

AKADEEMIA

12. AASTAKÄIK

2000

NUMBER 2

Teaduskoolkond vegetatsiooniökoloogias	Hans Trass
ERSP aastail 1988–1991	Viktor Niitsoo
Kodanikualgatus Eestis	M. Lagerspetz, R. Ruutsoo, E. Rikmann
Martin Lutheri “reformatoorne avastus”	Urmas Petti
Anabaptistlik reformatsioon	Ants Rebane
Kadunud aegade geneetiline raamat	Richard Dawkins
Baski keelest	Sven-Erik Soosaar
Sissejuhatus baski kirjandusse	Ibon Sarasola
Tänapäeva baski jutustav proosa	Elisa Martínez de Marañón
Kolm luuletust	Bernardo Atxaga
Was ist des Esten Philosophie	Madis Kõiv

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalia</i>	Jaan Kangilaski
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeletoiimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Sarv
sekretär	Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@online.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2000

Tartu Ülikooli kirjastus, Tiigi 78

Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

12. AASTAKÄIK 2000 NUMBER 2 (131)

Teaduskoolkond — reaalsus või fiktsioon: Vegetatsiooniökoloogia näide	<i>Hans Trass</i>	227
Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei tegevus aastail 1988–1991. I	<i>Viktor Niitsoo</i>	246
Olelemisest osalemiseni? Eesti kodanikualgatuse hetkeseis ja arenguvõimalused	<i>Mikko Lagerspetz, Rein Ruutsoo, Erle Rikmann</i>	269
Martin Lutheri “reformatoorne avastus”. II	<i>Urmas Petti</i>	300
Anabaptistlik reformatsioon	<i>Ants Rebane</i>	319
Kadunud aegade geneetiline raamat	<i>Richard Dawkins</i>	342
	<i>Tõlkinud Toivo Maimets</i>	
Baski keelest	<i>Sven-Erik Soosaar</i>	366
Sissejuhatuses baski kirjandusse	<i>Ibon Sarasola</i>	376
	<i>Tõlkinud Ruth Lias</i>	

Tänapäeva baski jutustav proosa	<i>Elisa Martínez de Marañón</i> 387 <i>Tõlkinud Melitón Kriegg</i>
Kolm luuletust	<i>Bernardo Atxaga</i> ..... 396 <i>Tõlkinud Ain Kaalep</i>
<i>Arvustus: Uus Eesti ajaloo revisjon või sini-must-valge-</i> <i>punane rosolje. Õie Elango, Ants Ruusmann, Karl Siili-</i> <i>vask. Eesti maast ja rahvast: Maailmasõjast maailma-</i> <i>sõjani. Tallinn: Olion, 1998. 462 lk.</i>	<i>Vello Helk</i> 400
<i>Русская печать в Эстонии. 1918–1940. Био-биб-</i> <i>лиографические и справочные материалы к изу-</i> <i>чению культурной жизни русской эмиграции: в</i> <i>двух выпусках. Составитель: Ольга Фигурнова.</i> <i>Москва: ИМЛИ-Наследие, 1998. 462 стр. 500 экз.</i>	<i>Galina Ponomarjova</i> 406
Editorial note. Summaries	410
<i>Was ist des Esten Philosophie:</i> <i>Metafilosoofiline mõtisklus. IV</i>	<i>Madis Kõiv</i> 417

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 299, 365, 375, 386, 399: Tomás Hernández Mendizábal
illustratsioonid.

TEADUSKOOLKOND — REAALSUS VÕI FIKTSIOON? Vegetatsiooniökoloogia näide

Hans Trass

Teaduse alal on rohkem kui ühelgi teisel inimese tegevusalal vaja uurida minevikku ning omada võimu tuleviku üle.

John Desmond Bernal

1.

Teaduses on tavaliseks nähtuseks, et uurija satub mõne probleemi juurde juhuslikult, teatud asjaolude kokkusattumisel, oma vaadete muutudes ja kogemuste kasvades. Nii juhtus siinkirjutajaga. Koolipoisina huvitusin kahest loodusobjektist: lihheniseerunud seentest ehk lihtsamalt öeldes samblikest ja taimekooslustest. Huvi taimekoosluste vastu tekitas 1945. aastal tutvumine biokeemiku, botaaniku, taimeökoloogi ja loodusekaitsja akadeemik Teodor Lippmaa (1892–1943) teostega, kelle üheks tähtsamaks tööks on taimekoosluste struktuuri — sünsiaalse koosseisu detailne uurimine (eriti Abruka laialehises lehtmetsas). Teodor Lippmaa (ja ta kaasaegsete Gustav Einar Du Rietzi ja Helmut

Gamsi) väljatöötatud sünuuside¹ meetod tegi temast rahvusvaheliselt tuntud teadlase.

Üle poole sajandi tagasi, alustades tutvumist taimekooslusi uuriva teadusega, märkasin kõigepealt, kuivõrd erinevalt nimetatakse ja mõistetakse seda teadusharu: geobotaanika, taimetsotsioloogia, sünöökoloogia, fütotsönoloogia... (tabel 1). Iga autonoomse mõtlemisega uurija pidas vajalikuks anda kõnealusele teadusele teistest erinev määranng. Lõpuks tüdineti sellest segadusest nime-tamisel ja defineerimisel ning lepiti kokku: jätame sotsioloogiad ja tsönoloogiad ajalukku, niikuinii selle teadusharu nimes kokku ei lepita, ja võtame kasutusele neutraalse mõiste — taimkattetea-dus (*vegetation science*) ehk vegetatsiooniökoloogia (*vegetation ecology*). Nimelt leiti, et ökoloogia on see kompleksteadus, mis tihedamalt või lõdvemalt ühendab ühte probleemisülemisse tea-dusharud, mis uurivad kõikvõimalikke eluslooduse populatsioo-ne ja kooslusi (fütsönöoose, biotsönöoose, mükotsönöoose, mik-roobitsönöoose, zootsönöoose jt). Üks nüüdisaja väljapaistvamaid teadlasi Eugene P. Odum on ökoloogiat määratlenud kui “teadust looduse ehitusest ja funktsioonidest” (1968). Nii saigi Maa taim-katte kui biosfääri tähtsaima ja määravaima komponendi uurimine 1960. aastate lõpuks nime “taimkatteteadus”. Muidugi kasutatakse ka vanu nimetusi, aga vegetatsiooniökoloogia ja taimkattetea-dus (kord eelistatakse üht, kord teist) vanade nimetuste asendajana on ilmne eelistus.

Kuuükümnendate algusaastail otsustasin, et on aeg kirjutada raamat geobotaanika teooriaküsimustest, arvasin (oo püha lihtsameelsust!), et selleks kulub kaks-kolm aastat. Alustasin. Aga varsti sai mulle selgeks, et kuigi tunnen oma aja geobo-taanika põhiprobleeme, pole mulle sootumaks selge, kuidas eri põlvkondade geobotaanikaga tegelnud teadlased oma teoreetiliste käsitlusteni ja terminite kasutamiseni jõudsid. Oli vaja tutvuda geobotaanilise mõtte tekke ja arengu esi- ja originaalürikutega.

¹Sünuus on taimekoosluse eluvormiliselt koosseisult ja keskkonna-tingimustelt homogeenne osa. Näiteks on sünuusideks taimekoosluste kõrgematest taimedest koosnevad rinded, seente, sammaltaimede, veti-kate ja samblike rühmitused puutüvedel, kividel, kändudel jm. Sünuus pole üksnes koosluse ehitust, morfoloogiat väljendav, vaid ka selle ökoloogilist funktsionaalsust iseloomustav mõiste ja loodusüksus.

T a b e l 1. Maa taimkatte vegetatsiooniökoloogilise uurimise tähistamiseks kasutatud teadusharude nimetused ja esmakasutajad.

Taimegeograafia (Alexander v. Humboldt 1806, Heinrich Grisebach 1838): selle nimetuse all ilmusid esimesed taimeformatsioonide, s.o taimekoosluste klassifikatsiooni katsed.

Geobotaanika (Heinrich Grisebach 1866, Franz Ruprecht 1866): rakendatud laias ja kitsas mõistes; esimesel juhul ühendab geobotaanika taimegeograafiat, botaanilist geograafiat, taimeökoloogiat ja taimekoosluste õpetust (enamik Lääne teadlasi, sealhulgas ka Teodor Lippmaa), teisel juhul tähendab ta vaid taimekoosluste õpetust (Vene-Nõukogude botaanikud)

Ökoloogia, sünökoloogia (Ernst Haeckel 1866, Eugenius Warming 1895, K. Schröter 1902): ökoloogia arenes pikka aega eraldatult taimkatteteadusest, sünökoloogiat peeti taimetsotsioloogia sünonüümiks.

Taimetsotsioloogia (Josef Paczoski 1896, Porfiri Krõlov 1898): õpetus sotsiaalsetest suhetest taimekooslusi moodustavate liikide vahel.

Fütotsönoloogia (Helmut Gams 1918): taimekooslusi uuriva teadusharu üldnimi.

Taimkatteteadus, vegetatsiooniökoloogia: 1960. aastatel spontaanselt ja laialt levima hakanud nimetus taimkatte (populatsioonide, koosluste, taimkattetüüpide) ökoloogiliste seaduspärasuste uurimise tähistamiseks.

Samal ajal sattusin John Desmond Bernali raamatule *Science in history* (1956) (eesti keeles 1962), veidi hiljem Thomas S. Kuhni raamatule *The Structure of Scientific Revolutions* (1962). Nende mõjul tekkis huvi teadusajaloo küsimuste ja siis päris loogiliselt teaduskoolkonna kui fenomeni vastu.

Huvi kese muutus — “Geobotaanika teoorias” kujunes raamat “Vegetatsiooniteadus: Ajalugu ja kaasaegsed arengutendentid” (1976). Mitmesugused juhumõjutused olid oma töö teinud. Kirjutasin mitu artiklit teadusloost, sealhulgas ka teaduskoolkonnadest (Trass 1976, 1982, 1985, 1989 jt).

2.

Koolkonna ehk lihtsalt teadusliku kooli mõiste tekkis ja arenes juba Vanas Kreekas. Kreeka mõtlejate gigantne kolmik — Sokrates, Platon, Aristoteles ning nendest mõjutatud filosoofid moodustasid juba siis erinevate vaadete alusel töötanud grupeeringuid. Nüüdisaegsete ülikoolide ja teaduslike ühingute esiisa, paikkondliku heerose Akademose nime kandvas puiestikus õpetanud Platon oli üks neist, kes hakkas kasutama kooli mõistet teadusliku mõtte protsessi ja erinevuste tähistamiseks, nii nagu Aristoteleski, kes asutas Platoni Ateena Akadeemiaga võistleva filosoofiakooli — Lütseumi.

Vegetatsiooniökoloogia arenguloos on nimetatud või kirjeldatud üle seitsmekümne teaduskoolkonna.

Vaadelgem neist valikuliselt mõnda tähtsat ja tuntumat (tabel 2).

Zürichi—Montpellier' (floristilis-ökoloogiline, sigmatistlik²) koolkond, mida palju aastaid juhtis Josias Braun-Blanquet, hiljem Reinhold Tüxen, on olnud läbi aegade mõjuvõimsaim. Koolkonna eripära oli/on põhitähelepanu pööramine taimekoosluste süntaksonoomiale karakter- ja diagnostiliste liikide alusel. Formalistlik süntaksonoomia saavutas haripunkti sigmatistide käsitluses, töötati välja süntaksonoomia reeglistik ja autorluse printsiibid. Taimekoosluste klassifitseerimine ehk süntaksonoomia allutati rangele reeglistikule, vastavas koodeksis esitatud printsiipidele. Näiteks nõuavad sigmatistid, et iga taimekoosluse tüübi järel märgitaks nende uurijate nimed, kes esmakordselt seda kooslust täies vastavuses koodeksiga on kirjeldanud; *Scheuchzerietum palustris* (Nordhagen 1936) Tüxen 1937 tähendab, et tegemist on rabaka (*Scheuchzeria palustris*) kooslusega, mida esimesena kirjeldas Nordhagen 1936. a, aga vastavuses koodeksiga tegi seda aasta hiljem Tüxen. Seega peeti koosluste klassifitseerimisel võimalikuks rakendada samasugust süstemaatikat, nagu oli kasutatud taimeliikide klassifitseerimisel Carl Linné aegadest peale.

²SIGMA — *Station Internationale de Géobotanique Méditerranéenne et Alpine* (Rahvusvaheline Vahemere- ja Alpimaade Geobotanika Uurimisjaam).

T a b e l 2. Mõned endised ja praegused teaduskoolkonnad.

<i>Koolkond</i>	<i>Läbiv idee</i>	<i>Saatus</i>
1. Zürichi— Montpellier'	Karakter- ehk diagnostilised liigid, koosluste piiritletus range süntaksonoomia	Tendents muutuda teadustraditsiooniks lagunev ühtsus
2. Uppsala	Konstantsed ja dominantsed liigid	Hääbunud; tekkinud mõned uued initsiaalsed rühmitused
3. Alpimaade ja Põhjala	Biotsünooside struktuur nende sünsiaalsus	Ühtsus miinetatud; tekkinud uued initsiaalsed rühmitused
4. Inglise	Jätkev ökosüsteemide süvauurimine	Stagnatsiooni ilmingud
5. Saksa	Ökoloogilised liigirühmad nende indikatsiooniline väärtus	Tugev, arenev koolkond võtab kasutusele järjest uusi, täpsemaid uurimismeetodeid
6. Soome	Metsatüüpide eristamine alustaimestiku tunnustest lähtudes	Muutunud teadustraditsiooniks
7. Taani	Eluvormide uurimine ja tüpiseerimine	Teadustraditsioon
8. Dünaamilise ökoloogia	Kliimaksformatsioonide ja seriaalsete koosluste uurimine	Hääbuv teadustraditsioon
9. Ordinatsiooni ja gradient-analüüsi	Taimkatte pidevus (kontiinuum), individualistlik liikidest ja polulatsioonidest lähtuv metoodika	Kasvava mõjuga aktiivne koolkond
10. Vene (Nõukogude)	Nõrga spetsiifilisusega vaadete konglomeraat, suurimat tähelepanu on pööratud taimkatte kaardistamisele	Teadustraditsioon tärkavate initsiaalsete rühmitustega

Taimekooslust käsitatakse kui kindlapiirilist, üleminekuteta tervikut. Koosluste klassifitseerimisel võetakse aluseks nende koosseis, keskkonnatingimusi üldiselt ei arvestata, mis aga ei tähenda,

et ökoloogiat üldse silmas ei peetaks — sigmatistid väidavad lihtsalt, et asju ja nähtusi tuleb klassifitseerida nende eneste tunnustest lähtudes. Et keskkonnatingimuste kompleks on kooslusele kaudselt ja vahendatult mõjuv tegur, siis seda klassifitseerimisel silmas ei peeta.

Uppsala ehk Skandinaavia koolkond, mille kauaaegne liider oli Gustav Einar Du Rietz. Fütotsönoosi tuleb vaadelda samuti kui kindlapiirilist tervikut, aga selle eristamise aluseks on konstantsed ja domineerivad liigid.

Alpimaade ja Põhjala koolkond (Helmut Gams, Gustav Einar Du Rietz, Teodor Lippmaa jt) pööras peamist tähelepanu taimekoosluste sünsiaalsele struktuurile, kooslusi klassifitseeriti ökoloogiliselt, keskkonnatingimusi arvestati kui koosluste tunnuseid. Seda koolkonda on nimetatud ka **Eesti** koolkonnaks.

Inglise koolkond (Sir Arthur Tansley jt) hakkas 1930. aastate lõpul pöörama suurt tähelepanu looduskomplekside — ökosüsteemide — uurimisele. Sarnanedes käsitlusviisidelt Põhja-Ameerikas arenenud dünaamilise ökoloogia koolkonnaga, on erinevus selles, et USAs tunnistati monokliimaksteooriat (taimkatte areng viib kliimatingimustega tasakaalus oleva ühe kliimaksformatsiooni prevaleerimisele), Inglismaal aga polükliimaksteooriat (mitu erinevat kliimatingimustega tasakaalus olevat formatsiooni).

Saksa ehk ökoloogiliste liigirühmade uurimise koolkond (Heintz Ellenberg jt) tegeleb liikide ja populatsioonide autbiooloogilise ja -ökoloogilise uurimisega, selgitades uurimisobjektide sõltuvust paljudest ökoloogilistest teguritest. On välja töötatud laialdaselt rakendatud paljutunnuselised skaalad.

Soome metsatüpoloogiline koolkond (Aimo Kaarlo Cajander jt). See omanäoline koolkond võtab metsatüüpide eristamisel aluseks metsa alarinnete, eeskätt rohurinde tunnused, erinedes selle poolest teistest metsi uurivatest koolkondadest. Soomlastel on olnud suur mõju kogu maailma metsade tüpiseerimisel (välja arvatud mõnede troopikametsade regioonid).

Taani koolkond eesotsas Carolus Raunkiaeriga tegi 1905. aastal väljapaistva avastuse, et kõikide taimeliikide eluvorme (*life form*) saab määrata üheainsa tunnuse alusel, nimelt selle järgi,

kus asuvad liikide diasporid (üldnimetus paljunemisvahendite jaoks) taimele ebasobival aastaajal (talvel, põuaperioodil) — kas maapinnal, teatud kõrgusel õhukeskkonnas, teatud sügavusel mul-
las või mujal. Selle tunnuse alusel jagas Raunkiaer kõik taimed
esialgu viide, hiljem kaheksasse, tema õpilased ja mõjualused aga
paarikümnesse rühma. Algas palavikuline eluvormide bioloogi-
liste spektrite koostamine, mille käigus näidati, et taimeformat-
sioonid on iseloomustatavad spetsiifiliste eluvormispektrite abil.
Ka Teodor Lippmaa lähtus 1933. aastal koostatud Eesti taimkatte
klassifitseerimisel Raunkiaeri eluvormide teooriast.

Põhja-Ameerika **dünaamilise ökoloogia** koolkond (Frederic
E. Clements, V. E. Shelford, H. C. Cowles jt) töötas välja klii-
maksformatsioonide õpetuse, mille järgi taimkatte areng läbib rea
seriaalseid staadiume, mille järel saabub antud ala kliimaatiliste
tingimustega lõplik tasakaalustumine ja ühe kliimaksformatsioo-
ni valitsemine (monokliimaksi teooria). Clements oli Herbert
Spenceri (1820–1903) positivismi vaadete pooldaja. Tema teo-
reetilistest seisukohtadest on enim kritiseeritud kliimaksformat-
sioonide homologiseerimist organismiga (kuulus on tema lause
“Kliimaksformatsioon on orgaaniline entiteet: ta sünnib, kasvab,
saab täiskasvanuks ja sureb nagu iga organism”).

Põhja-Ameerika **ordinatsiooni ja gradientanalüüsi** ehk Wis-
consini koolkond (Robert H. Whittaker, John T. Curtis, Grant
Cottam jt) tekkis purskeliselt 1940. aastate lõpul. Noored tead-
lased Wisconsinis ülikoolist, kes olid pettunud Clementsi peale-
suruvatest vaadetest, võtsid omaks Henry Gleasoni individualist-
liku, s.o mitte taimekooslusest, vaid liikidest ja populatsioonidest
lähtuva hüpoteesi ja töötasid välja originaalse ordineerimis- ja
gradientanalüüsi meetodika. Õnnelik juhus viis kokku noored
andekad tabumõtlemisest vabad mehed ja tulemuseks olid hiil-
gavad tööd paljudes ökoloogia valdkondades. Kuigi Whittaker
ja Curtis surid suhteliselt noorelt, töötab see koolkond aktiivselt
ja tal on ökoloogiale mõju igal pool maailmas, eriti kontiinu-
miteooria kaudu; kontiinumi mõiste tähistab taimkatte pidevust,
piiritlematust suletud kooslusteks (vt Whittaker 1973).

Vene-Nõukogude koolkonna alustunnuseks peeti omal ajal
lähtumist dialektilise materialismi printsiipidest. Tegelikult oli
see kirju mosaiik kahest (Vladimir Sukatšovi ja Vassili Aljohhini)

nüüdseks juba hääbunud koolkonnast ja paljudest uurimisrühmadest, millel oli raske leida läbivat kontseptsiooni ning teoreetilist lähtepunkti. Üheks originaalsemaks mõtlejaks Vene vegetatsiooniökoloogide seas oli Leonti Ramenski (1884–1953), kes juba 1910. aastal esitas kontiinumiteooria põhimõtted, kuigi ta seda terminit ei tundnud ega kasutanud. Vastukaaluks sel ajal alles kujunemisjärgus arusaamale, et taimkate koosneb alati kindlapiirilistest (diskreetsetest) kooslustest, väitis Ramenski, et üleminekuteta taimkatet pole olemas või see esineb erandlikes ökoloogilistes tingimustes. Mitte kooslus kui suletud tervik, vaid liik ja populatsioon on taimkatteteaduse põhilised uurimisobjektid. Veidi hiljem esitas sellesarnase idee Põhja-Ameerikas H. Gleason ja Itaalias G. Negri jm. Teiseks Vene vegetatsiooniökoloogia suurkujuks on Tihhon Rabotnov, kes on üks populatsioone uuriva ökoloogiahari — demökoloogia alusepanijaid. Väidet Vene (Nõukogude) vegetatsiooniökoloogiliste koolkondade hääbumise kohta ei tule mõista selle teaduse saavutuste eitamisena. Need saavutused on suured, eriti taimkatte kaardistamise alal. Aga väljapaistva liidri puudumise tõttu (nagu olid Vladimir Sukatšov, Vassili Aljohhin, Aleksandr Šennikov, Jevgeni Lavrenko jt) ja teatud isoleerituse ning nõrga rahvusvahelise mõju pärast ei saa siin rääkida tugevatest koolkondadest. On siiski initsiaalseid ja noviteetseid teadlarühmitusi (üks töötab näiteks Ufaas professor Boriss Mirkini juhtimisel). Tuginedes käesolevate ridade autori koolkondade tüpologia põhimõtetele, eristavad Boriss Mirkin ja Leniza Naumova kaasaegses vegetatsiooniökoloogias viit tähtsatat teadustraditsiooni (järelkoolkonda, *post-škola*), mis viimastel aastakümnetel üha lähenevad üksteisele, moodustades “rahvuslik-kontseptuaalse kontiinumi”: Lõuna-Euroopa ehk Prantsuse—Šveitsi traditsioon (seesama mis Zürich—Montpellier’ koolkond); Saksa traditsioon; Angloameerika traditsioon; Balti- ja Skandinaaviamaade traditsioon; Vene traditsioon (Mirkin, Naumova 1998). Vene-Nõukogude teadusloos on pidevalt suurt tähelepanu osutatud teaduskoolkondadele. Seni kui probleemiga tegelesid teadlased ise, oli asi korras: ilmusid tõsised kogumikud, sajad artiklid jne. Kui aga küsimusse sekkus bürokraatlik masinavärk teaduskaugete otsustajatega, muutusid ukaasid haledaljalakalt anekdootlikuks. Nimelt otsustati Kõrgemas Atestatsioo-

nikomisjonis, et iga teaduste doktori kraadi omandanud õpetlane peab kibekähku moodustama... teadusliku koolkonna! Endises Nõukogude Liidus kaitsti parematel aegadel sadu doktorikraade. See oli midagi sarnast maisikasvatusega taigavööndis, jõgede pööramisega, lõssenkismi ja muu totruse ning kahjurlusega, mis tollases imperiumis valitses.

Kümnest koolkonnana käsitletud teadusrühmitusest vaid kaks — Saksa ökoloogiliste liigirühmade ja Põhja-Ameerika ordinatsiooni ja gradientanalüüsi koolkond — püsivad veel minu arvates koolkonna staatuses. Kaheksa on taandunud ennastkordava ja vaid teaduslikke pisiuudisfakte esitava teadustraditsiooni seisusesse või hoopis hääbunud. Tunnistan, et see on karm, aga mitte vegetatsiooniökoloogia lootusetut seisu kätkev hinnang. Onneks on selles teaduses tekkinud mitmed teadlasrühmitused, näiteks uurib Rootsisis Eddy van der Maareli juhitud teadlasrühm bioloogilist mitmekesisust (biodiversiteeti) ning liikide ja nende populatsioonide elumuse (ellujäämise) strateegiat. Nad töötavad tihedas kontaktis Eesti teadlastega (Martin Zobel jt). Samasuguste küsimustega tegelevad ka mitmed Põhja-Ameerika ja Inglismaa teadlased (J. P. Grime, D. Tilman jt), kuid teise rõhuasetusega. Elukoosluste liikmete vahelised suhted ja strateegiad ellujäämiseks on niivõrd mitmekesised, et sel alal avanevad uurijate ees järjest keerulisemad ja avastusüllatusi pakkuvad probleemid.

3.

Vaatleme nüüd tunnuseid, mida on rakendatud teaduskoolkondade määratlemisel. Neiks on:

- 1) historism, ajalooliselt tingitud teadusliku tegevuse vorm;
- 2) kollektiivsus, stabiilsus, koordineeritud tegevuse kollektiiv;
- 3) liidri olemasolu, tema originaalsed ideed, hüpoteesid, teooriad, karakteroloogiline eripära;
- 4) mõtlemise, üldistamise, ideede rakendamise traditsioonid;
- 5) eriline, teistest koolkondadest erinev teaduslik atmosfäär;
- 6) hariduse ja õpetuse teatud kindel, teistest koolkondadest erinev süsteem, väljaõpe, kogemus.

Teaduskoolkonnad on tavaliselt jagatud kolme arengurühma.

1. Klassikaline koolkond on kõige vanem teadlaste sotsiaalpsühholoogilise ühenduse vorm, mis tekkis ülikoolide ja akadeemiade baasil, oli kauakestev, suhteliselt suletud ja ühendas peamiselt filosoofe.

2. Distsiplinaarne koolkond on hilisem (kaasaegne) koolkondade tüüp, tekib tavaliselt ülikoolide ja akadeemiade teatud allüksustes ning spetsialiseeritud instituutides ja laborites, on avatum, teatud koolkonda kuuluvad uurijad võivad töötada ka teistes uurimisasutustes jne.

3. Probleemne koolkond on kõige formaliseeritum ja lühiajalisem, seda on nimetatud ka projektikoolkonnaks. Niisuguse koolkonna teadlased töötavad tavaliselt mitmes, üksteisest kaugel asuvas laboris, peavad sidet interneti ja teiste sidesüsteemide abil (olen kuulnud, et nad mõnikord üksteist nägupidi ei tunnegi!), aga siiski on vastastikune tugev unioon ja koaktsioon olemas, milleks on ühendav idee, probleem, meetod.

Teaduskoolkondadele on iseloomulik nende eluea lühenemine. Klassikaline koolkond võis kesta ja teadlasi ühendada kasvõi sada (isegi sadu) aastat. Vahetusid liidrid, aga ikka tegeldi koolkonnas samalaadsete probleemidega. Distsiplinaarne koolkond töötab, tegutseb, elab tavaliselt mõnikümmend, haruharva kuni sada aastat. Zürichi—Montpellier' koolkond tekkis 1910.—1920. aastail, õitseng oli aastail 1930—1950, nüüd on ta juba traditsionaalne ühendus; Uppsala koolkonna õitseage oli aastail 1920—1950, Alpimaade ja Põhjala koolkonnal 1920—1960, Inglise koolkonnal 1930—1970, Soome koolkonnal 1910—1950, Taani koolkonnal 1905—1940, Vene-Nõukogude koolkonnal 1920—1970. Probleemse koolkonna tegevus, kui seda teadlaste ühendust üldse võib koolkonnaks nimetada, kestab kümnekonnast mõnekümne aastani.

4.

Olles kuni 1980. aastateni veendunud sotsiaalpsühholoogiliste paradigmaatiliste teaduskoolkondade ja teiste teadlasrühmituste olemasolus ja universaalsuses, nägin siiski, et teaduskoolkondade

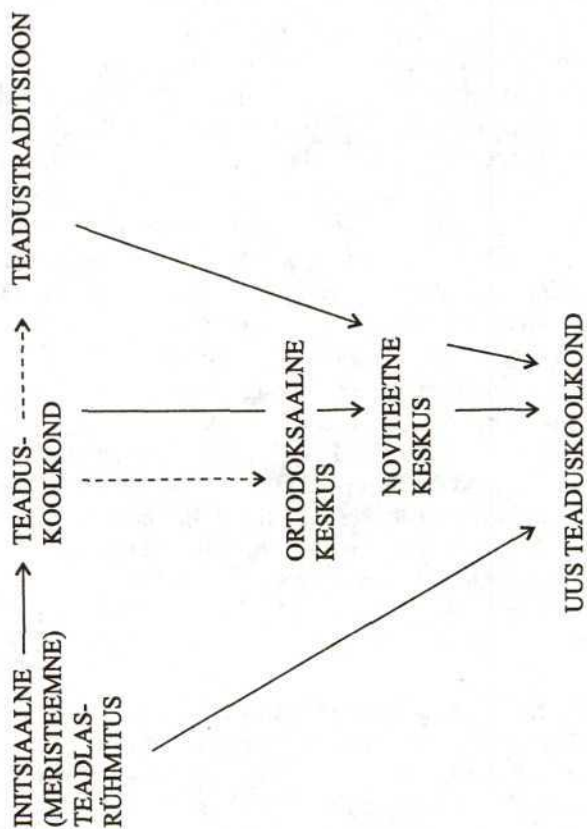
all mõistetakse tähtsuselt, mõjult, kestvuselt, suuruselt, struktuurilt ja muude tunnuste poolest niivõrd erinevaid nähtusi, et neid tuleks mingite kindlate karakteristikute alusel jaotada, tüpiseerida. Sellest sai alguse alljärgnev jaotus (joonis 1).

Kui rühm uurijaid ühineb mõne probleemi lahendamiseks, kujuneb sellest **initsiaalne** (meristeamne) **teadlasrühmitus**. Tähtis on, et sel grupil oleks originaalne uurimisidee, probleem. Töötatakse välja võimalikult lihtne uurimismetoodika ja hakatakse seda rakendama. Tavaliselt haarab initsiatiivi üks uurijatest — potentsiaalne liider. Aga see pole veel koolkond, kuigi võib selleks saada.

Teaduskoolkonnast hakatakse rääkima siis, kui probleemi lahendav teadlasrühmitus on saavutanud eesotsas oma liidriga ja uurimistulemuste publitseerimisega regionaalse või rahvusvahelise tuntuse ja aktsepteerituse ning kui rühmituse konsolideeritud ideestik on pealetungiv, heas mõttes agressiivne.

Koolkond on dünaamiline teadusnähtus. Harvad on juhtumid, kui koolkond areneb absoluutses üksmeeles. Suurtes koolkondades võivad tekkida keskused, äärmuslike juhtudena **ortodoksne** (mis rakendab täht-tähelt kõiki koolkonnas välja töötatud printsiipe) ja **noviteetne** keskus, mille liikmed ei hälbi koolkonna teoreetilistest alustest üldiselt, kuid teevad rakendatavas uurimismetoodikas ja ka teoreetilistes lähtealustes parandusi või täiendusi, mis erinevad ortodoksse keskuse vaadetest. Aja jooksul võivad need noviteetsed keskused divergeeruda uueks koolkonnaks.

Tuleb rõhutada veel kahte koolkonna iseloomulikku omadust. Esiteks. Arengujõus koolkond on ideede ja informatsiooni vahetamise, omandamise, kontakteerumise keskus. Võrreldes koolkonnaväliste üksikuurijatega, kellel on kontakte ja informatsiooni vähem, on see omadus väga edasiviiv. Peab olema geniaalne uurija (nagu olid näiteks Kopernik, kellel oli vaid üks õpilane, või Einstein, kellel oli elu jooksul üks doktorant), et mitte sattuda teadusinfo ja uute ideede vaegusse. Teiseks. Koolkond on väärtushinnanguline mõiste ja nähtus. Mitte iga teaduses tegutsev grupeering ei vääri seda nimetust, vaid üksnes see, mis on mõjukas, tuntud ja pakub uusi käsitlusi.

Joonis 1. Teadlarühmituste skemaatiline tüpoloogia.

Viimaseks kategooriaks sotsiaalsühholoogiliste nähtuste hulgas on **teadustraditsioon** (võiks nimetada ka traditsionaalseks koolkonnaks, sest teatud koolkondlikud tunnused veel säilivad). Iga koolkond sünnib, elab ja sureb. Koolkonna surmaeelseks staadiumiks on selle degradeerumine traditsiooniks. See saabub siis, kui on näha, et uurimisrühmad töötavad inertsist, väheuudselt, teatud mõttes automaatseltki, ennast korrates. Aga traditsionalismisurmast võib pääseda, kui traditsiooniks muutunud uurimissuuna sees tekivad uued noviteetsed keskused. Sel juhul võib jäikunud traditsiooni rüpest kasvada uus koolkond. Nii on juhtunud sigmatistliku traditsiooniga. Algul, kuni 1940. aastate keskpaigani töötas Heintz Ellenberg Zürichi—Montpellier' koolkonna vaadete alusel. Siis töötas välja oma ökoloogiliste liigirühmade teooria, kuid jäi vormiliselt sigmatistik. Ökoloogiliste liigirühmade suund kasvas ja tunnustati koolkonnaks. Traditsiooni rüpes oli sündinud uus koolkond.

Töötades välja oma teadlasrühmituste tüpoloogilist skeemi, ei märganud ma esialgu, kui palju on teaduses *eklektikat*, n-ö segavaadetest töötavaid rühmitusi ja üksikuurijaid. Eri koolkondadest valitakse sobivad teooriasätted ja meetodid, sageli rakendatakse neid teadmata ja analüüsimata, kust nad pärit on. Kogedes eklektika vohamist, hakkasin kahtlema teaduskoolkondade universaalsuses.

5.

Kuigi Thomas S. Kuhn oma raamatus "Teadusrevolutsioonide struktuur" (1962), mis kohe pärast ilmumist ülipopulaarseks sai ja rohkesti vaidlusainet pakkus, ei käsitle põhjalikumalt ja otseselt teaduskoolkondade probleemi, on tema ideedel, vaadetest ja kasutatud mõistetel ometi olnud suur mõju ka koolkondade olemuse, tekke ja dünaamika mõistmisele.

Kuhn mõistab *paradigma* all (kr *paradeigma* 'näidis, näide, näidiseeskujud') kõikide poolt tunnustatud teadussaavutusi, mis teatud aja jooksul kujundavad teadlaste kooslusele mudeli (näidise, eeskujud) probleemide püstitamiseks ja nende lahendamiseks. Ühelt poolt ühendab teatud paradigma teadlaste koosluse liikmeid, teiselt poolt moodustub teadlaste kooslus inimestest, kes

tunnistavad seda paradigmat. Sellist mõiste ambivalentsust, isegi ebamäärasust on Kuhnile tihti ette heidetud (näiteks väidab M. Masterman, et Kuhni paradigmat võib kasutada kahekümne kahel erineval viisil). Arvesse võttes segadust paradigma mõistmisel, asendas Kuhn selle hiljem mõistega *distsiplinaarne maatriks*, kuid seda on kasutanud vaid üksikud teadlased. Kuhni raamatu teise täiendatud trüki venekeelse tõlke järelsõnas "Mille poolest on huvitav T. S. Kuhni raamat "Teadusrevolutsioonide struktuur"" märgivad S. Mikulinski ja L. Markova (1975), et paradigma pole üksnes teooria, vaid ka teaduses tegelemise vahend uurimisülesannete lahendamiseks. Lihtsamalt väljendades on paradigmaatiline lähenemine teadusajaloos sõlm- ehk murrangupunktide otsimise ja leidmise metodoloogia. Siiski paneb imestama, kuivõrd kiiresti ja laialdaselt teadlasringkonnad selle mõiste omaks võtsid. Ju siis oli sellise õpetuse järele ilmne vajadus. Mikulinski ja Markova väidavad, et mõisted *paradigma*, *teadlaste kooslus* ja *normaalne teadus* ei saanudki tekkida selle sajandi alguskümnenditel. Kuhni kontseptsiooni tekkestiimuliks oli nn suure teaduse teke koos järjest kasvavate uurimiskollektiividega ja detailse tööjaotuse kujunemine uurijate vahel, kusjuures järjest sagedamini hakkas juhtuma, et üksikuurijatel oli antud uurimusest kui tervikust vaid ähmane ettekujutus (nagu seda praegugi ette tuleb).

Vegetatsiooniökoloogiat on paradigmaatiliselts käsitlenud näiteks Mirkin ja Naumova (1998). Nad näevad selles teaduses paradigmat vahetust organismiliselt (kooslus kui suletud tervik) ja kontinualismiliselt (taimkate kui pidev teravate piirideta nähtus).

Teadlaste kooslus on teadustegevuse loogiline subjekt. Teadlast võib mõista kui uurijat, kes kuulub teadlaste kooslusesse, mille liikmed pooldavad mingit kindlat paradigmat. Vastupidi immanentse suuna esindajatele historiograafias, kes peavad tähtsaimaks ideed, seab Kuhn teadusliikumise keskmesse inimese, konkreetse uurija. Ta väidab, et teadlaste kooslus on erakordselt tõhus vahend maksimaalseks probleemide hulga kasvuks, mida lahendatakse tänu paradigma muutumisele ja selle otsustuste täpsuse kasvule. Selle väite õigsuses tuleb küll kahelda, vähemalt vegetatsiooniökoloogia praktikas. Nimelt tegid suurte koolkondade juhid organismilise paradigmat vahetumise käigus 1950.–1960. aastatel

kontinualismilise paradigma vastu visa ja aktiivset tööd. Eriti paistsid sellega silma Sukatšov ja Braun-Blanquet.

Normaal-(ne) teadus tähistab Kuhni järgi uurimust, mis tugineb kindlalt ühele või mitmele möödaniku teadussaavutusele, s.o saavutustele, mida teadlaste kooslus tunnistab teatud aja jooksul oma edasise töö alusena. See Kuhni väide sobib vähemalt osalt ka koolkonna määratlemiseks. Kindlaks kujunenud teaduskoolkonna vaadetekompleks tekib tänu enne seda tööd teinud teadlasrühmitustele (Vladimir Sukatšovi põhivaadete kujundajaks oli metsateadlane Georgi Morozov, Josias Braun-Blanquet' puhul Heinrich Brockmann-Jerosch), nende tööle lisatakse mõni originaalne meetod, teoreetiline lähtepunkt vm. On arusaamatu, miks Kuhn hoidus (kas teadlikult?) koolkondade tekke ja kadumise sügavamast analüüsist. Teaduskoolkonna mõiste lihtsalt surub end peale, kui tutvuda Kuhni õpetusega.

Kuhni käsituste kohaselt ei toimu teaduse areng mitte uute teadmiste pealekasvu teel vanadele, vaid juhtivate ettekujutuste perioodiliselt toimuva põhjaliku transformatsiooni ja vahetuse teel, s.o perioodiliselt toimuvate *teadusrevolutsioonide* kaudu. Siit pärineb tema eriline tähelepanu normaalteaduse ja teadusrevolutsiooni ning nende võrdlemise vastu.

6.

Mõnedest akadeemik Richard Villemsi artiklitest ja sõnavõttudest on mulle jäänud mulje, et ta suhtub mõninga ettevaatusega mõistesse *koolkond*. Ta teatab, kuidas kübermeetika loojas Norbert Wieneris tekitas see mõiste hirmuvärinaid (Villems 1998). Edasi kirjutab Villems oma õpetajast, Eesti molekulaarbioloogia rajajast Artur Linnust (1927–1989), et ta ei olnud “koolkonna looja, ta oli indiviidide kasvataja, kes suunas neid pigem oma isikliku diskreetse võlu kui lektori sõnaga. Ja ometi lõi ta koolkonna — kohe päris ilmselt, sest vist pea ükski tema otsene õpilane ei ole teadusest lahkunud.” On liigutav lugeda, kui võrd soojade sõnadega iseloomustab Villems oma õpetajat. Tundsin teda minagi ja meenutan seni, kuidas ta meie viimasel kohtumisel tavaküsimusele “kuidas elad, kuidas tervis?” vastas rahulikult, nukra naeratusega: “Haige olen, vähk.” Vastas jubeda endastmõistetavusega, stoili-

selt. Artur Lind oli üks Eesti väljapaistvamaid, rahvusvaheliselt tuntumaid teadlasi ja ta lõi tõesti Eesti molekulaarbioloogilise koolkonna, aga mitte vaid seetõttu, et “pea ükski tema otsene õpilane ei ole teadusest lahkunud”, vaid seetõttu, et ta oli originaalselt mõtlej ja üldistav õpetlane. Ta oli ideeteadlane. Tema tegevuse, avastuste ja mõju all on olnud Eesti geneetikud, molekulaarbioloogid jt. Selles koolkonnas avaldub üks huvitav omapära: tal on mitu liidrit ja ta on jagatud mitme instituudi vahel Tartus ja Tallinnas (Richard Villems, Endel Lippmaa, Mart Saarma, Mart Ustav, Andres Metspalu jt). Kui selle vastu ei olda, nimetaksin seda rühmitust Eesti geneetilis-molekulaarbioloogiliseks koolkonnaks — koolkonna põhiliseks ühendavaks uurimisobjektiks on geen.

Küsimusele, kui palju on olnud ja on Eestis teadlaskoolkondi, on raske vastata. Igal juhul pole neid palju, kui koolkonda defineerida nii, nagu eespool kirjas. Neid pole mitukümmend, nagu on nimetatud *Tartu Ülikooli ajaloo* kolmes köites (1982). Just ainult nimetatud, mitte analüüsitud. Me võime uhkust tunda, et Eestis on tekkinud ja arenenud semiootikakoolkond (Juri Lotman), fennougristika koolkond (Paul Ariste), vegetatsiooniökoloogia koolkond (Teodor Lippmaa, Liivia Laasimer, August Vaga jt.), neuroloogiline koolkond (Ludvig Puusepp), organokeemiline koolkond (Viktor Palm), füüsikakoolkond (Karl Rebane, Peeter Saari), geneetilis-molekulaarbioloogiline koolkond (Artur Lind) jt. Neil kõikidel on olnud/on rahvusvaheline mõju teatud teadusharude arengule.

7.

1970. aastate lõpuni olin niisiis veendunud, et teaduskoolkond on teadusloos universaalne, kõikjal esinev sotsiaalpsühholoogiline nähtus, kus loominguliselt tegeldakse teadusprobleemidega. Arvasin, et intensiivne teadustöö viib alati loogiliselt, teadustöö arengu sisejõu mõjul koolkondade tekkeni. Kahtlused tekki sid mitmel põhjusel — eklektilistel vaadetel põhinevate teadlasrühmituste rohkus, nüüdisaegsete teaduskoolkondade tunnuseid kandvate teadlasrühmituste lühiealisus, koolkonna mõiste nõrk defineeritus, teadlasrühmituste ilmne kontaktivaegus (näi-

teks Angloameerika ja Vene teadlaste vahel) ja hajutatus ühelt poolt ning tihe ja kiire side (internet) teiselt poolt. Siiski on nendel ka üks siduv tunnus, nimelt publitseeritavate uurimuste kasvav paljuautorlus (ökoloogias on üha raskem leida ühe teadlase nime all ilmunud artiklit, keskmiselt on autoreid 2–4). See ei osuta muidugi teadlasrühmituste koolkondlikule konsolideerumisele, vaid pigem nende episoodilisusele, efemeersusele (grant, projekti vms kestus määrab enamasti ka koos tegutseva autorikonna). Mu kõhklused ja kahtlused süvenesid, kuni leidsin end juurdlemas küsimuse kallal: kas teaduskoolkonnad on reaalsus või lihtsalt fiktsioon?

Kui pidada seda nähtust siiski (vähemalt teaduse mineviku-aegadel) reaalselt toiminuks/toimivaks, näen koolkondade saatuses kolme võimalust:

1) defineerida koolkond teatud kindlate tunnuste, karakteristike alusel, anda sellele väärtushinnang;

2) jätta koolkond rangelt defineerimata üldmõisteks. Ökoloogias on mitu mahult väga laia, justkui piiritlemata mõistet, mis aga eksisteerivad üllatavalt efektiivselt. Näiteks *ökosüsteem*, Sir Arthur Tansley poolt 1935. aastal kasutusele võetud mõiste looduskompleksi kohta. Viktor Masing on seda mõistet tabavalt nimetanud loodusüksuseks "ot kotški do obolotški" (mättast kestani); mõeldud on biosfääri kui Maad ümbritsevat kesta, rõhutades sellega mõiste mahurangitust;

3) loobuda selle häguse mõiste kasutamisest, leida uus, tabavam termin sotsiaalpsühholoogiliste teadlasrühmituste tähistamiseks (ehk sobiks viimati mainitud mõiste *teadlasrühmitus*, mida olen ise kasutanud ebamäärase üldmõistena?).

Oletan, et range määratluse nõue erilist poolehoidu ei leia, kuigi isiklikult olen veel määratletud termini pooldaja. Tunnistan, et see vaade ei tule võitlushimust, see on suurel määral sisetundest, isegi mõtlemise inertsist tulenev hoiak. Arvatavasti kasutatakse tulevikuski koolkonna mõistet kui üldist terminit teadustegevuses toimuvate uurijate rühmitumisprotsesside tähistamiseks. Seda, et leitaks uus, sobivam mõiste nende protsesside ja nähtuste nimetamiseks, ma ei usu.

On põhjust järele mõelda, mis me siis ikkagi oleme ja mida me moodustame: kas koolkondi, initsiaalseid, ortodoksseid, noviteetseid teadlasrühmitusi või hääbuvaid traditsionaalseid koolkondi? Või oleme eklektilised mikstumid erinevaid veendumusi kandvatest üksikuurijatest, keda ühendavad vaid ametikohad, tiitlid, kraadid, aga ei mingid sotsiaalpsühholoogilised koaktsioonid? Või ehk polegi mõtet selle probleemi üle pead murda?

Kirjandus

- Bernal, John Desmond 1956. *Science in History*. London
- Gams, Helmut 1918. Prinzipienfragen der Vegetationsforschung. — *Vierteljahrsschr. Natforsch. Ges. Zürich*, 63
- Grisebach, Heinrich 1838. Über den Einfluss des Klimas auf die Begrenzung der natürlichen Floren. — *Linnaea*, 12
- Grisebach, Heinrich 1866. Der gegenwärtige Standpunkt der Geographie der Pflanzen. — *Brehms geogr. Jahrb.*, 1
- Haeckel, Ernst 1866. *Generelle Morphologie*. Berlin
- Humboldt, Alexander v. 1866. *Ideen zu einer Physiognomik der Gewächse*. Tübingen
- Krölov 1898 = Крылов П. К. *Очерки растительности Томской губернии*. (Научные очерки Томского края). Томск
- Kuhn, Thomas S. 1962. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago (2nd ed. 1970)
- Mikulinski, Markova 1975 = Микулинский С. Р., Маркова Л. А. Чем интересна книга Т. Куна "Структура научных революций". — Т. Кун. *Структура научных революций*. Москва: Прогресс
- Mirkin, Naumova 1998 = Миркин Б. М., Наумова Л. Г. *Наука о растительности*. Уфа: Гилем
- Odum, Eugene P. 1971. *Fundamentals of Ecology*. Philadelphia: Saunders
- Paczoski, Josif 1896. Zycie gromade roslin. — *Wszechswiat*, 15
- Ruprecht 1866 = Рупрехт Ф. Геоботанические исследования о черноземе. — *Зап. Имп. Акад. Наук*, 10
- Schröter, Carl 1902. Die Vegetation des Bodensees. — *Schr. Ver. Gesch. Bodensees Lindau*, 9
- Trass 1976 = Трасс Х. *Геоботаника: История и современные тенденции развития*. Ленинград: Наука
- Trass, Hans 1982. Koolkondadest teaduses. — *Teaduslugu ja nüüdisaeg*, 2

- Trass, Hans 1985. *Paradigms of the Development of Geobotany and Scientific Schools*. Moscow
- Trass, Hans 1989. Botaanilised koolkonnad Eestis. — 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat: Vabariikliku teaduskonverentsi materjalid. Tallinn
- Villems, Richard 1998. Richard Villems, valitud 1987, biofüüsika. — Eesti Teaduste Akadeemia liikmeskond II, 1938–1998. Tallinn
- Warming, Eugenius 1895. *Plantefamfund*. København
- Whittaker, Robert Herbert 1973. *Approaches to Classifying Vegetation: Handbook of Vegetation Science. Vol. 5: Ordination and Classification of Communities*. The Hague

HANS TRASS (sünd. 1928) lõpetas Tartu ülikooli bioloogia-geograafiadepartamenti 1952. aastal, bioloogiakandidaat 1955, bioloogiadoktor 1969. Dotsent 1960, professor 1971, Eesti NSV Teaduste Akadeemia korrespondentliige 1975, Eesti Teaduste Akadeemia akadeemik 1989, Venemaa Loodusteaduste Akadeemia akadeemik 1997. Aastail 1956–1962 ja 1964–1991 Tartu ülikooli taimesüsteemataitika ja geobotaanika kateedri (botaanika ja ökoloogia instituudi) juhataja. Tema juhendamisel on valminud 15 väitekirja, ta on avaldanud üle 600 publikatsiooni, sealhulgas 200 teadusartiklit botaanika, ökoloogia, teadusloo ja looduskaitse teemadel ning 7 monograafiat. Tartu ülikooli emeriitprofessor 1993. aastast. Akadeemias avaldanud arvustuse “Uku Masingu mälestused taimedest ja enesest” (1998, nr 6, lk 1324–1331).

EESTI RAHVUSLIKU SÖLTUMATUSE PARTEI TEGEVUS AASTAIL 1988–1991

Viktor Niitsoo

Pärast 23. VIII 1987 toimunud Hirvepargi miitingut vallandus kahe poliitilise suuna vahel võitlus initsiatiivi saavutamise pärast. Säärane dualism on Eesti ajaloos alguse saanud juba rahvusliku ärkamise aegadest, mil eri meelt olid Jakob Hurda ja Carl Robert Jakobsoni pooldajad, ning jätkunud Konstantin Pätsi ja Jaan Tõnissoni vastasseisuga XX sajandi algusest peale. Nüüd keskisid endistest poliitvangidest ja vastupanuliikumise aktivistidest koosneva Molotov-Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupi (MRP-AEG) liikmete kõrvale konkureeriva suunana esile *perestroika* toetamise loosungi alla koondunud intelligentsi esindajad. Neist enamiku moodustasid 1960. aastate teisel poolel peamiselt TRÜs nn komsomoliopositsiooni tegevuses osalenud isikud. Osa neist oli reageerinud 1980. a sügisel aset leidnud venestamispoliitikavastaste noorterahutuste julmale mahasurumisele “neljakümne kirjale” allakirjutamisega¹. *Perestroika* toetajad olid enamikus kompartei lihtliikmed ning integreerunud nõukogude süsteemi. Ilmselt see süvendaski neis veendumust, et ainuvõimalik poliitilise tegutsemise viis on nõukogude võimuorganite kaudu, kuhu tuleb imbuda eesmärgiga neid võimalust mööda liberaliseerida ning “stagnandid” välja vahetada. MRP-AEG propageeritavat ajaloolise õigluse jaluleseadmist MRP salaprotokollide tühi-seks tunnistamise kaudu pidasid nad uutmispoliitikale kahjulikuks

---

¹Neljakümne kirja kohta saab lähemat teavet Sirje Kiini, Rein Ruutsoo ja Andres Tarandi raamatust *40 kirja lugu* (Tallinn, 1990).

ja isegi provokatsiooniliseks. (Paar aastat hiljem tuli neid seisukohti põhjalikult korrigeerida.) Esialgu nägid nad režiimi repressiivpoliitika leevenedes šansi konkureerida võimu pärast EKP venestunud ladvikuga. Vastukaaluks Hirvepargis kõlanud radikaalsetele üleskutsetele MRP avalikustamiseks, tühistamiseks ja selle tagajärgede likvideerimiseks, mis sisuliselt tähendasid üleskutset okupatsiooni lõpetamiseks ja iseseisvuse taastamiseks, lähuti tegevustaktikat valides majandusliku iseseisvuse nõudest.

26. IX ilmus ajalehes *Edasi* Siim Kallase, Tiit Made, Edgar Savisaare ja Mikk Titma allkirjaga artikkel, mis kandis pealkirja "Ettepanek: kogu Eesti NSV täielikule isemajandamisele". Selle ettepaneku sisuks oli ENSV muutmine end täielikult isemajandavaks vabariigiks ühes oma rahaga, mis pidi olema konverteeritav lääneriikide valutatute suhtes. Populistlikult mõjuv oli ka nõue pidurdada sisserännet Eestisse.

Isemajandava Eesti ettepanek, mis peagi hakkas paljutöotava akronüümina kandma IME nimetust, äratas otsekohe Eesti üldsuse laialdast tähelepanu. Ajakirjanduses vallandus elav diskussioon. Väärib märkimist, et erinevalt MRPga seotud temaatikast said isemajandamist käsitlevad artiklid rohelise tee ajakirjanduse veergudele. Paraku ei piisanud majandusliku iseseisvuse rakendamiseks mitmesuguste probleemnõukogude ellukutumisest ja diskussioonidest ajakirjanduses. Oli vaja poliitilisi otsuseid, mille saavutamine aga oli võimatu ENSV juhtkonna vaenuliku suhtumise tõttu.

Poliitiline elu aga ei seisnud paigal. Pärast 1988. a veebruari- ja märtsikuu dramaatilisi vastasseise kandus rahva poolehoid uuesti MRP-AEG-le. Veelgi tugevama impulsi rahva ühiskondliku aktiivsuse kasvule andis 1.–2. IV Tallinnas Toompeal toimunud loomeliitude ühispleenum, kus tuntud haritlaste poolt öeldi avalikult välja Eesti elu valupunktid. Et kedagi selle eest ei represseritud, aitas see sündmus oluliselt kaasa hirmupaine kadumisele rahva seas. Pleenum oli ühtlasi signaaliks ajakirjandusele, mis muutus siitpeale tunduvalt radikaalsemaks.

Selle perioodi poliitiliseks tippsündmuseks olid ka 14.–17. IV 1988 Tartus toimunud IV muinsuskaitsepäevad, kus saavutati sinimustvalge Eesti Vabariigi riigilipu aktsepteerimine võimude poolt. Seni oli sinimustvalge lipu väljatoomist vaadeldud kui kri-

minaalkuritegu, nüüd aga olid võimud sunnitud sellega leppima. Kuigi kaks nädalat hiljem kisti Tallinnas 1. mai demonstratsioonil Valev Kruusalu käest sinimustvalge rüütehnikas linik, kuulutas ENSV Ülemnõukogu Presiidium (ÜNP) vahetult enne jaanipäeva sinimustvalge Eesti rahvuslipuks.

Võrreldes Hirvepargi meeleavalduse järgse surveajaga olid aprillis olud tundmatuseni muutunud. Ootamatult oli KGB loobunud lühiajaliste arestide praktikast, millega oli algust tehtud 1987. a septembris, kui takistati Lagle Parekit Tarvastusse muinsuskaitsepäevadele jõudmast, ning mida edaspidi rakendati süstemaatilisel MRP-AEG liikmete kallal iga kalendrimeeleavalduse puhul. Nii püüti rahvakogunemised jätta ilma liidriteta.

Sõjaväe kordusõppustelt naasid Jüri Adams, Urmas Inno, Andres Mäe ja Viktor Niitsoo, kes olid sinna saadetud karistuseks Tartu rahu aastapäeva puhul korraldatud meeleavalduse eest. Mitmel aktiivsust ilmutanud isikul (Vello Väärtnõu, Eke-Pärt Nõmm, Ärvi Orula, Peeter Bötker jmt) võimaldati emigreeruda. Selles väljarändamislaines kujunes kõige dramaatilisemaks MRP-AEG liikme Heiki Ahoneni juhtum. Viimane oli keeldunud sõitmast kordusõppustele Tšernobõli, kuhu teda kavatseti saata karistuseks tema poliitilise tegevuse eest, muu hulgas Prantsuse televisiooni-kanalile Antenne-2 antud teravasisulise intervjuu eest. Ahonen vahistati ja paigutati Patarei vanglasse, kust ta märtsi algul Moskva kaudu Stockholmi lennutati.

Pika sammu astus edasi Eesti ajakirjandus, kus MRP-AEG liikmete ja teiste “äärmuslaste” kallal näägutamise kõrval hakkas ilmuma ka ühiskondlikke probleeme kriitiliselt lahkavaid artikleid.

Maarja Pärl-Lõhmuse hinnangul võttis EKP seoses KGB ajakirjanduse juhtimise rolli avalikuks tulemisega ajakirjanduse suhtes uue taktika. Eesti Raadios ja Eesti Televisioonis algasid ühiskondlikke protsesse kajastavad otsesaated. Mõistagi juhtisid neid saateid eriti usaldatavad parteilised ajakirjanikud, kelle kohus oli tekitada muljet avatusest ja spontaansusest. Saated ise aga olid lavastatud, kontrollitud ning kindlaks ja usaldusväärseks peetavate osatäitjatega. (Pärl-Lõhmus 1997: 1802.)

Sellele vaatamata ei suutnud EKP sündmusi täielikult kontrolli all hoida. Raadios pälvis suure kuulatavuse Loominguliste Liitude Kultuurinõukogu reedene raadiotund, milles loomeinimesed ja poliitikud vastasid telefoni teel tulevatele küsimustele. See saade tipnes vaikuseminuti väljakuulutamisega Ignar Fjuki poolt 25. III 1988, mälestamaks suurküüditamise ohvreid. Tulemuseks oli, et EKP KK korraldusega keelati otsesaade ära. See keeld jäi siiski lühiajaliseks.

Televisionis esindas seda suunda Hagi Šeini ja Rein Järliku juhitud vestlussaade "Mõtleme veel".

Aeg oli soodne muudatusteks poliitilise võitluse taktikas. 13. IV 1988 telesaates "Mõtleme veel" tegi tolleaegne ENSV Plaanikomitee teadur Edgar Savisaar ettepaneku moodustada rahvarinne *perestroika* toetuseks. Kutsuti üles moodustama töökollektiivides rahvarinde tugigruppe. Rahvarinde üks ämmaemandaid Marju Lauristin on hiljem nimetanud rahvarinnete eesmärgiks muuta *perestroika* ülevalt demokraatlikeks reformideks, mis tulevad altpoolt (Lauristin, Vihalemm 1997: 73).

Käesoleva kirjutise maht ei võimalda analüüsida rahvarinde tekke või tekitamise tagamaid. On avaldatud mitmesuguseid arvamus selle liikumise tegelike niiditõmbajate kohta (mõni uurija on selleks pidanud KGBd). Vaieldamatu on siiski see, et rahvarinnete loomine üle kogu N. Liidu toimus Moskva keskvoimu heakskiidul ja toetusel, ilmse sihiga kanaliseerida rahva radikaalsed nõudmised suhteliselt vaoshoitud ja ülalt kontrollitava massiliikumise sängi. Teiselt poolt julgustasid rahvarinde suhteliselt mõõdukad programmilised eesmärgid poliitikasse tulema hulgaliselt inimesi, kellele MRP-AEG seisukohad tundusid liiga radikaalsena. Samuti oli rahvarinde teke väga soodne terava haistmise ja kiire reageerimisega karjeristidele, kellel avanes selle liikumise kaudu hea võimalus esile kerkida.

Rahvarinde moodustamisega taastas isemajandava Eesti ideed poliitilise ratsuna kasutatav liidrirolli Eesti poliitikas.

ERSP KORRALDAVA TOIMKONNA MOODUSTAMINE

21. I 1988, s.o peaaegu kolm kuud enne rahvarinde moodustamise algatust, olid Vello Väärtnõu, Eke-Pärt Nõmm, Ärvi Orula, Eve Pärnaste, Heiki Ahonen, Erik Udam, Urmas Inno, Karin Inno, Endel Ratas, Mati Kiirend, Kalju Mätik, Rein Arjukese, Mati Vilu ja Arvo Pesti saatnud massiteabevahenditele ja ENSV Ministrite Nõukogule ettepaneku Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei moodustamiseks, mis kaitseks “eesti rahva huve praeguses situatsioonis ja oleks rahvuslikuks opositsioonirühmituseks EKP-le”. Ettepanek sisaldas “rahvuslikke minimaalnõudmisi”, nagu ajalootõe taastamine, põhirahvuse kaitse, kodakondsus, ökoloogia, majandus, inimõigused, kultuur, tervishoid, sõjavägi, seadusandlus ja välispoliitika. Tehti ettepanek kuulutada 24. veebruar kui iseseisva Eesti Vabariigi aastapäev riigipühaks. Ettepanekuga kutsuti ühinema kõiki, kes tunnevad muret Eesti maa ja eesti rahva saatusel pärast ning sisemist kohustust Eesti elu edendamiseks (*Kogumik...* 1998: 254–257).

Seni ainsa poliitilise jõuna võimudele avalikku opositsiooni kehanud MRP-AEG (mõni aeg hiljem deklareeris oma opositsioonilisust ka Muinsuskaitse Selts) oli hakanud kiirelt areneva teele sündmustele jalgu jääma. Grupi liikmete arv jäi väikeseks ega ületanud kunagi kahtkümmend. MRP-AEG tegevus sarnanes 1970.–1980. aastate vastupanuliikumise taktikaga. Grupi struktuur ja eesmärgid ei olnud põhikirjaliselt fikseeritud ning tegevusel puudus selge programmiline alus. Sellist tüüpi grupp võis küll olla sobiv *ad hoc* survegrupina MRP avalikustamist nõudma, ent 1988. a kevadsuvi pakkus hoopis avaramaid poliitilise tegevuse võimalusi. Nende lahendamine osutus MRP-AEG tüüpi rühmitusele ülejõukäivaks. Poliitilise võitluspartei loomise ideed oli juba 1986. a välja pakkunud Tiit Madisson, sest tema arvates tuli millestki alustada. Et vanad võitluskaaslased selle plaaniga kaasa ei läinud, hakkas Madisson mõtlema maalt lahkumisele ja kirjutas sama aasta sügisel emigreerumisavalduse (Madisson 1996: 158)².

²Tol ajal oluks poliitilise partei moodustamine selge avantüür, millele oleksid viivitamatult järgnenud repressioonid. Sellest ka Madis-

Ühe ERSP moodustamise ettepanekule allakirjutanu MRP-AEG liikme E. Pärnaste sõnul oli ERSP algataja budistist kunstnik Vello Väärtnõu: "Tema tuli ühel õhtul minu juurde ja ütles: [---] hakkame parteid tegema! [---] Tal oli natuke paberile pandud programmilisi põhimõtteid [---] Istusime kohe autosse ja sõitsime Erik Udami juurde metsa." (Laar, Ott, Endre 1996b: 241.)

Paraku tumestas kogu seda algatust asjaolu, et ERSP ettepaneku initsiaatorite, seni igasugusest poliitilisest tegevusest hoidunud Väärtnõu ning tema kaaslaste Nõmme ja Orula tegelikuks eesmärgiks näis olevat saavutada partei loomise kaudu emigreerumisluba. Mõni aeg varem oli Gorbatšov võtnud kasutusele Fidel Castrolt ja Erich Honeckerilt laenatud võtte saata rahulolematud isikud lihtsalt maalt välja, mitte enam okstraadi taha või vaimuhaiglasse. Nii oli võimalik tabada kaht kärbest ühe hoobiga: lahti saada režiimikriitikute ja panna suu kinni Lääne avalikkusel, mis pidevalt kritiseeris NSV Liitu teisitimõtlejate repressioonide ning väljarännuõiguse takistamise pärast. Nii näiteks vormistati pärast Hirvepargi miitingut T. Madissonile kiiresti emigreerumisluba, mida ta oli pikka aega asjatult taotlenud. Lahkuda lubati ka ühtäkki politiseerunud usuühingu Elu Sõna liikmetel eesotsas Hubert Jakobsi ja Rein Metsaga. Elusõnalased "teenisid" emigreerumisloa tänu Harta 87-s proklameeritud Nõukogude kodakondsusest loobumise üleskutsetele ning sinimustvalge lipuga ristiretkede korraldamisele. Eravestluses ei teinud Väärtnõu saladust, et võimude vastukäiguna tuleb kõne alla ERSP ettepaneku algatajate väljasaatmine. Seetõttu jäi mitmele potentsiaalsele allakirjutajale kogu üritusest kahtlane mulje. Nii näiteks ei kirjutanud ERSP moodustamise ettepanekule alla J. Adams, V. Niitsoo, Jaan Isotamm jmt*. Lagle Parek aga kahtles, kas

---

soni kaasvõitlejate skepsis, sest nemad emigreeruda ei soovinud, vaid kavatsesid jätkata võitlust kodumaal.

*Kasutan siin võimalust meenutada enda kokkupuudet selle asutamisettepanekuga. Kadunud Erik Udami tuli Tartusse paberiga, kus oli kuus allkirja, ja tahtis minult seitsmendat. Vaidlesime mitu tundi. Minu põhiargumentiks oli, et neist kuuest usaldan ma täielikult ainult teda ja vastuvõetav on ka Heiki Ahonen, kuid ülejäänud isikutega ma mingit parteid moodustama ei hakka ega soovita temalgi seda teha. Neist ülejäänuid olin varem mingil määral kokku puutunud Pärnaste ja Väart-

olemasolevate jõududega on võimalik nii suurt ettevõtmist välja vedada.

Võrus tegutseva Vaba Sõltumatu Noorte Kolonni Nr. 1 liidri Ain Saare sõnul keelitasid 1988. a jaanuari algul selleks Võrru sõitnud Väärtnõu ja Orula ka teda ettepanekule alla kirjutama. Ettepaneku tekstiga tutvudes leidis Saar palju sarnaseid jooni Kolonni sihtidega ning ei tahtnud kuidagi aru saada, miks on nende sihtide saavutamiseks parteid vaja. “Tehke siis parem kolonn nr. 2,” soovitas Saar, kelles ilmselt parteitegijate isikud ja tegevusstiil ei äratanud erilist usaldust. “Mulle jäi nende mõttekäik arusaamatuks. Kui tahetakse luua ühte parteid, siis võetakse kätte ja asutatakse, aga mitte ei kolistata mööda maad ringi, et partei loomise ettepanekule allkirju saada. Nende hoiatus, et selle eest võidakse maalt välja saata, oli ka kuidagi kummaline. Minul polnud mingit soovi Eestist lahkuda,” meenutab Saar oma mälestusraamatus (1998: 109).

Võru muinsuskaitseklubi esimehe Ants Pindise sõnade kohaselt oli Väärtnõul ja Orulal teistkordselt Võrru tulles kaasas dokument 16 nimega, nende hulgas ka Saare ja Pindise nimi. Pindis meenutab, et kuna Saare karismaatiline isik tähendaski suures osas noortekolonni, siis oleks see tema lahkumisel kindlasti lagunenu. Seetõttu välistasid nad Mati Viloga Saare allakirjutamise. Arutati ka, kes võiks väljasaatmise korral Pindist asendada muinsuskaitse klubi eesotsas, ja leides, et keegi teine ei suuda temast paremini seista vastu võimude survele, langes allakirjutajate seast välja ka Pindis. (*Rindelinn...* 1999: 31.)

Olgu öeldud, et 1988. a märtsiks olid Väärtnõu, Nõmm ja Orula oma tahtmise saanud ja Eestist lahkunud ning sellega oli ammendunud ka nende roll vastupanuliikumises. Ainsana neist astus ERSP liikmeks Väärtnõu (1989. a suvel), ent jäi vaatamata

---

nõuga ning viimase kohta olin baptistidelt (kelle hulgas see aferist oli ka sekeldanud) saanud otseselt süüdistavaid andmeid. Nii me siis ja gelesime, Erik rõhus aktsiooni vajalikkusele ja mina nõudsin algatajate täielikku puhtust ning läbipaistvust. Ja lõpuks, kui me kokkuleppele polnud saanud, ütles Erik kuldsed sõnad: “Hea küll, ära kirjuta alla, mina võin oma allkirja ka tagasi võtta, aga pane sa tähele, see tehakse ära ka ilma meieta ja tehakse ära igal juhul.” Nii sündiski. *J. Isotamm.*

erakonna looja staatusele selle lihtliikmeks ega ilmutanud kunagi vähimatki aktiivsust erakonnatöös.

Vaatamata ERSP moodustamise ettepaneku tegemisel ilmnenud kahtlastele ajenditele on algatuse tähtsust raske üle hinnata. See ettepanek oli pöördepunktiks vastupanuliikumise ajaloos. Tegemist oli algatusega luua esimene avalikult tegutsev poliitiline erakond nii okupeeritud Eestis kui Nõukogude Liidus ja idablokis üldse. Veelgi enam: selle ettepanekuga pandi alus mitmeparteisüsteemi tekkele kogu Nõukogude Liidu territooriumil. Pärast Moskvas toimunud pressikonverentsi äratas ERSP loomise ettepanek elavat huvi Lääne teabeagentuurides. Ettepanekule allakirjutanutel tuli anda kümneid intervjuusid selleks spetsiaalselt Tallinna sõitnud korrespondentidele. Seevastu ENSV ajakirjandus ei osanud nüüdki reageerida teisiti kui Hirvepargi sündmuste puhul. 21. II *Rahva Hääles* ilmus noore ajakirjaniku Margus Metsa sulest kirjutis pealkirjaga "Me vajame mõttekainust", milles ERSP algatajaid kirjeldati kui *perestroika* põhjalaskjaid: "Küll aga tahan avaldada arvamust, et need sündmused [Hirvepargi meelevaldus ja Tartu rahulepingu aastapäeva tähistamine 2. veebruaril Tartus. V. N.] olid demokratiseerimisele ja avalikustamisele valus tagasilöökk, mille armid võivad tunda anda veel tagantjärele. [...] Mulle tundub, et ühtäkki oli nende vaevalt paarikümne inimese tegevuse tõttu sattunud ohtu paljude tuhandete inimeste pingutused leida arukat lahendust meie ühiskonna sõlmküsimustele. [...] Tõele au andes on nad oma "ettepaneku" koostamisel kõvasti vaeva näinud. Selle 34 punktist on vaid mõned üksikud sellised, mida meie ajakirjandus viimastel aastatel pole avalikult arutanud. Otse öeldes on nad omastanud kümnete ajakirjanike, teadlaste ja ühiskonnategelaste mõtteid, need kontekstist lahti rebinud ning sotsialistlikule arengule võõraste põhimõtetega ühte sidunud."

Ajakirjanik Margus Metsa jaoks oli ERSP ettepaneku algatajaid sõimava artikli kirjutamine ilmselt "sellitööks", sest üsna varsti ülendati ta *Noorte Hääle* peatoimetajaks. Sama mudeli järgi sai omal ajal *Edasi* peatoimetajaks Mart Kadastik. (Vt Laar, Ott, Endre 1996a: 265.)

Pärast ERSP moodustamise ettepanekuga kaasnenud suhtlemist ajakirjandusega ei järgnenud sellele enam midagi. Ühelt poolt võib seda seletada veebruaris ja märtsis aset leidnud repres-

sioonidega, teisalt nelja ERSP moodustamise ettepaneku algataja väljarännuga. Ettepanek oli esialgu jäänud paremaid aegu ootama.

Aprillikuu jooksul põhjalikult muutunud poliitiline situatsioon ajendas MRP-AEG liikmeid senist tegevust ümber mõtestama. Uuesti tõusis päevakorrale vahepeal tagaplaanile jäänud mõte asutada avalikult tegutsev erakond. Selle kasuks rääkis ka ühiskondlik ootus, mis oli tekkinud pärast ERSP moodustamise ettepaneku avaldamist. J. Adams on meenutanud, et kui ta aprillis kordusõppustelt tagasi jõudis, oli seal tekkinud hoopis uus jõutunnetus. ERSP idee oli idanenud ja väga paljud inimesed käisid küsimas, kas see partei on juba loodud, kuni selleni välja, et neli tähte ERSP olid Tartus seintele joonistatud. (Laar, Ott, Endre 1996a: 407.)

21. IV tegid Jüri Adams, Henno Arrak, Karin Inno, Urmas Inno, Mati Kiirend, Lehti Metsaalt, Kalju Mätik, Viktor Niitsoo, Lagle Parek, Arvo Pesti, Eve Pärnaste, Endel Ratas, Erik Udam ja Mati Vilu avalduse, milles teatasid Eesti Rahvusliku Sõltumatusse Partei Korraldava Toimkonna moodustamisest. Avalduses rõhutati järjepidevust ERSP moodustamise ettepanekuga ning nenditi, et sündmuste ja ideede edasine areng on kinnitanud, et ettepanekus esitatud taotlused väljendavad eesti rahva suure osa poliitilisi sihte. Korraldav Toimkond (KT) seadis endale ülesandeks kõigi ettepaneku toetajate ühendamise ja loodava partei programmi projektide ettevalmistamise. KT lõppsihiks oli erakonda asutava koosoleku kokkukutsumine. Esmakordselt võeti kasutusele edaspidi ERSP lööksõnaks saanud “Eesti eest!”³ (*Kogumik...* 1998: 493–494.)

---

³H. Arrak kujundas selle tekstiga reklaamsärgi, kus valgel põhjal oli sinine ja must tekst “Eesti Eest!”. Need särgid said ERSPlaste mittemametlikuks vormiriietuseks, mida kanti mitmesugustel üritustel. Särke kandsid meelsasti ka ERSPga mitteseotud isikud, eriti noored. 1988. a lõpus muudeti ERSP dokumentides seda lööklauset sõna “Vaba” lisamisega (“Vaba Eesti Eest!”). Olgu öeldud, et ilmselt ei olnud lööksõna väljamõtteleja teadlik 1945.–1946. a Paides tegutsenud põrandaalusest vastupanuorganisatsioonist Uus Eesti, mis andis välja omakirjastusliku ajalehte “Eesti Eest”.

Et KT oli rõhutanud otsest järjepidavust 21. I ERSP moodustamise ettepanekuga, olid neil erakonna nime osas teatud piirangud⁴. Samas oli sisuliselt tegemist täielikult uue algusega, sest kogu töö erakonna loomisel seisis KT õlul.

Ida-Euroopa riikides ja Eestis demokratiseerumist ja erakonastumist uurinud inglise politoloogi David Arteri järgi jaguneb erakondade teke kahte faasi. Neist esimene hõlmab idee kujunemist, selle väljakuulutamist, ettevalmistusperioodi ja erakonna asutamist. Teise perioodi moodustab partei ülesehitus ja selle institutsionaliseerimine (Arter 1996: 19–20). KT tegevus kattub Arteri kirjeldatud mudeli esimese faasiga.

KT toimis MRP-AEGst tunduvalt organiseeritumalt. Reglemendiga määrati liikmete maksimaalseks arvuks 20. Seega nähti ette võimalus inkorporeerida veel viis lisaliiget. KT suuruse määramisel lähtuti olemasolevate tegijate arvust. See aga jäi väga väikeseks, sest MRP-AEG Eestis asuvate liikmete arv ei ületanud kunagi viitteist. Teisalt lähtuti sellest, et liiga suur kogum valgub laiali ega osutu töövõimeliseks. Kuigi KT koosolekutest võtsid tihti vaatlejana osa ka Tunne Kelam, Helju Tauk ja Vello Salum, ei ühinenud nad formaalselt toimkonnaga. Kelam oli varem küll osalenud põrandaaluses vastupanuliikumises, ent hoi-

---

⁴ERSP nimega on seotud omapärane seik. Kuigi eesti keeles on sõnad "partei" ja "erakond" sama tähendusega, on alates XX sajandi algusest Eesti vasakpoolsed poliitilised organisatsioonid (kommunistid, sotsialistid) eelistanud sõna "partei", samal ajal kui neile vastandujad eelistasid sõna "erakond". Politoloog Rein Toomla eksib, arvates ERSP ja sotsiaaldemokraatide näitel, et 10 aasta taguses Eestis oli ühe või teise termini valik juhuslik (Toomla 1999: 11). Tegelikult tekitas sõna "partei" ERSP ettepaneku initsiaatorites sügavat vastumeelsust, sest see seostus otseselt kommunistliku parteiga. Sõna "erakond" jäi kõrvale aga hoopis proosalisel põhjusel: nimelt oleks akronüüm erakonna nimest olnud ERSE, mis teatud tähe lisamisega saanuks pejoratiivse kõla. Seetõttu oldi sunnitud leppima "parteiga". Rein Taagepera on juhtinud tähelepanu sellele, et ERSP nimetuses hoiduti kasutamast sõna "iseseisvus", mis tol ajal oleks olnud liiga provokatiivne, ja võeti tarvitusele tagasihoidlikum väljend "sõltumatus". Küll aga tõlgiti erakonna nimi inglise keelde kui Estonian National Independence Party, kusjuures sõna "sõltumatus" (inglise keeles *fuzzier*) oli tõlgitud kui *independence*. (Taagepera 1993: 165: 20.)

dunud igasugusest avalikust tegevusest. 1989. a novembris Ene Hionile antud interjuus meenutab Kelam, et oli šokeeritud, kui kuulis ERSP moodustamise ettepanekust (Hion 1990: 58–59). Ilmselt oli 1988. a kuuma suvega poliitiline olukord sedavõrd muutunud, et isegi ettevaatlik Kelam pidas võimalikuks avalikult välja astuda. Helju Tauk oli 1980. aastate keskel koos Kelamiga osalenud nn põrandaaluse ülikooli tegevuses. Sellesse ringi kuulusid mitmed haritlased, nagu Arvo Valton, Heli Susi, Vardo Rumessen, Haljand Udam, Rein Ruutsoo jt, samuti endine poliitvang M. Kiirend. KGB tegi Kelamile ja Taugile vastavalt 22. V ja 21. VI 1985 ametliku hoiatuse “natsionalistlike kogunemiste” ja “nõukogudevastaste vaadete levitamise” eest (*Lisandusi..* 1986: 605).

Pilistvere pastor Salum aga oli üks vähestest luteri vaimulikest, kes söandas sõna ja teoga astuda välja eesti rahva huvide kaitseks.

KT reglement nägi ette moodustada komisjone ERSP põhikirja ja programmi projektide väljatöötamiseks. Töö korraldamiseks valiti 4-liikmeline vanematekogu, kelle ülesandeks oli reglementist kinnipidamise järelevalve ja vetoõigus dokumentide kinnitamisel. Komisjonide koostatud dokumendid pidi läbi vaatama KT üldkoosolek ja esitama need kokkukutsutavale ERSP Asutavale Koosolekule. Otsuste vastuvõtmiseks nähti ette väga kõrged kvooruminõuded. Nii näiteks oli koosolekuks vajalik vähemalt 3/4 liikmete kohalolek, otsuste vastuvõtmine nõudis 2/3 häälte enamust (ERAF, f 9601, n 1, s 2).

Kõrged kvooruminõuded osutusid peagi takistavaks teguriks. Esiialgu, kui liikmete arv oli veel väike, ei tekkinud nende rakendamiseга erilisi raskusi. Ent aja möödudes liikmete arv suurenes ning siis tekkisid raskused kvoorumini kokkusaamisega. See asjaolu sundis üle minema otsuste vastuvõtmisele lihthääaltenamusega. Üksnes eriti tähtsate otsuste langetamisel säilis koosseisu või 2/3 hääaltenamus.

KT koosolekute protokollidest nähtub, et peamiselt tegeldi põhikirja ja programmi ettevalmistamisega. Nii näiteks otsustati, et liikmete vanuse alampiiriks olgu Läti Rahvusliku Sõltumatuse Liikumise eeskujul 16 aastat. Samuti rõhutati vajadust täpselt fikseerida juriidilise isiku õigusi kajastav osa ning sisse kollektiivse juhtimise printsiipi. Põhikirja püüti koostada selliselt,

et ei jääks muljet keelatud või põrandaalusest organisatsioonist. Eesmärgiks seati pretседendi loomine legaalsest poliitilisest erakonnast. Sooviti hoiduda harjutamast ennast ja rahvast mõttega võimalikest repressioonidest. (ERAF, f 9601, n 1, s 2.)

Programmi koostamine kulges vaevalisemalt. Puudus ühtne seisukoht, milline peab olema poliitilise erakonna programm. 1970. aastate alguses Eesti Demokraatlikus Liikumises osalenud M. Kiirend soovitas selle liikumise eeskujul koostada ulatuslik kaheosaline programm. Esimene osa oleks ideoloogiline, milles selgitataks, mida taotletakse. Teises osas leiaksid kajastamist eesmärkide põhjalikum tutvustus, põhiseadusliku korra kirjeldus, juhtimismudel, seisukohad majandusest, kultuurist, haridusest, religioonist, välis- ja sisepoliitikast, maa- ja riigikaitsest, kohtukorraldusest, suhetest väliseestlastega ning piiride küsimus (neutraalne maa Ida ja Lääne vahel). Suhtes N. Liiduga võetaks aluseks Tartu rahuleping. Teine osa pidi käsitlema võitlustaktika küsimusi. (ERAF, f 9601, n 1, s 2.)

V. Salum esitas projekti, mis võttis eeskujuks Jüri Vilmsi Tööerakonna programmi. Selles rõhutati, et fikseerida tuleb eestlaste kui rahvuse õigused, olla rahvusliku nihilismi vastu ning edendada rahvusdemokraatiat. Eesmärgiks tuleb seada eestlaste ühendamine nii kodu- kui ka välismaal. Eesti areng sõltub põllumajandusest, seepärast tuleb saavutada talumajanduse taastamine ja riigimõisate likvideerimine. Hariduses peavad kindlat rolli etendama ökoloogiline ja usuline õpetus. (ERAF, f 9601, n 1, s 2.)

KT otsustas võtta mõlemad variandid edasise töö aluseks. Ühtlasi leiti, et programm ei peaks olema liiga detailne ega pikk, ent seejuures peaks sisaldama ja sõnastama kõiki erakonna eesmäärke. Programmile lisaks tuleb luua tegevustaktika okupatsiooni likvideerimiseks, sõltumatuse väljakuulutamiseks, vabade valimiste läbiviimiseks ja referendumide korraldamiseks. Tulevase erakonna üheks esimeseks ürituseks oleks teaduslikud konverentsid ja dispuudid tulevase Eesti mudeli ning selle saavutamise taktika küsimustes. Otsustati, et programmi kavandi koostavad V. Salum, T. Kelam, J. Adams ja M. Kiirend. (ERAF, f 9601, n 1, s 2.)

Ette rutates olgu öeldud, et see seltskond oma ülesandega toime ei tulnud. Asutava Koosoleku ajaks programmi valmis ei

saadud. Et seda vajakajäämist osaltki korvata, koostati ERSP KT seisukoht enesemääramise küsimuses. Selles tõdeti, et eesti rahva seisukohalt esmatähtis on rahvuse edasikestmine, mille eeltingimusteks on suur hulk kultuurilisi, poliitilisi ja majanduslikke võimalusi ning vabadusi, mis tagaksid eesti rahvuse arenemise ning koha maailma rahvaste hulgas. Parimaks vahendiks selle eesmärgi saavutamisel on rahvuslik iseseisvus. Rõhutati, et oma seisukohti ei peeta ainuõigeaks, vaid tunnustatakse ka teiste rühmituste õigust välja pakkuda teid eesti rahvuse tuleviku kindlustamiseks. (ERSP... 1988: 33–34.)

KT tegevus ei piirdunud ainult moodustatava erakonna põhikirja ja programmi koostamisega. 11. VI võeti vastu kolm avalikku läkitust (dokumendid nr 1–3). ENSV ÜNPLE saadetud avalikus kirjas nenditi, et ikka veel vangistuses viibivatele Mart Niklusele ja Enn Tartole esitatud süüdistused olid naeruväärsed juba nende arreteerimise ajal [vastavalt 1980 ja 1983. V. N.] ja veel naeruväärsemad tunduvad need uutmise ajastul. Praegu nimetatakse 1980. ja 1983. aastat stagnatsiooniaastateks ja selleaegsed poliitilised seisukohad on põhjalikult ümber hinnatud. Kirjas nõuti Nikluse ja Tarto viivitamatut vabastamist ja rehabiliteerimist. (Kogumik... 1998: 494–496.)

Dokument nr 2 oli üleskutse Ülemnõukogule, Ministrite Nõukogule, Prokuratuurile ja Justiitsministeeriumile anda stalinismi kuritegude ohvritele hüvitust nii moraalselt, juriidiliselt kui ka aineliselt ning lõpetada ikka veel kestev sõda väga vanade inimeste vastu. Selleks tuli lugeda pensioniõigusliku tööstaaži hulka sunnitöölaagrites ja asumisel oldud aeg neil inimestel, keda on karistatud poliitiliste paragrahvide järgi või kohtuväliselt, samuti talu pidamise aastad ning naiste (emade, kasvatajate) kodutöö. Kutsuti üles tühistama ikka jõus olevat salajast määrust 1949. aastast, mille kohaselt paljudel metsavendluses süüdistatutel polnud õigust elada oma kodutalus või üldse Eestis. Samuti rõhutati vajadust aidata neid tuhandeid eestlasi, kes olid jäänud küüditamispaikadesse ega olnud koju tulnud, sest polnud enam kohta, kuhu tulla, või ei suudetud endas leida jõudu elu veel kord otsast alata. (Kogumik... 1998: 496–497.)

Kolmas dokument oli abipalve Rahvusvahelisele Punasele Ristile, rahvusvahelistele abistamisorganisatsioonidele, eesti or-

ganisatsioonidele, kõigile eesti arstidele vabas maailmas ja kõigile eestlastele vabas maailmas. Kirjeldati N. Liidu farmaatsiatööstuse viletsat olukorda ja ravimite impordi vähenemist viimastel aastatel, mille tõttu oli eriti halb olukord neil haigetel, kes vajavad pidevalt ravimeid. Paluti Punasel Ristil ja kõikidel abistamisorganisatsioonidel alustada ravimite saatmist Eesti ja N. Liidu abivajajatele. Eesti arste ja eestlaste organisatsioone kutsuti üles vahendama seda palvet abistamisorganisatsioonidele ja alustama hädaliste abistamist. Eesti arste, farmatseute ning TRÜ arstiteaduskonda kutsuti üles võtma enda peale abi vastuvõtmist ja jaotamist. Lisaks ERSP KT liikmetele olid abipalvele alla kirjutanud arstid V. Loskit, H. Kelu, V. Pillesaar, E. Loskit, H. Kask, H. Laja, M. Haiba, O. Lust ja V. Aller. (*Kogumik...* 1998: 497–499.)

Kõrvuti KT tegevusega tuli algatusi ERSP moodustamiseks ka mujalt. Tartus moodustati A. Mäe ja Peeter Kari initsiatiivil ERSP Tartu Algatus. ERSP Võru Algatus (M. Vilu ja Ants Pindis) ning Põlva Algatus (Üllar Varik ja Tiit Tens) liitumisel moodustus ERSP Kagu-Eesti Ühendus. (*Kogumik...* 1998: 499–500.)

PIKETT MART NIKLUSE JA ENN TARTO VABASTAMISEKS

Kuigi enamik N. Liidu poliitvangilaagrites kinnipeetavaid, sealhulgas ka eestlastest poliitvangid A. Pesti, L. Parek, Jan Kõrb ja H. Ahonen, olid vabastatud juba aastavahetusel 1986/1987, viibisid kaks kõige nimekamat Eesti vastupanuliikujat Mart Niklus ja Enn Tarto ikka veel okastraadi taga. Eestis toimuvate pöördeliste sündmuste valguses tundus see olukord eriti drastiline. Jätkuva vangistuses pidamise põhjuseks oli nähtavasti asjaolu, et mõlemad mehed keeldusid kirjutamast oma senist tegevust hukkamõistvat avaldust ühes lubadusega mitte enam võidelda nõukogude võimu vastu.

Niklust ja Tartot käisid vangilaagris keelitamas ENSV tšekisid, neid toimetati lennukiga läbirääkimistele Tallinna, kus lubati Patarei vanglas kohtuda sugulastega, ent tagajärjetult. Kumbki neist ei soostunud mingit avaldust kirjutama. Ometi tuli nad ükskord vabaks lasta, sest Mihhail Gorbatšov oli deklareerinud, et

N. Liidus enam poliitvange ei ole. Paraku viibisid Niklus ja Tarto ning veel mõned nende saatusekaaslased endiselt Permi oblastis paiknevas erirežiimiga vangilaagris, sest nende vabastamiseks ei suudetud ilmselt Poliitbüroo tasandil langetada poliitilist otsust.

Ka ERSP KT pöördumisele ENSV ÜNP poole nõudega vabastada Niklus ja Tarto ei järgnenud mingit vastust. Seda ei oodatudki, sest oli teada, et nendes küsimuses ei ole okupatsioonivõimu kohalikel organitel sõnaõigust. Sellises olukorras tuli võtta kasutusele avalikud survemeetodid.

Alljärgnev ülevaade ENSV Ülemkohtu piketeerimise käigust põhineb MRP-AEG Infobülletääni 22/1988 andmetel (*Kogumik...* 1998: 530–542). Aktsioonid Nikluse ja Tarto vabastamiseks olid alguse saanud Hirvepargi meeleavaldusel, kus kanti nende vabastamist nõudvaid loosungeid. 25. III 1988 MRP-AEG korraldatud suurküüditamise aastapäevale pühendatud meeleavalduse tasalülitamiseks Estonia saalis korraldatud diskussioonil esitati poliitvangide vabastamise kohta küsimusi prokurör Heino Tõnismägile. Viimasele anti üle rohkem kui 100 kohapeal kogutud allkirja, nõudega vabastada Niklus ja Tarto. 14.–17. IV Tartus toimunud muinsuskaitsepäevadel alustas MRP-AEG allkirjade kogumist Nikluse ja Tarto vabastamise nõudele. 25. IV otsustas Tartu Muinsuskaitse Ühendus taotleda ENSV ÜNPlt Nikluse ja Tarto kui silmapaistvate Eesti ühiskonnategelaste viivitamatu vabastamist ja täielikku rehabiliteerimist ning nende süüasja avalikustamist. 4. V pöördus selle instantsi poole sama taotlusega Eesti Muinsuskaitse Seltsi juhatus. Teadaolevalt olid seda küsimust arutanud ka mõned rahvarinde tugigrupid ja teised ühiskondlikud rühmitused ning teinud ka asjakohaseid avaldusi. Paraku oli see kõik jäänud tulemusteta.

Olukord muutus 10. VI, kui televisioonis astus üles ENSV abiprokurör Ülo Roots teatega, et Nikluse ja Tarto süüasjad on läbivaatamisel üleliidulistes õiguskaitseorganites ning tulemustest teatatakse lähemal ajal. 4. VI oli I Sõltumatu Noortefoorum pöördunud ENSV Prokuratuuri ja ÜNP poole nõudmisega teatada 10. juuniks oma seisukoht poliitvangide vabastamise osas; kui seda massiteabe kaudu ei tehta, alustatakse 14. VI väljaastumisi üle Eesti. Ülo Rootsi teade aga ei sisaldanud mingit konkreetset informatsiooni poliitvangide vabastamise tähtaegade kohta, mistõttu seda ei saanud ka vastuseks pidada. Et sellele teatele midagi ei järgnenud, edastas Sõltumatu Infokeskus (SI) 21. VI Vaba-Sõltumatu Noorte Kolonni Nr. 1 ja ERSP Tartu Algatuse poolt Eesti edumeelsele üldsusele ja ENSV Ülemkohtule järgmise teate:

Lähtudes Eesti Sõltumatu Noortefoorumi lõppdokumendi punktist 5.8 nõuame meelsusvangide Mart Nikluse, Enn Tarto ja Sivert Žoldini⁵ vabastamist. Kui 30. juuniks 1988 ei ole Mart Niklus ja Enn Tarto vabastatud ja kodumaale saadetud, Sivert Žoldin eeluurimise alt vabastatud ning neist vabastamistest massikommunikatsioonivahendite kaudu teatatud, kutsume kõiki noorsoorühmitusi ja kogu Eesti edumeelset üldstust 1. juulil piketeerima ENSV Ülemkohtu hoonet Pärnu mnt. 7.

Meeleheitliku katsena piketti ära hoida edastati 29. VI ENSV massiteabevahendites ETA teade, nagu oleks Mart Niklus vahi alt vabastatud. Teates märgiti, et vabastamise aluseks on N. Liidu Ülemkohtu 28. VI otsus, mis kvalifitseeris Nikluse süüasja ümber (ENSV Krk § 68 — nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda) ENSV Krk §-ks 194¹ (nõukogude riiklikku või ühiskondlikku korda halvustavate teadvalt valede väljamõeldiste levitamine), ja ta kuulub vabastamisele karistustaja äraandmise tõttu⁶. Targu ei märgitud, et uue paragrahvi alusel on karistuse maksimummääraks 3 aastat, Niklus aga oli vangistuses viibinud üle 8 aasta.

⁵3. II 1988 *Rahva Hääle* teatel peeti 2. II hommikul kell 7.40 Tallinas Mooni tänaval kinni Sivert Žoldin, kellelt võeti ära umbes 400 siiditrukitehnikas valmistatud 24. veebruarile pühendatud lendlehte. ETA teates rõhutati, et Žoldini puhul on tegemist varem neljal korral karistatud isikuga (huligaansuse, varguste, autode ärandamise ning sugulise kire rahuldamise eest ebaloomulikul viisil). Lisati, et just sellistele isikutele tuginebki MRP-AEG oma tegevuses.

⁶*Heinakuus* (1988, nr 6, lk 18–20) avaldatud järelevalvemenetluse No 02 дс-84-88 määruse kohaselt NSVL Ülemkohtu kriminaalasjade kohtukollegium (eesistuja Tihhomirov ning kaasistujad Alhazova ja Brize) vaatas 28. VI 1988 läbi NSVL Ülemkohtu esimehe asetäitja protesti ENSV Ülemkohtu kriminaalasjade kohtukollegiumi 8. I 1981 otsuse suhtes, mille kohaselt Mart-Olav Niklus tunnistati eriti ohtlikuks retsidivistiks ja talle mõisteti ENSV Krk §68 (2) järgi 10 aastat vabadusekaotust erirežiimiga paranduslike tööde kolooniaas koos 5 aastaks asumisele saatmisega. Protestis taotleti Nikluse kohtuotsuse muutmist, kõrvaldades tema süüdistusest osa episoodi, kvalifitseerides need ümber ENSV Krk §194¹-ks ja vähendades talle mõistetud karistust 5 aastani ilma asumisele saatmiseta. Kohtukollegium otsustas protesti rahuldada ja kõrvaldada Nikluse süüdistusest episoodi, mis on seotud 45 isiku avalduse NSVL ja SLV valitsustele koostamise ja levitamise, seoses kuriteo koosseisu puudumisega selles süüdistuse episoodis. Kohtukollegium otsustas süüdimõistetute tegevuse ümber kvalifitseerida ENSV Krk § 68-lt sama koodeksi § 194¹-le, mille järgi tuli talle määrata ka-

1. VII hommikuks polnud saabunud mingit teadet, mis oleks Nikluse vabanemist kinnitanud. Ka Tarto ja Žoldini olukord püsis muutusetu. Seetõttu ei olnud mingit põhjust piketti ära jätta. Sama päeva hommikul kell 9 kogunes Ülemkohtu ette mõnikümme plakatite, loosungite ja sinimustvalgete lippudega piketeerijat. Kuigi läheduse sagis mundris ja erariides miilitsaid, KGB-lasi ja linnaametnikke, keda oli tunduvalt rohkem kui piketeerijaid, viimastele takistusi ei tehtud.

Vahetult pärast piketi algust viisid E. Pärnaste ja Maris Sarv ÜNP vastuvõtuosakonda nõude umbes 1300 enne piketti kogutud allkirjaga, milles nõuti Nikluse ja Tarto vabastamist, ning tegid avalduse piketi algusest ja seal esitatavatest nõudmistest.

SI liikmete Andres Herkeli, Mait Rauna ja A. Mäe eestvõttel paigaldati Draamateatri seinale infostend, sest piketeerijaile esitati väga palju küsimusi ja tekkis vajadus panna välja sellekohane kirjalik teave. Järgmisel päeval lisandus stendi eestikeelsele osale venekeelne tõlge, sest küsijate seas oli palju venekeelseid isikuid. Mõni päev hiljem seati üles kahe poolega teadetestend, mille materjal kajastas piketi käiku: koopiad ametiasutustele läkitatud kirjadest, andmed kogutud allkirjade hulga kohta, teated. Väljas olid ka MRP materjalid ning lendlehe eksemplar, mille levitamine maksis Žoldinile vabaduse. Ööseks viidi plakatid, lipud ja infostend M. Kiirendi elamu kuuri Tatarsi tänaval. Nähtavasti häiris pikett võime sellisel määral, et soostuti laskuma piketeerijatega dialoogi. 7. VII esitati piketeerijatele kutse tulla läbirääkimistele ENSV peaprokurööri Leo Urge ja siseministri Marko Tibariga. Kui L. Perek, M. Kiirend, E. Pärnaste, Tiina Hallik, Robert Vaitmaa, Artur Ratas ja videokaameraga sündmust jäädvustama tulnud Karl Arrak Ülemkohtu hoonesse sisenesid, selgus, et asi oli läbirääkimistest kaugel. Pigem oli neid kohale kutsutud võimudepoolsete nõuete ärakuulamiseks, mis olid järgmised. Pole mõtet piketeerida Ülemkohtu ees, sest seal ei otsustata midagi Tarto kohta. Niklus on vabastatud, lihtsalt ta asukoht on teadmata. Uue kriminaalseadustiku koostamine (piketil esitati ka nõudeid muuta kriminaalkodeksit ning jätta sealt välja §§68 ja 194¹) on ränk töö. Pikett on seaduserikkumine ja seega karistatav, sest ta on vastuolus ÜNP 28. I otsusega rahvakogunemiste ja demonstratsioonide kohta, pikett aga on demonstratsiooni erivorm. Sellele järgnes teravas toonis mõttevahetus. Piketeerijad lahkusid tundega, et järgmisel päeval aetakse pikett jõuga laiali. Vastu ootusi seda ei juhtunud. Üksnes E. Pärnastega vestelnud militsionäär soovitas KGBd puudutavad plaka-

---

ristus 3-aastase vabadusekaotuse näol. Samuti kõrvaldati kohtuotsusest Nikluse tunnistamine eriti ohtlikuks retsidivistiks.

tid eemaldada, vastasel korral tegevat seda miilits. Ilmselt olid need tugevasti riivanud kommunistliku partei õrnahingeliste kilbi ja mõõga rüütlite enesearmastust.

Vahetult enne piketipäeva lõppu saabus hingeldav miilitsa alampolkovnik Aarne Kass, kes teatas, et äsja sai Siseministeerium telegrammi, milles teatati Nikluse vabastamisest vangilaagrist 7. VII, ja samasisuline telegramm olevat saadetud ka Nikluse emale.

10. VII õhtuks õnnestus piketeerijail saada telefoniühendus Moskvasse jõudnud Niklusega, kellelt saadi teada, et oma vabastamisest lugesse ta vangikongis ajalehest. Tegelik vabanemine leidis aset 8. VII kell 17.30. 12. VII kutsuti piketeerijate esindajad L. Parek, M. Sarv ja V. Niitsoo Lenini Rajooni RSN TKsse. EKP Tallinna Linnakomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhtaja Jaak Saarniit ja rajooni TK esimees Arvo Teder avaldasid soovi piketiprobleem rahumeelselt ja konfliktideta lahendada, viidates "meie- ja teievastastele jõududele", kes olevat korduvalt üritanud kasutada piketi laialiajamiseks jõudu ning keda nemad olla suurivaevu suutnud veenda sellest loobuma. Valeteateid Nikluse vabastamise kohta peeti kahetsusväärseks, süü veeretati anonüümse "bürokratia" kaela. Võeti omaks, et Tarto asja lahendamine on veninud. Žoldini juhtumi puhul aga vihjati, et kõigile on ju selge, milles on küsimus: KGB ja prokuratuur ei jõudvat kokkuleppele, kumb firma peab endale tuhka pähe raputama ja Žoldini võimalikult väikese käraga vabastama, sest loodetud süüdistusmaterjali kokku ei saada.

Sissejuhatuse järel jõuti põhisõnumini. Selgus, et piketti ähvardab veel üks oht. Samal päeval pidi Poliitharidusmaja juurde kogunema venelaste vastmoodustatud Internatsionaalne Front, mis ähvardavat arveid klaarida "natsionalistide ja ekstremistidega", kelleks nad pidasid ka piketeerijaid. Seetõttu tegid Saarniit ja Teder ettepaneku pikett katkestada või vähemalt varem lõpetada. Sellises olukorras pidasid läbirääkijad vajalikuks anda võimudele veel ühe võimaluse. Oli ju selge, et ENSV juhtkonna huvides oli nii Tarto kui ka Žoldini võimalikult kiire vabastamine. Paraku ei olnud nende võimuses mõjutada Moskvas langetatavaid otsuseid.

Suuremate vaidlusteta jõuti järgneva kokkuleppeni: pikett katkestatakse 12. VII, et anda võimudele aega Žoldini ja Tarto vabastamiseks ühe kuu jooksul. Sellest teatatakse samal päeval raadios ja televisioonis ning järgmisel päeval ajalehtedes koos kinnitusega, et 31. VII informeeritakse üldsust asjade seisust. Vastasel juhul alustatakse 1. VIII uuesti piketeerimist.

Pooled pidasid kokkuleppest kinni. Veidi pärast kella 16 tulid Saarniit ja Teder teatama, et küsimus on EKP KKs kooskõlastatud ning et

võimude ja piketeerijate vahelisest kokkuleppest teadustakse samal õhtul raadios ja TVs. 13. VII varahommikul saabus Niklus koos oma vangistuskaaslase Grigori Prihhodkoga Tartu raudteejaama. Seal oli neid vastu võtmas suur hulk tervitajaid rahvuslippude ja lilledega. Samal päeval esineti piketeerijate palvel Tallinnas Raekoja platsil korraldatud rahvakoosolekul.

ENSV võimud tegid kõik, mis nende võimuses, et piketi taasalus-tamist ära hoida. Nagu lubatud, vabastati 29. VII Sivert Žoldin⁷. Järe-lehüüdena avaldati samal päeval ajalehtedes artikkel pealkirjaga “Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Komitees”, milles organid püüdsid anda asjale omapoole seletuse: “[---] On kindlaks tehtud, et 1987. a. suvel-sügisel Žoldin kohtus kahel korral nn. MRP-AEG grupi aktiivse liikme Lagle Parekiga, kellega tal oli ka kirjavahetus. Samuti kohtus ta selle grupi teise juhtiva liikme Heiki Ahoneniga. 1988. a. jaanuari lõpul sai Žoldin veebruarikuus NSV Liidust lahkunud endiselt Tallinna elanikult Vello Väärtnõult, kes septses nn. “Eesti rahvusliku sõltumatuse partei” loomise plaane, levitamiseks üle 2000 lendlehe. Seejuures Žoldini arvates need lendlehed pärinesid MRP-AEG grupilt. Uurimismaterjalidest nähtub, et Žoldin on kindlate veendumusteta isik. [---] Temalt äravõetud materjalid nn. “natsionaalfašistliku partei” kohta koostas ta viimase karistuse kandmise ajal 1979.–1985. a., olles kibestunud ja rahulolematu võimuorganitega pikaajalise karistuse pärast. [---] Lendlehti hakkas ta levitama teiste isikute mõjutusel, saades valesti aru ühiskondlik-poliitilise elu aktiveerumise, uutmise ja demokratiseerimise protsessist. Esitatud süüdistuses Žoldin tunnistas end täielikult süüdi ning sellekohases avalduses uurimisorganitele kahetseb oma teguviisi. Seda arvestades on kriminaalasi lõpetatud ja Žoldin vahi alt vabastatud.” (*Rahva Hää*, 29. VII 1988.)

Enn Tarto olukord jäi muutumatuks. Et tema vabastamise lubadus oli täitmata, alustati 1. VIII uuesti piketeerimist. Tarto vabastamise nõudele oli nüüd lisandunud nõue vabastada sõjaväeteenistusest keeldumise eest

---

⁷Sivert Žoldini süüasjaga tegeles kuni maikuuni ENSV prokuratuur (uurija Aksel Onk). Pärast seda võttis uurimise üle KGB, püüdes Žoldini elukohast leitud isiklike märkmete ja kirjutiste põhjal kokku traageldada kriminaalasia, sest ajalehes *Edasi* avaldatud Žoldini lendlehe tekst oli selle süüdistuspunkti muutnud absurdseks. Ometi saavutas KGB väike-se moraalse võidu, sest neil õnnestus saada Žoldinilt end süüdi tunnistanav avaldus. Viimase sõnul nõustus ta avaldust kirjutama L. Pareki eeskujul, üritades “annetada KGB-le tühja õhku” (*Heinakuu*, 1990, nr 1, lk 31).

vangistatud elusõnalane Aarne Heide. Pikett kestis kuni 18. X, mil Enn Tarto viimaks vabanenuna kodumaale jõudis⁸.

Poliitiliste nõudmistega piketeerimine oli Eesti poliitilises elus täiesti uus nähtus. (Ühepäevase piketeerimise kogemus oli Rahvarindel, kui viimasele keelduti pangaarvet avamast. Pikett osutus tõhusaks, sest Rahvarinne sai kiiresti oma tahtmise.) Juba esimesel piketipäeval selgus, et välja polnud tulnud mitte üksnes mõne tuntuma rühmituse liikmed, vaid enda olemasolust andsid märku üha uued rühmitused. Osales ka palju sõltumatu, lisaks üksikuid rohelisi, muinsuskaitsetelasi ja isegi rahvarindelasi.

Piketil andsid vaieldamatult tooni MRP-AEG ja ERSP KT liikmed. ERSP lõikaski piketist kõige suuremat profiiti, sest tulevase ERSP liikmeskonnast moodustas valdava enamuse just piketipublik. Seepärast nimetati ERSPd tema tegevuse algperioodil sageli piketiparteiks.

Draamateatri-esine sai edaspidi traditsiooniliseks piketeerimispaigaks. Hiljem astusid seal korduvalt üles oma vangistatud liikmetele vabadust nõudvad elusõnalased. Veel üsna hiljuti nõudsid üksikud entusiastid riigikukutamise ja valitsuselt raha väljapressimise süüdistusel vangistatud T. Madissoni vabastamist.

Piketeerijad võtsid osa ka mujal toimuvatest piketidest. 14. VII korraldati sõltumatu ajakirja *Гласность* toimetaja Sergei Grigorjantsi eestvedamisel Moskvas pikett armeenia rahva toetuseks, millest võtsid osa Jüri Mikk, L. Metsaalt, Aet Liinat ja Sander Siss (Aleksandr Kokin). Pikett aeti miilitsa poolt kiiresti laiali. Sellel osalenud moskvalasi karistati 30-rublase rahatrahviga, muulasi aga hoiatusega "tänaval huligaanitsemise eest". Eestlastelt konfiskeeriti sinimustvalged lipud, mille tagasisaamiseks alustas Siss 28. VII tähtajatut näljastreiki. Alles pärast ÜNP esimehe Arnold Rüütli isiklikku sekkumist toodi lipud Moskvast Tallinna ja anti miilitsa vaneminspektori Pavel Boitsovi poolt 23. VIII Sissile üle. Päev varem oli Siss ÜNP töötaja Lepa lubaduse peale lipud tagastada lõpetanud näljastreigi. (*Heinakuu*, 1988, nr 4: 50-6.)

⁸Enn Tarto vabastamise asjas suutsid võimud jätta mulje, et sündmusi kontrollivad nemad. 1988. a 1. X *Rahva Hääle* teatel pöördus E. Tarto abikaasa Erna Tarto 14. IX ENSV ÜNP poole taotlusega vabastada E. Tarto temale mõistetud kriminaalkaristuse edasisest kandmisest. Samas märgiti, et humaansetel kaalutlustel rahuldas ÜNP E. Tarto abikaasa armuandmispalve 29. IX: E. Tarto vabastatakse põhikaristuse kandmisest ja asumisele saatmisest. Siiski kulus selle otsuse vastuvõtmisest kuni Tarto tegeliku vabanemiseni ligi kolm nädalat.

ASUTAV KOOSOLEK

ERSP Asutav Koosolek toimus 20. VIII 1988 Pilstvere kirikus. Asukoha valiku tingis ühelt poolt kartus, et Tallinnas või Tartus ei ole võimalik üürida suurt saali. Ometi oli olukord Eestis võrreldes 1988. a talvekuudega muutunud ja mõne suurema ruumi saamine erakonna asutamiseks pealinnas või ülikoolilinnas poleks olnud päris võimatu⁹. Pilstveres tuli aga paratamatult leppida masiteabevahendite vähese tähelepanuga ja väliskorrespondentide puudumisega. Ega ametlike väljaannete esindajaid erakonna asutamisele oodatudki. Varasematest kogemustest oli hästi meeles, et sündmuse kajastamine ENSV pressis saab niikuinii halvustava varjundi. Asutaval Koosolekul vastuvõetavad deklaratsioonid kavatseti laiema üldsuse ette viia kaks päeva hiljem toimival Hirvepargi meelevaldusel.

Pilstverre oli 20. VIII kokku tulnud umbes 200 inimest, nende seas oli ka külalisi Lätist ja Moskvast. Koosolekut juhatas E. Udam. Peeti kaks programmilist kõnet. T. Kelam tegi oma esimeses avalikus ülesastumises teatavaks ERSP põhimõtted ja eesmärgid, selgitades, et tegu pole poliitilise ekstremismiga. (*ERSP Loomine* 1988: 8–11.)

Vello Salum kõneles moodustatava erakonna programmilistest sihtidest, keskendudes kahele põhimõistele, mida sisaldab juba ERSP nimi — rahvus ja sõltumatus. Salum alustas tsitaadiga Jakob Hurda kõnest Valga sinodil 1874. a, tõdedes, et igal rahvusel, olgu ta arvult suur või väike, on ühesugune õigus elule ja iseseisvusele, ning tegi ettepaneku kuulutada 23. august väikerahvuste eluõiguse päevaks. (*ERSP Loomine* 1988: 12–18.)

Külalistest võtsid sõna Läti Rahvusliku Sõltumatuse Liikumise esindaja, tulevane Läti Panga president Einars Repše ning Läti Helsinki-86 grupi esindajad Jūris Vidinš ja Jūris Ziemelis.

⁹Pärast Asutava Koosoleku toimumist kuulasid miilitsaorganid mitu KT liiget üle Pilstvere kiriku ja kirikla ruumide loata kasutamise eest. Enamik ülekuulatuist keeldus ütlusi andmast ja neid ei karistatud, sest olevat puudunud sellekohane alus. ("Kui oleksite ütlusi andnud, oleks tekkinud alus ja järgnenud karistus," nii seletas miilitsatöötaja Pärn V. Niitsoole Jõgeva SAOs). Pilstvere pastorit V. Salumit karistati halduskorras rahatrahviga. Hiljem see karistus tühistati.

Ilma suuremate parandusteta võeti vastu ERSP põhikirja. Selle esimene paragrahv sõnastas ERSP sihi, milleks oli "iseseisva ja demokraatliku Eesti riigi taaskehtestamine rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud põhimõtete alusel". Seejärel sätestati ERSP õigused ja tegevusväli, koostöö teiste üksikisikute ja rühmitustega, liikmed ja struktuur. Erakonna liikmeks võis olla vähemalt 18-aastane isik ja noorliikmeks 16–17-aastane isik, kes juhindub ERSP põhikirjast ja programmist. Liikmeks vastuvõtt toimus kirjaliku sooviavalduse alusel piirkonna juhatajale. Lahkunuks arvati liikmed, kes pole 1/2 aastat ilma mõjuva põhjuseta osalenud ERSP tegevuses ega tasunud liikmemaksu. Välja võis heita piirkonna koosoleku otsusega, kui liikme tegevus oli sattunud vastuollu ERSP põhikirja või programmiga või kui ta oli sooritanud vääritud teo. Väljaheidetud jäi õigus otsuse edasikaebamiseks aukohtusse.

ERSP struktuuri alamaks üksuseks oli osakond, mis võidi moodustada vähemalt kolme ERSP liikme poolt. Piirkonnad moodustati territoriaalsel alusel. Volikogu, kuhu kuulusid piirkondade esindajad, juhatus ja Suurkogu valitud lisaliikmed, juhtis erakonna tööd Suurkogude vahelisel ajal. Viieliikmeline juhatus juhtis ERSP jooksvat tööd. Erakonda juhiti kollektiivsuse põhimõtte alusel. ERSP kõrgeim organ oli Suurkogu, mis kutsuti kokku kord aastas ja mille ülesannete hulka kuulus põhikirja ja programmi vastuvõtmine või nendes muudatuste tegemine, volikogu, juhatajate, aukohtu ja revisjonikomisjoni valimine, samuti otsuste tegemine ERSP tegevuse lõpetamise kohta. (*ERSP Loomine* 1998: 34–36.)

Programmi asendajana võeti vastu ERSP Asutava Koosoleku poliitiline deklaratsioon, mis oli koostatud peamiselt Kelami ja Salumi kõnede põhiteesidest. Sealjuures rõhutati, et kuni programmi valmimiseni lähtutakse olemasolevatest programmdokumentidest.

Viieliikmelisse juhatusse kandideeris 19 isikut, kellest 7 võtsid oma kandidatuuri maha. Valituks osutasid Mati Kiirend, Lagle Parek, Eve Pärnaste, Vello Salum ja Erik Udum. T. Kelam juhatusse ei pürginud, kuigi oleks tänu oma mõjukale kõnele kindlasti valituks osutunud. Küll aga kandideeris ta lisaliikmena Volikogusse ja osutus valituks.

21-liikmeline Volikogu moodustus piirkondade esindajatest ja seitsmest Suurkogu valitud lisaliikmest. Piirkondi oli selleks ajaks moodustatud 9: Kõrvemaa (esindaja U. Inno), Jõhvi (Avo Kiir), Tallinn (A. Pesti), Pärnu (Raivo Piirak), Võru (Ants Pindis), Harjumaa (A. Ratas), Tartu (Maris Sarv), Viljandi (Ain Vares) ja Põlva (Üllar Varik). Hiljem lisandusid veel Lääne-Virumaa, Läänemaa, Saaremaa, Valga, USA, Kanada ja Rootsi piirkond. Jõhvi ja Kõrvemaa piirkond nimetati ümber vastavalt Ida-Virumaa ja Järvamaa piirkonnaks. Välispiirkondadest tuli loobuda seoses erakonnaseaduse vastuvõtmisega 1994. a, mis keelas erakondade osakondade moodustamise välisriikides.

Valiti kolmeliikmeline revisjonikomisjon ja viieliikmeline aukohus. Mõni minut enne südaööd kuulutas koosoleku juhataja E. Udam KT eeltööd Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei loomisel lõppenuks, Asutava Koosoleku ülesande täidetuks ning Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei 102¹⁰ asutajaliikmega moodustatuks.

(Järgneb)

---

¹⁰Asutajaliikmete täpne arv on 104. Hiljem selgus, et kaks Pilstveres täidetud ERSPga liitumise avaldust esitati väikese hilinemisega.

OLELEMISEST OSALEMISENI? EESTI KODANIKUALGATUSE HETKESEIS JA ARENGUVÕIMALUSED

*Mikko Lagerspetz, Rein Ruutsoo,
Erle Rikmann*

1. KODANIKEÜHISKOND POSTSOTSIALISTLIKUS MUUTUSES

1.1. Milleks kodanikeühiskond?

1980. aastate alguses jõudis ühiskonnateoreetilise rahvusvahelise diskussiooni keskmesse kodanikeühiskonna mõiste¹. Selle

---

Artikkel põhineb Avatud Eesti Fondi toetusel valminud uurimisel. Täname küsitlusele vastanud 779 organisatsiooni, mille nimed ja kontaktandmed on teiste meie andmebaasi kogutud andmete hulgas avaldatud Internetis aadressil [http://www.ngo.ee/info/owa/N1EE\\$.Startup](http://www.ngo.ee/info/owa/N1EE$.Startup). Olulist abi on uurimuse eri järkudes osutanud Eesti Mittetulundusühingute ja Sihtasutuste Liit ja selle juhataja Heli Aru, Eesti Humanitaarinstituudi sotsioloogiaüliõpilased Kadri Ibrus, Kersti Kollom, Aljona Kurbatova, Piret Niineoja ja Annika Sepp ning TPÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituudi uurija Tarmo Tuisk. Mikko Lagerspetzi teadustööd on toetanud sihtasutus Koneen Säätio.

¹Eestis kasutatakse ingliskeelse *civil society* tõlkevastena mõnikord ka sõna "tsiviilühiskond". Võimalikest vastetest vt Ruutsoo 1994; roots-

all peeti silmas ühiskondlikku tegevusvälja, kus "riigist suhtelise autonoomiaga iseorganiseeruvad rühmad, liikumised ja isikud püüavad väljendada oma väärtusi, luua ühendusi ja solidaarsust ning edendada oma huve" (Linz, Stepan 1996: 7). See definitsioon on ainult üks võimalikest; jätkub nii teoreetiline diskussioon kui ka empiiriline huvi riigist sõltumatute kodanikeühenduste vastu.

Osalt sai kodanikeühiskonna mõiste aktuaalseks nende sündmuste tõttu, mis leidsid aset 1980. aastatel Kesk- ja Ida-Euroopas. "Arenenud sotsialismi" tardunud poliitilisse maastikku ilmus korraga kogu senist ühiskonnakorraldust haarav vastuolu, mida tõlgendati riigi ja ühiskonna vastuoluna. Samal ajal vaadeldi ka Läänes kodanikutühiskonda kui riigi asendajat või alternatiivi mõnes tegevusvaldkonnas; selline arusaam haakus kaasaegse heaoluriigi kriitikaga, mida huvitaval kombel tuli ühtaegu nii thatcherlike uusliberalistide kui nn uute sotsiaalsete liikumiste poolt (näiteks Hirsch 1985; vt Dahlkvist 1995). Leiti, et inimeste vabad ühendused võiksid hoolitseda selliste elualade eest, kus riigi sekkumine ei ole vajalik või üldse soovitatav. Samas tuleb märkida üht olulist erinevust uusliberalistide ja uute sotsiaalsete liikumiste rõhuasetuste vahel: esimeste peamiseks mureks oli riikliku sotsiaalsfääri kallidus maksumaksja jaoks, teiste hool oli seotud demokraatlike otsustusprotsesside kaugenemisega tavakodanikest. Nii ei kattu üksteisega täpselt ka ootused, mida need kaks poolt kodanikeühiskonnale esitasid.

Postsotsialistliku muutuse praeguse seisu uurimisel on kodanikeühiskonna olukord jällegi huvipakkuv. Kui 1990. aastate alguses oli teadlaste põhitähelepanu suundunud uute demokraatlike ja majanduslike institutsioonide loomisele, siis on praegu juba jõutud tõdemuseni, et nende institutsioonide elujõulisus ja praktiline toimimine oleneb ühiskonna üldisemast valmisole-

---

lane Mats Dahlkvist (1995) arvustab eesti keele "tsiviilühiskonnaga" analoogilist rootsi terminit *civilt samhälle pro medborgarsamhälle* põhjusel, et tsiviilsus vastandub keeles eelkõige militaarsusele. "Tsiviilühiskond" viitab seega vastasseisule riigiga, mida tõlgendatakse representiivsena. Samas leiab Dahlkvist, et "tsiviliseeritud ühiskond" — mis on üks termini algeid tähendusi — põhineb riigi ja kodanikeühenduste koostööl, mitte ühe asendamisel teisega. See on ka siinkirjutajate veendumus.

kust. Põhitähelepanu on nihkunud "siirdelt" demokraatia "kinnistumisele" ("konsolideerumisele"), institutsioonide uurimiselt identiteedi, poliitilise kultuuri ja kodanikeühiskonna küsimustele. Uue ühiskondliku korra kinnistumine ja demokraatia institutsionaalse kesta täitmine tegeliku sisuga nõuavad kodanikeühiskonna panust; aga need ülesanded on hoopis teistsugused kui need, mida omal ajal kodanikeühiskonnale seati siis, kui püüti vabaneda autoritaarsest sotsialismist.

Praeguseks on esindusdemokraatia institutsionaalne raamistik loodud enamikus Kesk- ja Ida-Euroopa endistes nn sotsialistlikes ja nõukogude vabariikides. Samas ei ole see veel toonud kaasa rahvastiku laialdast osavõttu poliitilisest elust, ega ka üldist rahulolu demokraatia eksisteerivate vormidega (näiteks Simon 1996; Grødeland, Koshechkina, Miller 1998). Teravalt joonistub sotsialismijärgsetes ühiskondades välja üks esindusdemokraatia põhiprobleeme: oht, et kord valituks osutunud poliitikud kaotavad sideme oma valijatega ja seega ühtlasi oma tegevuse legitiimsuse. Sellele igasuguse parlamentaarse valitsusvormi põhimõttelisele puudusele on osutanud juba Rousseau: rahvas on vaba valimiste ajal, nende vahel aga on ta orjastatud (Rousseau 1993 [1762]: 266 [III raamat, 15. peatükk]). Ka Rousseau enda alternatiiv — ühetasandiline demokraatia — näib olevat teostamatu laiemalt kui väikese kogukonna piires (Dahl 1990 [1970]: 63–67).

Kuidas tuleb selle probleemiga toime juba stabiilsuse saavutanud läänelik demokraatia? Lahenduse võtmeks on just nimelt kodanikeühiskond. Kodanikeühiskond avab inimestele täiendavaid, rohujuuretasandi kanaleid, mille kaudu on võimalik mõjutada niihästi valitud parlamenti, valitsusasutusi kui ka ülejäänud ühiskonda. Nagu tõdevad kaks kodanikeühiskonna juhtivat teoreetikut, Cohen ja Arató (1995: 418): poliitiline osalemine on kaasaegses ühiskonnas ainult näiline, kui ta lisaks esinduskogude valimisele ei väljendu ka igapäevaelu tasandil. Demokraatia kinnistumise olukorras peavad riiklikud institutsioonid ja kodanikeühiskond hakkama üksteist täiendama, mitte enam vastanduma üksteisele nagu revolutsiooniliste muudatuste aegu. Riigist sõltumatud kodanikeühendused moodustavad ühe osa toimiva demokraatia jaoks vajalikust "sotsiaalsest kapitalist" (Putnam 1993: 167). See ei tähenda muidugi konfliktide kadumist ühiskonnast.

See tähendab mitmesuguste konfliktide vältimatuse tunnistamist poliitilises protsessis koos riigi ja kodanikualgatuslike organisatsioonide vahelise dialoogi õigustatuse ja soovitatavuse tunnistamisega. Käesoleva uurimuse üks eesmärk on vaagida kodanikeühiskonna enda valmisolekut selliseks dialoogiks Eestis. Ühtlasi püütakse selgitada neid mõjusid, mida avaldab turumajanduse laienemine kodanikeühiskonnale.

1.2. Senise uurimistöö küsimuseasetustest ja küsitavustest

Kodanikeühiskonna arengut sotsialismijärgsetes riikides on uuritud küsitluste ning ametlikult registreeritud organisatsioonide arvu kajastava statistika abil. Nende kaudu loodetakse leida võimalust riike omavahel võrrelda ja hinnata kodanikeühiskonna aktiivsuse muutusi ajas.

Samas on teadlased statistika sellise tõlgendamise eest ka hoiatanud. Kuigi Putnam kasutab organisatsioonide arvu sotsiaalse kapitali näitajana Itaalia oludes, on selle tõlgendamine postsotsialistlike maade puhul märksa keerulisem, eriti võrdlevate uuringute tarbeks. Kui püütakse hinnata kodanikualgatuslike ühenduste käes olevat sotsiaalset kapitali, ei piisa ainult statistilistele andmetele toetumisest. Nende kõrvale on vaja kas kvalitatiivseid uuringuid või ühenduste tegevust mitmekülgsest kajastavast andmebaasi (Clarke 1996). Ühelt poolt ei ole selge, kas kodanikeühenduste suurem arv tööpoolest peegeldab kodanike suuremat aktiivsust. Organisatsioonide arv võib sõltuda ka näiteks registreerimispraktikast, asustuse tihedusest või ühiskondliku transpordi olemasolust. Nende arvukus võib tähendada aktiivsust, aga ka killustatust (Harter 1998: 272–273). Teiseks loendavad organisatsioonide registrid teiste hulgas selliseidki ühendusi, mille tegevus juba on peatunud või mis pole kunagi õieti tegutsenud (vt Miszlivetz 1997). Ja lõpuks peaks kodanikeühiskonna olukorrale antavat hinnangut mõjutama ka see, millistes valdkondades ja milliste tegevusvormide ning ressurssidega kodanikeorganisatsioonid tegutsevad.

Eesti kodanikualgatuse uurimisega on seni tegeldud peamiselt endises Teaduste Akadeemia, nüüdses Tallinna Pedagoogikaülikooli Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituudis (RASI)

ning sellega on olnud ametis mitu uurimisrühma. Üheselt mõistetavat pilti kodanikualgatuse hetkeseisust Eestis pole siiski veel tekkinud.

Osa uurijaid on püüdnud esitada hinnanguid kodanikualgatuslike ühingute arvule Eestis. 1998. a oktoobris oli Keskäriregistri andmetel Eestis kokku 4566 registreeritud mittetulundusühingut ja 147 sihtasutust. Eesti seadustik, mis reguleerib kodanikualgatuse institutsionaliseerumist registrite, aruandlusvormide jne kaudu, on aga viimase kümne aasta jooksul läbi teinud palju olulisi muutusi. Ühendusi on registreeritud ja ümber registreeritud eri asutustes ja eri nimede all. Selle tõttu nõuab tegutsevate ühenduste arvugi kindlakstegemine eraldi uurimistööd. Ajakirjanduses ja mujal ilmunud seltsielu kajastavaid teateid loendades ning küsitluse abiga andmeid kogudes on Aili Aarelaid (1996a: 72; 1996b: 173; Aarelaid-Tart, Tart 1995: 163; *Eesti inimarengu...* 1998: 42) oma kaastöötajatega jõudnud arvudeni, mis ulatuvad 3600-st (või 4700-st) aastal 1993 tegutsenud organisatsioonist kuni 5700 (või "vähemalt 4000") organisatsioonini aastal 1995. Aarelaid mõönab siiski "surnud hingede" olemasolu oma uurimisrühma koostatud registris (1996b: 173), leides ka, et olemasolevatest organisatsioonidest suur osa on väikesed ja ilmutavad vähest initsiatiivi (Aarelaid-Tart, Tart 1995: 161). Siinkirjutajatele paistavad need kahtlused väga põhjendatuna ja nimetatud arvud pigem optimistlikud kui realistlikud. Aarelaid on küsitluse abiga püüdnud hinnata ka kodanikualgatuslike seltside arusaamu oma tuntuusest ja tunnustatusest, hoiakuid institutsionaalse poliitika suhtes ning rahvusvahelisi sidemeid (*Eesti inimarengu...* 1998: 42–44; Aarelaid 1999). Peame tervitavaks seesugust püüet laiendada uurimisproblemaatikat. Kahjuks jätab autor mainimata valimi moodustamise põhimõtted ning valimisprotsendi. Jääb teadmata, millisel määral ja millise kogumi suhtes tulemused on üldistatavad.

Teistsuguse võimaluse ühinguelu aktiivsuse hindamiseks on pakkunud elanikkonna küsitlused, kus muude küsimuste hulgas on palutud vastajatelt andmeid nende osaluse kohta valitsusvälistes organisatsioonides. 1993. a teostatud tööealise elanikkonna küsitlusele vastajatest (Ruutsoo, Siisiäinen 1996) pidas 45,5% vastuist end mõne kodanikualgatusliku ühingu liikmeks. Eel-

misega võrreldav küsitlus korraldati 1996. a märtsis, mil ühingute liikmete osa vastaja hulgas oli langenud 39,2%-ni (Ruutsoo 1999). Sellega üsna sarnased on Juhan Sillaste ja Ülle Purga (1995: 152–159) 1994. a tehtud väga ulatusliku uurimuse (4435 respondenti) tulemused, mille kohaselt 39% Eesti elanikest on seotud vabatahtlike ühendustega. RASI 1993. a teostatud tööealise elanikkonna küsitlusele “Töö, kodu ja vaba aeg” (*Murrangulised...* 1994; Järve 1996) vastanutest teatas aga ainult 14,4%, et osaleb mõne vabatahtliku ühenduse töös. Küsitlustulemusi analüüsinud Malle Järve (1996: 156) näeb siiski vastustes küsitluse teistele, harrastus- ja poliitilist tegevust puudutavatele küsimustele põhjust arvata, et vabatahtlikes ühendustes osalevate inimeste tegelik osakaal oli suurem, hõlmates kuni 28% Eesti elanikkonnast. Järve ei arvesta vabatahtlikes ühendustes osalusena ametiühingutesse kuulumist; eri uuringute andmetel kuulub neisse umbes 15% elanikkonnast. Kui aga pidada ka ametiühinguid vabatahtlikeks ühendusteks, tõuseks kodanikeühenduste liikmeskond umbes 40 protsendini elanikest ka selle uurimuse andmeil. Kas ametiühinguid uuritavate ühenduste hulka arvata, on omaette küsimus, millele eri uurimused on vastanud erinevalt. Kõige madalama hinnangu valitsusvälistes organisatsioonides osalemise aktiivsusele annavad Saar Polli 1996. a novembris teostatud Eurobaromeetri küsitlustulemused (Rose 1997: 26). Nende kohaselt olid tööealistest eestlastest 13% ja Eesti venelastest ainult 5% mõne valitsusvälise organisatsiooni liikmed. Eestlastest 11% ja venelastest 5% oli osalenud valitsusvälise organisatsiooni sisestes diskussioonides või otsuste tegemisel.

Samasugustest, üsna olulistest erinevustest eestlaste ja eesti-venelaste aktiivsuse vahel räägivad ka teised küsitlused. Linnaja maaelanikkonna erinevused on vähem selged; Järve (1996) tsiteeritud tulemuste kohaselt olid Tallinna ja Tartu elanikud selgelt aktiivsemad kui teiste linnade ja maapiirkondade elanikud. Rein Ruutsoo jt (Ruutsoo 1995; RASI 1996) tulemused on vastupidised — maaelanikud olid mõlemal aastal keskmisest aktiivsemad. Ka siin on selge seos rahvusrühmade erineva aktiivsusega — eestlaste suhteline osa rahvastikust on maal suurem kui linnades. Nendele küsitlustele vastajad on ilmselt ka mõistnud seltsielus osalemist teistmoodi ja laiemalt.

Vaadeldes seniseid uurimusi Eesti kodanikualgatuses, paistavad silma üsna suured erinevused elanikkonna koguaktiivsust puudutavates hinnangutes. See ongi ilmselt peegeldus uurimusobjekti enda — kodanikualgatuses osalemise — mitmeti määratletavusest. Nagu arutleb Järve (1996), ei pruugi vastaja teadvustada oma harrastustegevust osalemisena “valitsusvälise organisatsiooni” töös. Seesama probleem raskendab ka organisatsioonide täpse arvu selgitamist: ilmselt pole sugugi kõik harrastusrühmad end ühinguna registreerinud; teiselt poolt ei ole ka registreeritud kandmine veel tagatiseks organisatsiooni faktilisest olemasolust. Kodanikualgatuses all võime mõista kas igasugust ühistegevust, kõiki end ametlikesse vormidesse seadnud seltse või ainult aktiivselt tegevuseid ühendusi nende hulgas. Et midagi üheselt mõistetavat väita, on ilmselt vaja uurimisobjekt täpsemalt defineerida.

Käesolevas uurimuses oleme püüdnud kaardistada viimati nimetatut, ametlikult registreeritud ja tegeliku aktiivsuse märke ilmutavat rühma. Selle põhjuseks on huvi kodanikeühiskonna kui demokraatia koostisosa — kodanike huve ja nõudmisi poliitilise otsustamise tasandile vahendava sfääri vastu. Et kodanikeühendused seda ülesannet täita saaksid, on ilmselt vajalik tegevuse teatud minimaalne formaliseeritus, mille näitajaks on ametlik registreerumine. Samas ei nõua demokraatlikus protsessis osalemine, et ühing formaalselt oleks endale seadnud poliitilisi eesmärgi. Nii “laulva revolutsiooni” kui ka Lääne-Euroopa nn uute sotsiaalsete liikumiste (Raschke 1988: 400; 411–436) kogemused näitavad, et võimu saavutamisele orienteerunud ja sotsiaalkultuuriliste ühenduste vahel ei pruugi alati olla teravat piiri. Meid huvitavad kõik majandussfääri, avaliku sektori ja kodanikualgatuses vastastikuse mõjutuse ja ühisarengu võimalused.

2. KODANIKUALGATUSLIKE ORGANISATSIOONIDE ANKEETKÜSITLUS

Uurimuse ülesandeks oli kontrollida, kui suur osa ametlikult registreerunud kodanikeühendustest ka tõepoolest aktiivselt tegeleb, ja luua pilt nende tegevuse eesmärkidest. Ühtlasi tahtsime uurida seda, millised on organisatsioonide võimalused eesmärkide elluviimiseks ehk ressursid ning mida nemad ise peavad nende

realiseerimise peamiseks takistusteks. Ehk üldisemalt öeldes, missugune on üldse Eesti kodanikualgatusliku sfääri võime osaleda demokraatia arenguprotsessis.

2.1. Uurimuse läbiviimine ja vastajate iseloomustus

Uurimus kodanikualgatuslikest organisatsioonidest on tehtud ajavahemikus 01.02.–31.08.1998 ja sellest ajast kulus küllaltki suur osa ettevalmistustöödele. Selle eesmärgiks oli koostada võimalikult täielik andmebaas kodanikualgatuslike organisatsioonide kohta, milles sisalduks organisatsiooni täielik nimi, aadress, telefoninumber ja/või muud kontaktandmed. Suures ulatuses põhineb see töö Eesti mittetulundusühingute andmebaasil, mille ositis 1996. a sügisel üks käesoleva uurimuse osapool Eesti Mittetulundusühingute ja Sihtasutuste Liit (EMSL) Eesti Statistikaametilt. Et tegemist oli puudulike ja vananenud andmetega, siis saigi uurimuse ettevalmistavas osas peamiseks ülesandeks olemasolevate organisatsioonide kontaktandmete kontrollimine ja uute, eelkõige pärast 1996. aastat asutatud organisatsioonide lisamine andmebaasi.

Andmete kontrollimise ja täiendamise tulemusena kasvas kirjade arv andmebaasis 3371-ni, millele lisandus veel eraldi nimekiri Eesti Vabariigi kirikute ja koguduste registrisse kantud kirikutest, kogudustest ja nende liitudest seisuga 04.02.1998 — kokku 562 uut kirjet. Ligemale kahe kuu jooksul helistati nimekirja alusel süstemaatiliselt läbi kõik täiendatud andmebaasis leiduvad kodanikeühendused, millele oli kontaktandmete juurde lisatud telefoninumber, kusjuures kohe mitte vastanud numbreid prooviti erinevatel aegadel kätte saada kokku vähemalt kolmel korral. Niimoodi lootsime välja sõeluda tegelikkuses aktiivselt tegutsevad organisatsioonid.

Olles niiviisi eelnevalt selgitanud Eesti kodanikeühiskonna aktiivsema kihistuse, saatsime neile välja kokku 1594 ankeeti. Peamiselt saatsime neid ühendustele, mille esindajaga oli enne telefonitsi saavutatud kokkulepe ka täidetud ankeedi peatselt tagastamisest. Üle poolesaja enamasti Ida-Virumaa linnades tegutseva organisatsiooni soovis saada ankeeti vene keeles ja seda neile ka

võimaldati. Kokku tuli tagasi 779 (seega 49%) täidetud ankeeti, sealhulgas ainult kümme konda venekeelset.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et eriti arvestades varem avalikkuse ees välja pakutud arve Eesti kodanikualgatuslike organisatsioonide kohta (vt ptk 1.2), oli niisugune passiivsus mõnevõrra ootamatu. Eeldasime organisatsioonide suuremat huvi oma kohta määratlemise vastu Eesti ühiskondlikus elus. Teiselt poolt on ka mujal Ida-Euroopas jõutud umbes samasuguste arvuliste vahekorradeni formaalselt registreeritud ühenduste, telefoni ja/või kirja teel kätte saadud ning küsitlusele vastanud ühenduste vahel (Kurczewski 1999).

**Tabel 1. Ankeetküsitlusele vastanud organisatsioonid
asukoha järgi (absoluutarvud ja protsendid)**

Maakond	Suured linnad	Väikelinnad	Maapiirkonnad
Tallinn	208 (61%)		
Harjumaa			39 (14%)
Hiiumaa		1 (1%)	11 (4%)
Ida-Virumaa	4 (1%)	6 (5%)	7 (3%)
Jõgevamaa		11 (8%)	14 (5%)
Järvamaa		11 (8%)	21 (8%)
Läänemaa		11 (8%)	20 (7%)
Lääne-Virumaa		11 (8%)	22 (8%)
Põlvamaa		13 (10%)	8 (3%)
Pärnumaa	51 (15%)		35 (13%)
Raplamaa		11 (8%)	16 (6%)
Saaremaa		26 (20%)	19 (7%)
Tartumaa	78 (23%)		26 (9%)
Valgamaa			11 (4%)
Viljandimaa		18 (14%)	10 (4%)
Võrumaa		14 (11%)	21 (8%)
Kokku	341	133	280

Vastanud ühendustest 341 ehk 44% asub suurtes linnades (Tallinn, Tartu, Narva ja Pärnu), 18% väikelinnades ja 36% maaasulates. Tallinnas asub neist 27%, Tartus 10%, Pärnus 7% ja mujal küllaltki vähe. Võrreldes varasemate andmetega on kodanikualgatus Tallinna-kesksus seega märgatavalt suurem (vrd Aare-

laid-Tart, Tart 1995: 234). Kõrvutades kodanikeühenduste arvu elanike arvuga, ilmneb vastajate suhteliselt suurem arv suurtes linnades. Toomaks esile ühenduste asukohast tingitud erinevusi, oleme edaspidi analüüsinud kõiki näitajaid kolme asulatüübi lõikes (suured linnad, väikelinnad, maa-asulad). Organisatsioonide enda nimetatud põhikirjalised ja teised eesmärgid on kodeerimise käigus jaotatud 17 kategooriasse, mugandades Salomoni jt (1998) loodud klassifikatsiooni. Tabel 2 annab ülevaate vastanud organisatsioonide tegevusvaldkondadest.

Tabel 2. Organisatsioonide jaotuvus tegevusvaldkondade järgi (absoluutarvud)

Tegevusvaldkond	Suured linnad	Väike- linnad	Maapiir- konnad	Kokku
Kultuur ja kunst	36	18	23	77
Vaba aeg	30	12	21	63
Sport ja kehakultuur	65	31	38	134
Haridus ja teadus	56	14	11	81
Tervishoid	45	10	7	62
Sotsiaalteenused	19	4	14	37
Looduskeskkond	5	5	11	21
Muinsuskaitse	2	1	3	6
Naabruskond	6	6	20	32
Poliitika	40	4	8	52
Sotsiaalsete rühmade huvide esindamine	61	18	24	103
Rahvusvahelised sidemed	29	2	8	39
Religioon	53	31	106	190
Traditsioonide säilitamine	32	14	31	77
Kalandus ja jahindus	3	8	23	34
Põllumajandus	10	3	21	34
Muu valdkond	5	4	-	9

Märkus: Et ühel organisatsioonil võis olla mitu, eri kategooriasse liigitatavat eesmärki, on eri valdkondades tegutsevate organisatsioonide summa suurem kui 779.

Küsitlusele vastanud kodanikeühendused esindavad üldjoontes kõiki traditsioonilisi ühis- ja huvitegevuse valdkondi. Võrreldes eri kategooriate esindatust, tõuseb esile usuküsimustega tegelejate suur osakaal — 779 ühendusest koguni 190 ehk 24% on seotud usuga. Ilmselt seostub selliste ühenduste suur osatähtsus religioossete ühenduste parema organiseeritusega, seega ka vastamisvõimelisusega. Võimalik, et edaspidistes analüüsid on otstarbekas jätta usuühingud kõrvale, nagu ongi kodanikeühenduste uuringuis tavaks. Vastajate hulgas on tugevalt esindatud sotsiaalsete huvide kaitsega tegelevad organisatsioonid, sealhulgas ka kutseorganisatsioonid ja pensionäride ühendused, samuti on üsna oluline spordi ja kehakultuuriga tegelevate organisatsioonide arv. Nendega võrreldes jäävad mõnevõrra tagaplaanile tervishoiu ja sotsiaalteenuste vallas tegutsevad ühendused. Kultuuri ja kunstiga tegelevate organisatsioonide madal vastamisktiivsus mõjub üllatavalt, sest uue iseseisvuse algusaastail harjuti neid pidama Eesti seltsielu üheks elujõulisemaks haruks (näiteks *Kodanikualgatus...* 1996). Poliitilised sihiseaded jäävad paraku Eesti kodanikeühiskonnas päris tagaplaanile, olles peaaegu samas suurusjärgus looduskeskkonna kaitsmise ja kalanduse-jahinduse tähtsusega.

Küsitluses ilmnenu Eesti kodanikualgatusel struktuur ei peegelda üksnes ühenduste eesmärke ja tegevusvaldkondi, s.t nende sihte, vaid ka nende elujõu struktuuri. Traditsioonilised kultuuri, vaba aja, muinsuskaitse, naabrussuhetega jne tegelevad ühendid rajanevad suuresti primaargrupilisel sidususel. Neile tüüpiline, sageli formaliseerimata ning vähese organisatsioonilise kogemusega (raamatupidamine, infovahetus jne) töökorraldus jätab neile mitmeti halvemad võimalused eesmärgipäraseks tegutsemiseks kui näiteks majandustegevusega külgnevatele või ideoloogiaga seotud ühendustele. Kahtlemata kajastub see ka suutlikkuses teha koostööd uurijatega.

3. EESTI KODANIKEÜHISKONNA RESSURSID

Eesti kodanikeühiskonna hetkeseisu ja tulevikupotentsiaali kaardistamiseks tuleb analüüsida praegu aktiivselt tegutsevate mittetulunduslike organisatsioonide võimalusi Eestis toimivate üldiste ühiskondlike protsesside taustal. Neid protsesse iseloomustab turumajanduse laienemise, õigusriigi edendamise ja rahvusvahelise koostöö kasvu taustal Eesti süvenev jagunemine perifeeriaks ja keskusteks, vahepeal kiirenenud majandusarengu pidurdumine, riigiaparaadi bürokratiseerumine ning riigivõimu kohustuste vähendamine ja üsna üldiselt ka väikeste kohalike omavalitsuste püsiv nõrkus. Seetõttu on ka kodanikualgatus tegelikult suure surve alla sattunud. Edukaks tegutsemiseks või isegi ellujäämiseks vajavad kodanikuühendused tihedat suhtlusvõrgustikku, rikkalikku sotsiaalset kapitali. Seetõttu on otstarbekas käsitleda organisatsioonide võimalusi nende käsutuses olevate ressurssidena, mida saab omakorda liigitada majanduslikeks, sotsiaalseteks ja organisatsioonilisteks.

3.1. Majanduslikud ressursid

Organisatsioonide aktiivse tegutsemise ning püsijäämise üks olulisemaid kriteeriume on suutlikkus orienteeruda teisenenud majanduslikus olukorras ning leida rahalisi vahendeid organisatsiooni ülalpidamiseks ja eesmärgipäraseks tegutsemiseks. Kodanikeühiskonna majanduslike ressursside hindamiseks küsisime esiteks organisatsioonide reaalsest rahastamisallikate arvu. Teiseks küsisime rahastamisallikate n-ö haaret (ehk konkreetsete allikate loetelu), et uurida mittetulundussektori toetajaskonda üldises plaanis. Kolmandaks tuli vastajatel märkida nende organisatsiooni tähtsaim tuluallikas.

Enam kui pooltel (58%) kõigist küsitlusele vastanud mittetulunduslikest ühendustest on kolm või enam rahastamisallikat. 24%-l on neid vähemalt kaks, 16%-l üks ning 3% vastanutest tunnistab, et neil pole võimalusi sissetulekute saamiseks. Tegevusvaldkondade lõikes vaadatuna näib olukord suhteliselt ühtlasena, mõnevõrra väiksem on rahastamisallikate arv üksnes looduskeskkonna, jahinduse-kalanduse ning põllumajanduse vallas tegutse-

vate ühenduste hulgas, mis enamasti peavad piirduma ühe-kahe allikaga. Organisatsioonide rahastamisallikate arv ei sõltu otseselt organisatsiooni asukohast, küll aga sõltub viimasest organisatsiooni potentsiaalsete rahastajate mitmekülgsus ja osatähtsus. Nimelt tuleb maapiirkondades ja väikelinnades suurem osa organisatsioonide ressursse liikmemaksudest ja kohaliku omavalitsuse toetusena, ent suuremates linnades moodustab küllaltki olulise osa välismaiste organisatsioonide, Eesti ettevõtete ja eraisikute rahaline toetus. Seega pärineb enamik suuremates linnades paiknevate organisatsioonide rahalistest ressurssidest erasektorist, samas kui väiksema asustusega piirkonnad sõltuvad rohkem riigi toetusest. Tabelis 3 on näidatud suurtes linnades, väikelinnades ja maapiirkondades tegutsevate organisatsioonide kõige sagedamini nimetatud rahastamisallikad. Tabelis 4 kajastuvad vastajate hinnangud sellele, milline rahastamisallikas oli nende organisatsiooni jaoks tähtsaim toetuse suuruse poolest.

Tabel 3. Organisatsioonide rahastamisallikate nimetamise sageduse järgi reastatud pingerida asulatüübiti

Rahastamisallika positsioon pingereas	Suured linnad	Väike- linnad	Maapiirkonnad	Kokku
1.	Liikmemaksud	Liikmemaksud	Liikmemaksud	Liikmemaksud
2.	Eesti ettevõtted	Kohalik omavalitsus	Kohalik omavalitsus	Kohalik omavalitsus
3.	Välismaine organisatsioon	Riiklik fond	Eesti eraisikud	Eesti ettevõtted
4.	Eesti eraisikud	Müügitulud	Riiklik fond	Eesti eraisikud
5.	Müügitulud	Eesti ettevõtted	Muud*	Riiklik fond ja kohalik omavalitsus

* "Muud" sisaldab sissetulekuid koolitustegevusest ning peamiselt religiooniga seotud ühenduste tulusid korjandustest ning talituste läbiviimisest.

Tabel 4. Rahastamise tähtsuse ehk saadava tulu suuruse järgi reastatud rahastamisallikate pingeriida asulatüübiti

Rahastamis- allika positsioon pingereas	Suured linnad	Väike- linnad	Maapiir- piirkonnad	Kokku
1.	Liikme- maksud	Kohalik omavalitsus	Liikme- maksud	Liikme- maksud
2.	Välismaine organisatsioon	Liikme- maksud	Kohalik omavalitsus	Kohalik omavalitsus
3.	Riigi otsetoetus	Riiklik fond	Riiklik fond	Riiklik fond
4.	Eesti ettevõtted	Muud	Eesti ettevõtted	Eesti ettevõtted ja välismaine organisatsioon
5.	Kohalik omavalitsus ja riiklik fond	Müügitulu ja Eesti ettevõtted	Muud	Riigi otsetoetus

Üsna ülekaalukas osa rahalistest vahenditest organisatsiooni-
lise tegevuse toetuseks saadakse liikmemaksudest. Sealjuures
on paradoksaalsel kombel liikmemaksude osakaal suurim kõige
vaesemates piirkondades — maaelanike ühendustes. Kokkuvõt-
tes jääb teisele kohale, ja seda nii osaluselt kui ka toetuse tähtsuse
poolest, kohalike omavalitsuste abi. Linnades on sellest tähtsuse
eespool välismaistelt organisatsioonidelt saadavad toetused, sa-
muti otsesed riigitoetused. Eesti ettevõtetelt ja eraisikutelt saadav
toetus, mis finantseerimise haardes ehk esinemise sageduse poo-
lest näib olevat küllaltki olulisel kohal, ei mahu siiski enam reaalse
toetuse suurust kajastava pingerea ladvikusse. Tõenäoliselt on
põhjuseks ettevõtete vähene motiveeritus sponsorluseks (vt Proos
1998), samuti viimase 1,5 aasta jooksul mõnevõrra pingestunud
majanduslik olukord tervikuna. Ometi väärivad positiivse tendentsi-
na märkimist asjaolu, et kodumaise erakapitali osatähtsus kodani-
keühiskonna toetamisel on viimastel aastatel enam-vähem võrd-
sustunud välismaistelt organisatsioonidelt saadava abiga. Veel
mõni aasta tagasi hinnati välisabi osa Eesti kodanikualgatuslike

ühenduste rahastamisel kahele kolmandikule kogutoetusest (Hellam, Aru 1997).

Rendist ja müügist saadavaid tulusid tõstis esile vaid väike rühm ühendusi. Eesti ühendused, mis tekkisid enamasti alles koos iseseisvumisega, on vaesed — näiteks puudub neil Põhjamaade pikema ajalooga organisatsioonidele küllaltki iseloomulik renditava kinnisvara tulu. Eestis tagastati ühenduste omand vaid juhul, kui paguluses oli õnnestunud tegevust jätkates tagada organisatsiooni järjepidevuse säilimine. Müügist (kaupadelt, teenustelt) saadava tulu poolest jääb Eesti kolmas sektor maha isegi teistest Kesk- ja Ida-Euroopa riikidest (Ryback, Russell, Hankinson 1998).

Tähtsamad toetusallikad on erinevad ka valdkonniti. Nii näiteks on liikmemaksud sageli tähtsaimaks rahaallikaks neis ühendustes, mis tegutsevad poliitika, sotsiaalsete rühmade huvi kaitsmise, rahvusvaheliste sidemete, naabruskonna huvide eest seismise, religiooni, kalanduse-jahinduse, põllumajanduse, hariduse ja tervishoiu valdkonnas. Kohalikud omavalitsused toetavad esmajoones vaba aega sisustavaid, sotsiaalteenuseid pakkuvaid organisatsioone ning sporditegemist. Riigitoetuste osakaal on esmatähtis peamiselt kultuuri ja traditsioonide jätkamisega tegelevates ühendustes.

Kokkuvõttes võib öelda, et organisatsioonide majanduslikud võimalused sõltuvad nii nende asukohast, tegutsemisvaldkonnast kui ka liikmeskonna suurusest. Viimane näitaja hõlmab muu hulgas näiteks ka *know-how*'d ressursside leidmiseks, samuti võimalike sotsiaalsete sidemete hulka. Seda vaadeldakse pikemalt järgmises, sotsiaalseid ressursse käsitlevas peatükis. Tervikuna võttes on Eesti kodanikualgatuslike ühenduste tuluallikad suuresti erinevad nii arenenud turumajanduslike ühiskondade kui Euroopa postkommunistlike riikide ühenduste rahastamisviisist. Riiklikust eelarvest saadav raha — tulgu see siis omavalitsuste vahendusel, riiklike fondide või otsetoetustena — on kokkuvõttes kodanikeühiskonna tegevuse toetamisel tähtsuselt esikohal. Niisuguse omavalitsuste ja riiklike allikate suur tähtsus lähendab Eesti ühenduste finantseerimise struktuuri Põhjamaade mudelile. Kuid samas eristab neid põhjanaabreist ebapiisavalt arenenud majandustegevus. Välismaiste tuluallikate suhteliselt suur osakaal iseloomustab enamiku postkommunistlike riikide kodanikeühis-

kondi. Eesti majandusraskuste, krooni madala välise väärtuse, rahva väiksuse ning üldse kodanikualgatuse rahvusvahelisemaks muutumise tõttu etendavad välissidemed olulist rolli ka tulevikus ning ilmselt jääb nende osa kaalukamaks kui suuremates postkommunistlikes riikides (vt ka Heidmets 1998).

3.2. Sotsiaalsed ressursid

3.2.1. Liikmeskond

Kodanikeühenduste elujõulisuse ja tulevikuperspektiivide hindamisel tuleb kindlasti arvestada ka aktiivse inimressursi osa. Just inimressurss on see toimejõud, mis moodustab kodanikeühiskonna struktuuri, sotsiaalse võrgustiku, mis suudaks toimida nii sise-riiklikult kui ka rahvusvahelisel tasandil. Eesti kodanikeühenduste sotsiaalsete ressursside hindamiseks küsisime ühenduste liikmeskonna suurust, hinnangut selle muutusele võrreldes aastaga 1996, samuti liikmete vanust. Eraldi küsimused puudutasid uute liikmete värbamise viise ja ühenduste omavahelist sidusust kohalikul, piirkondlikul, rahvuslikul ja rahvusvahelisel tasandil.

Ootuspäraselt on linnades, eriti suuremates linnades tegutsevate ühenduste liikmete arv enamasti märgatavalt suurem kui maal. Nii on suurte linnade ühendustest 60%-l liikmeid rohkem kui 50. Väikelinnades oli selliseid ühendusi ainult 49% ja maal 40%. Seada erinevust suurendab veelgi asjaolu, et viimaste aastate jooksul on linnades paiknevate organisatsioonide liikmeskond pidevalt kasvanud, samal ajal kui maapiirkondades on see jäänud samaks või pigem isegi vähenenud.

Erinevusi on selles suhtes ka eri valdkondades tegutsevate ühenduste vahel. Kõige rohkem on liikmete arv on kahanev ühendustes, mis tegutsevad niisugustes valdkondades nagu kalandus-jahindus, põllumajandus, naabruskonna huvid ja looduskeskkond. Ülejäänud valdkondades on see pigem kasvanud või jäänud muutumatuks.

Uusi liikmeid värvatakse eelkõige organisatsiooni liikmeskonna sõprade, tuttavate ja sugulaste hulgast (381 vastajat). Teine levinum liikmete värbamise viis on avalike esinemiste, üleskut-

sete vms kaudu (243 vastajat). Teistest mõnevõrra enam kasutavad korruga mitut viisi uute liikmete värbamiseks religiooni, rahvusvaheliste suhete, vaba aja sisustamise ja tervishoiu vallas tegutsevad ühendused. Ligi viiendik vastanutest ehk 149 organisatsiooni teatas, et nad ei tegele üldse uute liikmete otsimisega. Viimaste hulka kuulub teistest enam sotsiaalteenuste, muinsuskaitse, naabruskonna, põllumajanduse, traditsioonide säilitamise ning hariduse ja teaduse valdkonnas tegutsevad ühendusi. Seega tugineb suur osa kodanikeühendustest liikmete värbamisel juba olemasolevale sotsiaalsele võrgustikule, kasutades varasematest aegadest pärit sotsiaalseid sidemeid. Nooremate liikmete (alla 30 aasta) hulk on organisatsioonis tavaliselt seda suurem, mida suuremas asualas organisatsioon tegutseb. Ja vastupidi: mida väiksemas piirkonnas tegutsetakse, seda enam on organisatsiooni liikmete hulgas vanemaid (üle 55 aasta) inimesi. Näiteks vastas 42% maapiirkondades tegutsevatest ühendustest, et nende liikmeskonnast moodustavad poole või enama üle 55-aastased inimesed, samas kui suuremates linnades jäi vastav näitaja alla veerandi (23%) ühendustest. Tegevusvaldkonniti on nooremate liikmete osa suhteliselt suurem spordi, vaba aja, rahvusvaheliste sidemete ja poliitikaga tegelevates organisatsioonides. Keskmisest vanema liikmeskonnaga ühendused on seotud sotsiaalteenustega, muinsuskaitsega, sotsiaalsete rühmade huvide kaitsega (sh pensionäride ühendused), religiooni, traditsioonide säilitamise ja põllumajandusega.

3.2.2. Kodanikeühenduste integreeritus ühiskonda ja sotsiaalne võrgustik

Ühendustele esitatud küsimustest üks puudutas organisatsioonide seoseid eri ühiskondlike institutsioonidega (omavalitsused, riiklikud ja mitteriiklikud institutsioonid, majandussfäär). Küsimuse kitsa formuleeringu tõttu (ankeedis olnuks otstarbekas hõlmita loetelus veelgi laiemat avalike institutsioonide ringi — nagu haiglad, lasteaiad, kultuurimajad jne) jääb kogupilt ühenduste kontaktidevõrgust arvatavasti mõnevõrra vaesemaks, kui ta on tegelikult. Samuti ei võimaldanud vastuste etteantud skaala lagi (4 ja enam seost) kindlaks teha eriti aktiivseid ühendusi.

Üldiselt on vastajate hulgas kõige rohkem ühendusi, millel on kolm või enam koostööpartnerit (56% kõigist vastanutest). Maapiirkondades tegutsevatel organisatsioonidel tuleb mõnevõrra sagedamini leppida ainult ühe partneriga (22% ühendustest, linnades sama näitaja 12–14%). Veelgi vähem on ühendusi, millel puuduvad üldse sidemed teiste ühiskondlike institutsioonidega. Kokkuvõttes on neid umbes üks kümnendik, põllumajanduse ning jahinduse ja kalandusega tegelevate organisatsioonide hulgas aga ligemale viiendik. Küllaltki olulisi erinevusi ilmneb ka, kui vaadelda organisatsioonide koostöövõrgustiku struktuuri eraldi suuremates linnades, väikelinnades ja maapiirkondades.

Tabel 5. Organisatsioonide koostööpartnerite pingerida asulatüübiti

Koostööpartneri positsioon pingereas	Suured linnad	Väike-linnad	Maapiir-piirkonnad	Kokku
1.	Massiteabe-vahendid	Kohalik omavalitsus	Kohalik omavalitsus	Kohalik omavalitsus
2.	Teine kasumit mittetaotlev organisatsioon	Massiteabe-vahendid	Kool	Massiteabe-vahendid
3.	Kohalik omavalitsus	Kool	Kogudus, usuühendus	Teine kasumit mittetaotlev organisatsioon
4.	Valitsus-asutus	Teine kasumit mittetaotlev organisatsioon	Massiteabe-vahendid	Kool
5.	Kool	Kogudus, usuühendus	Teine kasumit mittetaotlev organisatsioon	Valitsus-asutus

Niisugusel kodanikualgatuslike organisatsioonide koostöövõrgustiku struktuuril on väga tugev mõju organisatsioonide elujõulisusele. Iseenda eest räägib juba see, et maa ja väikelinnade ühendustest on üksnes igal viiendal sidemed ärimaailmaga. Suurlinnades on mittetulundusliku ja tulundusliku sektori seos kaks korda tihedam — peaaegu igal teisel ühendusel on kontakte äri-

ilmas. Seega iseloomustab perifeerias tegutsevaid ühendusi vähe-
ne kasutada olevate ressursside hulk (vähe liikmeid ja sidemeid,
seega ka kogemusi), mistõttu saab rääkida kodanikualgatuse ta-
sakaalustamatusest ja ebasoodsatest tingimustest piisava koostoi-
mevõimelisusega kodanikeühiskonna edasiseks arenguks.

Vastustes kajastuvad viimaste aastate arengutendentsid; ise-
gi kui vastajate hinnang oma liikmeskonna arengule ei ole täpne,
võib vastuste alusel järeldada, kuidas hindavad ühenduste aktivis-
tid oma organisatsiooni olukorda, kas nad peavad seda lootusrik-
kaks või mitte. Kõige üldisemalt peegeldub vastustes selgelt Eesti
ühiskonna praegune olukord — linnaühiskonna ja sotsiaalelu üha
tihedam inkorporeerumine otsuste tegemisega seotud ühiskondli-
kusse ellu ning rahvusvahelisse vereringesse ja teiselt poolt maa-
elu ja keskkonnaga seotud problemaatika marginaliseerumine ka
kodanikeühiskonnas.

3.3. Organisatsioonilised ressursid

Hinnates kodanikeühiskonna võimalusi tänases Eestis ei ole olu-
line ainult organisatsioonide liikmeskonna arvukus, vaid ehk roh-
kempi see, kuivõrd tulemuslikult nad suudavad oma liikmeid ja
teisi võimalikke ressursse (rahalisi, materiaalseid, inimtööjõudu)
mobiliseerida. See nõuab tegevuse järjepidevust, teadlikkust ja
planeeritust, mis omakorda on võimalik alles organisatsiooni tea-
tava formaliseeritustaseme juures. Hea õnnestumine võib (ole-
nevalt tegevusvaldkonnast) nõuda tegevuse teatavat reeglipära-
sust ja formaliseeritust, kindlaks määratud struktuuri ja palgalisi
töötajaid. Kõike seda on erialases kirjanduses harjutud pidama
tüüpiliseks "modernsetele" sotsiaalsetele liikumistele. Osa kü-
simuste eesmärgiks oli selgitada selletaoliste organisatsiooniliste
ressursside olemasolu.

Üheks oluliseks ressursiks on organisatsioonide omavaheli-
ne sidusus — liitumine teiste omataoliste organisatsioonidega nii
Eestis kui välismaal. Küsitlusele vastanud ühenduste põhjal saab
väita, et Eesti kodanikeühendused on küllaltki hästi integreerunud
nii Eesti-sisestesse kui ka rahvusvahelistesse kodanikualgatusli-
kesse struktuuridesse. Kokku 432 organisatsiooni on liitunud
katusorganisatsiooniga Eesti tasandil ja 176 organisatsiooni rah-

vusvahelisel tasandil. Vaid ligikaudu üks viiendik ühendustest tegutseb täiesti ilma sõsarühenduste toeta. Ka siin tuleb nentida, et mida suuremas asulas organisatsioon tegutseb, seda suurema tõenäosusega on ta mõne katusorganisatsiooni liige. Nii on näiteks ligi 33% suuremates linnades paiknevatest organisatsioonidest liitunud mõne rahvusvahelisel tasandil tegutseva katusorganisatsiooniga, sama näitaja on väikelinnades ligi 15% ja maaihenduste puhul ligikaudu 14%.

Tegevusvaldkonniti vaadates tegutsetakse keskmisest enam ilma sõsarühenduste toetuseta põllumajanduse, jahinduse ja kalanduse, naabruskonna huvide, looduskeskkonna, vaba aja, sotsiaalteenuste ning kultuuri ja kunsti vallas. Keskmisest rohkem on loodud sidemeid rahvusvahelise katusorganisatsiooniga poliitika, religiooni, rahvusvaheliste sidemete, tervishoiu, hariduse ja teadusega tegelevates ühendustes.

Vastanutest ainult 5% (34 organisatsiooni) teatas, et organisatsiooni üldkogugi ei ole 1997. a jooksul kordagi kogunenud. Viimase üldkogul osalejate keskmine arv oli vastajate väitel 46,0. Üldkogul osalejate keskmisest suurema arvu poolest paistavad silma poliitika ja sotsiaalsete rühmade kaitsega tegelevad organisatsioonid. Täiendavate koostööorganite olemasolu peegeldab organisatsiooni tegevuse teatavat struktureeritust ja formaliseeritust, seega üht olulist organisatsioonilist ressursi. Selle poolest ületavad teisi poliitika, religiooni, rahvusvaheliste sidemete, ning hariduse ja teadusega tegelevad seltsid. Viimane grupp välja arvatud, olid nad ka teistest sagedamini ise mõne katusorganisatsiooni liikmed (nagu seda olid ka tervishoiu-alased ühendused). Teistest märgatavalt vähem oli täiendavaid koostööorganeid looduskeskkonna, muinsuskaitse ning kalanduse ja jahindusega tegelevatel organisatsioonidel. Selliste organite olemasolu poolest on suurte linnade organisatsioonid teistest ees.

Palgaliste ametikohtade olemasolu mainis 268 organisatsiooni (seega 36% vastanutest), kusjuures nendel oli keskmiselt 4,6 palgatud töötajat. Suurtes linnades oli palgatud töötajaid 42%-l, maal ja väikelinnades vastavalt 30%-l ja 35%-l vastanud organisatsioonidest. Kõige sagedamini oli neid religiooni ja poliitika vallas tegutsevatel organisatsioonidel; nendest vastavalt 53% ja 52% olid palganud töötajaid.

Kirjaliku informatsiooni edastamist liikmetele võib pidada organisatsiooni aktiivsuse ja taas selle tegevuse formaliseerituse üheks keskseks näitajaks. Ankeedis pakutud kuuest kirjaliku informatsiooni liigist (majandusaasta tegevusaruanne ja finantsaruanne, juhatuse koosoleku ja üldkogu koosoleku protokollid, infobülletäänid vms, ja muu kirjalik informatsioon) edastati kõigile liikmetele keskmiselt 1,7 liiki. Kõige sagedamini oli edastatavaks kirjalikuks informatsiooniks majandusaasta tegevusaruanne, mille toimetab kõigile oma liikmetele 285 organisatsiooni vastanutest. Suurtes linnades jagati liikmetele märgatavalt rohkem kirjalikku informatsiooni (2,1 liiki) kui väikelinnades ja maal (mõlemas 1,5 liiki). Teistest rohkem edastasid informatsiooni poliitikaga (2,4 liiki), tervishoiuga (2,3), ning rahvusvaheliste sidemetega (2,2) tegelevad organisatsioonid. Teistest vähem aktiivsed olid selles suhtes muinsuskaitsele (1,2), põllumajandusele ning traditsioonide säilitamisele (mõlemad 1,4 liiki) orienteerunud ühendused.

Võrreldes vastanud organisatsioonide omavahelist sidusust ning tegevuse struktureeritust ja formaliseeritust, paistavad kõige tugevama struktuuriga olevat ühelt poolt usuühendused ja teiselt poolt poliitilised ühingud. Nad edestasid teisi niihästi täiendavate koostööorganite ja palgaliste töötajate olemasolu kui ka mõne katusorganisatsiooni liikmeksooleku poolest. Samas jagasid usuühendused oma liikmetele keskmisest vähem kirjalikku informatsiooni. Struktureerituse ja kirjaliku informatsiooni jagamise poolest paistsid silma ka rahvusvaheliste sidemetega tegelevad organisatsioonid. Kõigi kõne all olevate muutujate osas olid suurtes linnades tegutsevad organisatsioonid maapiirkondade ja väikelinnade vastajatest ees. Seega paistavad erinevused eri tüüpi asulate organisatsioonide tegutsemisvõimes veel rohkem silma kui vastajate kergelt ebahütlane geograafiline jaotumus.

4. KODANIKEÜHENDUSED — SUBJEKTID VÕI OBJEKTID?

Nagu artikli alguses võisime tõdeda, pole kodanikeorganisatsioonide tegevuse näol Eestis siiski tegemist seni kaardistamata alaga. Varasemad uurimused on oma ülesandeks võtnud eeskätt nende arvudes kajastuva aktiivsuse selgitamise, mis hõlmab peamiselt

liikmeskonna arvukust, selle soolist, geograafilist, rahvuslikku ja ealist jaotumust ning eri tegevusaladel töötavate organisatsioonide arvukust. Samuti on tahetud selgitada, kuivõrd ja millisel määral n-õ vastukultuuri kandja rolli sattunud rahvaalgatus suutis nõukogude süsteemiga kohaneda ja ühtlasi seda üle kavaldata. Sellises küsimusteasetuses kaldume nägema pärandit olukorrast, kus kodanikeühiskonna peamiseks ülesandeks peeti riigi totalitaristlike ambitsioonide tõrjumist. Sellises ajaloolises situatsioonis on igasugune kodanike riigist sõltumatu ühistegevus oluline ühiskonna demokraatiseerumise võimaldajana; oluline ei ole veel tegevuse roll demokraatliku mõjutamise kanalina, vaid riigivõimust sõltumatu sfääri loojana, kus inimesed saaksid võimaluse oma väärtusi väljendada ja kust nad ühtlasi leiaksid tuge oma kultuurilisele ja rühmaidentiteedile.

Käesolev uurimus seevastu tegeleb küsimusega, kuivõrd kodanikeühendused on parlamentaarse esindusdemokraatia ja tekkiva õigusriigi tingimustes võimelised demokraatiat omalt poolt täiendama. Sellele küsimusele vastamiseks on vaja peale organisatsioonide liikmeskonna suuruse ja omaduste tundmise ka püüda hinnata nende tegutsemisvõimet ja -põhimõtteid. Selleks kogusime andmeid nende käsutuses olevate ressursside ning tegutsemis- ja organiseerumisvormide kohta. Lähtekohaks on arusaam, et totalitarismi vastu tegutsemine ja demokraatliku ühiskonna ülesehitamine on erinevad olukorrad, mis seavad kodanikuühiskonnale ka isesuguseid ülesandeid. Meie vaatluse all on kodanikeühiskond kui "modernse" ühiskonna nähtus (vrd Gellner 1996). Nagu märgib Alain Touraine (1985: 755), on uue sotsiaalse korra loomine ja revolutsiooniline tegevus tegelikult üksteise vastandid (vt ka Lagerspetz 1999).

Küsitlusele vastanud ühenduste väike koguarv osutab kõigepealt sellele, et Eesti kodanikualgatuse praegune potentsiaal on märgatavalt väiksem, kui nähtub ametlikult registreeritud ühenduste arvust. Vaadeldes vastanud ühenduste tegutsemiseeldusi kaasaegses ühiskonnas, saab ilmseks nende selge jagunemine ühelt poolt traditsiooniliseks "seltsieluks" ja teiselt poolt modernses kodanikeühiskonnas tegevuseks orienteerunud ühendusteks. Esimesed on keskendunud eelkõige oma liikmeskonna identiteedi toetamisele; tegevus on pigem ekspressiivne kui väliste eesmärki-

de saavutamisele suunatud. Modernseid ühendusi iseloomustab tegevuse suurem organiseeritus ja formaliseeritus; nad on ellu kutsutud nendevälises ühiskonnas osalemise eesmärgil. Nad on samas ka dünaamilisemad ja oma ressursside poolest traditsioonilise seltsielu ühendustest ees.

Tabel 6. Eri valdkondades tegutsevate ühenduste võrdlus

Valdkond	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Katusorg. liige ($x = 79\%$)	-	-	0	-	+	-	-	0	-	+	+	+	+	-	-	-
Liikmete arvu kasv ($x = 43\%$)	0	-	+	+	+	-	-	0	-	+	+	+	0	0	-	-
Üldkogu $> 1x/a$ ($x = 36\%$)	+	-	-	0	0	+	-	-	+	0	+	-	0	+	-	-
Täiend. koostöö ($x = 39\%$)	0	0	-	+	0	+	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-
Palgalisi ($x = 36\%$)	-	-	-	-	0	0	-	-	0	+	0	0	+	-	0	0
Kirj. teave ($x = 1,7$)	+	-	-	+	+	-	+	-	-	+	+	+	-	-	-	-
Kokkupuude ≥ 3 org.-ga ($x = 56\%$)	+	+	0	+	+	+	-	+	0	+	+	0	0	+	-	-
Rahast.-allikaid ≥ 3 ($x = 58\%$)	+	+	+	0	+	+	-	+	-	+	-	+	0	+	-	-

1. Kunst ja kultuur;
2. vaba aeg;
3. sport, kehakultuur;
4. teadus, haridus;
5. tervishoid;
6. sotsiaalteenused;
7. looduskaitse;
8. muinsuskaitse;

9. naabruskond;
10. poliitilised ühendused;
11. rühmaühid;
12. rahvusvahelised sidemed;
13. religioon;
14. traditsioonide säilitamine;
15. kalandus, jahindus;
16. põllumajandus.

Tabel 7. Eri asukohtades tegutsevate ühenduste võrdlus

Valdkond	Suured linnad	Väikelinnad	Maapiirkonnad
Katusorg. liige ($x = 79\%$)	0	+	0
Liikmete arvu kasv ($x = 43\%$)	+	0	-
Üldkogu > 1x/a ($x = 36\%$)	0	+	-
Täiendav koostöö ($x = 39\%$)	+	0	-
Palgalisi ($x = 36\%$)	+	0	-
Kirj. teave ($x = 1,7$)	+	-	-
Kokkupuude ≥ 3 org.-ga ($x = 56\%$)	+	-	-
Rahastamis- allikaid ≥ 3 ($x = 58\%$)	0	0	0

Sümbol '+' tähistab väärtust, mis on keskmisest suurem; '0' tähistab väärtust, mis ei erine kõikide vastanud organisatsioonide keskmisest ($\pm 2\%$); '-' tähistab keskmisest väiksemat väärtust.

Tabelitesse 6 ja 7 on koondatud vastanud organisatsioonide võrdlusi meie tähelepanu all olnud ressursside ja kaasaegses ühiskonnas tegutsemise eelduste suhtes. Eri valdkondades ja asukohtades tegutsevaid ühendusi on võrreldud vastajate keskmistega järgmiste, eelnevalt käsitletud näitajate suhtes: katusorganisatsiooni liikmeks olemine; liikmeskonna kasv 1996. aastast alates; üldkogu kogunemine rohkem kui ühel korral aastas; täiendavate koostööorganite olemasolu (komisjonid jne); palgaliste töötajate olemasolu; kirjaliku teabe jagamine liikmeskonnale;

kokkupuudete olemasolu vähemalt kolme muu organisatsiooniga; ning vähemalt kolme rahastamisallika olemasolu. Käsitame neid andmeid kui organisatsioonide “modernsuse” ehk demokraatliku ühiskonnaga dialoogi astumise võimelisuse näitajaid.

Küsitlusele vastanud organisatsioonidest liigituvad ressursrikkaimateks poliitilised, sotsiaalsete rühmade huvide kaitsetegutsevad ning tervishoiu või rahvusvaheliste sidemete arendamisega tegelevad ühendused. Ka usuühendused paistavad silma oma tugeva organiseerituse poolest. Traditsioonilisteks ning ressursiväesteks võib nimetada põllumajanduse, kalanduse-jahinduse, looduskaitse, muinsuskaitse, naabruskonna, vaba aja, traditsioonide säilitamise ning spordi vallas tegutsevaid ühendusi — nende kõigi aktiivsus oli keskmisest väiksem vähemalt poolte siinvaadeldud näitajate puhul. Eriti selge on aga kaasaegses ühiskonnas tegutsemiseks vajalike ressurssidega organisatsioonide koondumine suurtesse linnadesse ja nende väike esindatus maapiirkondades.

Tuleb mainida veel üht ebaühtlust, mis ei kajastu siin analüüsitud andmetes, vaid andmete peaaegu täielikus puudumises: venekeelsed kodanikuühendused vastasid meie küsitlusele minimaalselt. Tõlgendame seda kui märki eestivenelaste kodanikualgatuse passiivsusest või täielikust oma kesta tõmbumisest. Mõlemal puhul puuduvad nendel ühendustel võimalused Eesti ühiskonna arengu mõjutamiseks.

Selle kirjutise üheks lähtekohaks on kodanikeühiskonna käsitamine ühe lisakanalina, mis võimaldab kodanikel osaleda demokraatlikus protsessis. Praegu ta seda ülesannet Eestis veel kuigi palju täita ei suuda; ühtlasi ei saa öelda, et kodanikuühiskond või ka poliitikud kuigi laialdaselt sellise ülesande olemasolu teadvustaksid. Peame tõdema, et Eesti eri piirkondades (ja ilmselt ka eri keeltes) tegutsevate ühenduste vahel on olulisi erinevusi just nimelt nende suutlikkuses oma liikmete arvamusi ja nõudmisi kuuldavaks teha. Hirmuäratavalt selgesti toimib Eesti ühiskonnas seaduspärasus, mida Aarelaid-Tart ja Tart (1995: 160–162) nimetavad “tugevama käe reegliks”: tõhusalt suudavad end oma huvide kaitseks organiseerida eelkõige need sotsiaalsed rühmad, mis ka muude ressursside poolest on teistest ees. Sellisel juhul ei suuda aga kodanikeühiskondki tagada, et toimiks demokraatia

peamine põhimõte — ühiskonna iga liikme ühtlane õigus mõju avaldada teda puudutavatele poliitilistele otsustele.

Kokkuvõtteks võibki öelda, et Eesti ühiskonna demokraatliku arengu huvides on kodanikeühenduste kompetentsi ja organisatsioonilise arengutaseme tõstmine ja selle kaudu paremate võimaluste pakkumine kaasalöömiseks demokratiseerimisprotsessis. Oluline on, et selline areng haaraks kaasa ka neid organisatsioone, mille esindatud põhimõtted ja sotsiaalsed rühmad Eesti iseseisvusaege arengu jooksul on opositsiooni jäänud või tervenisti kõrvale tõrjutud. Ka siis, kui ühenduste eesmärgid erinevad praegu valitsevatest suurlinnade- ja eraettevõtlukskeskse etnilise demokraatia omadest, tuleb soodustada nende võimet ühiskondlikus dialoogis osaleda. Küllaltki intrigeeriv on küsimus, kas usuühendused, eelkõige luterlik kirik, millel meie uurimuse valguses on olemas paljud kaasaegses ühiskonnas tegutsemiseks vajalikud ressursid, võiksid tulevikus senisest laiemas ühiskondlike probleemide ringis kaasa rääkida. Seni on vastus sellele küsimusele veel eitav.

Siinne uurimus on keskendunud organisatsioonide endi, mitte nende tegevuskeskkonna analüüsile. Samas arvame, et meie osutatud puudused ei tulene ainult kodanikeühenduste seesmistest teguritest. Nagu mujalgi Ida-Euroopas (vt Lomax 1997) võib ka Eestis seni täheldada riigi ja ettevõtete vähest huvi kodanikeühiskonna arengu vastu. Seega tuleb probleemile läheneda ka teisest küljest — küsida, millised jooned riigi administratsioonis ja demokraatlikus protsessis endas mõjuvad takistavalt kodanikeühiskonna arengule tõsiseltvõetavaks dialoogipartneriks. Võimalike takistavate teguritena nimetaksime riikliku administratsiooni ja poliitiliste otsustusprotsesside läbipaistmatust; poliitikute ja ärielu elitistlikku vastumeelsust oma seisukohtadest erinevaid arvamusi tõsiselt võtta ning võimu lähedale saanud eliidi lojaalsust ennekõike oma taustarühma, mitte niivõrd ühiskonna vastu tervikuna. On tunda sedagi, et poliitikute ja mõnede organisatsiooniliste aktivistide hulgas (vt seisukohavõtte *Eesti Päevalehe* lisas "Foorum", 21. V 1999) on kodanikualgatuse rollist ühiskonnas tekkinud arusaam, mis põhineb artikli alguses viidatud uusliberalistlikele seisukohtadele. Selle järgi on kodanikualgatuse peamiseks ülesandeks teostada sotsiaalsfääri "avalikke teenuseid" tõhusamalt ja odavamalt, kui seda suudab riik. Selline rõhuasetus

näeb kodanikeühiskonnas abilist riigi sotsiaalkulutuste vähendamisel, mitte sfääri, kus inimene demokraatliku protsessi osalisena võiks ennast just nimelt kodanikuna teostada. Peame oluliseks, et kodanikeühiskond mitte ainult ei täidaks ülevaltpoolt defineeritud ülesandeid, vaid püstitaks need enda jaoks ise. Probleemiks on, millisel määral riik altpoolt tulevat algatust tahab soodustada ja arvesse võtta.

Peame vajalikuks kodanikeühiskonna riikliku arengukava loomist Eestis. Kui lähtuda totalitaristlikule ühiskonnale omasest antagonismist riigi ja kodanike vahel, mõjub see ettepanek muidugi paradoksaalsena. Peame aga endale aru andma, et despootliku riigi vastandiks ei ole passiivne, võimalikult väheste ülesannetega riik, vaid ühiskonna liikmeid võrdselt kohtlev, ennustatavalt tegutsev riik, mis oma tegevusest avalikkusele ka aru annab. Aktiivne kodanikeühiskond ei ole demokraatliku riigi vaenlane, vaid ressurs; ta pole ressursiks mitte ainult ülevalt alla antud sotsiaalsfääri "allhanketööde" teostamisel, vaid ühiskonna tulevikusuundade demokraatlikuks defineerimiseks vajaliku dialoogi osalisena. Ilma sellise dialoogipartneri olemasoluta jääb demokraatia ilma tegeliku sisuta ka Eestis.

Kirjandus

- Aareleid, Aili 1996a. Riigisotsialismist tulnuil on mõndagi ühist. — *Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul*. Toim. Aili Aareleid. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, lk 65–75
- Aareleid, Aili 1996b. Üldtendentsidest. — *Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul*. Toim. Aili Aareleid. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, lk 172–175
- Aareleid, Aili 1999. Eesti kodanikualgatus teel Euroopasse. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1347–1366
- Aareleid - Tart, Aili, Indrek Tart 1995. Culture and the Development of Civil Society. — *Nationalities Papers*, Vol. 23, No. 1, pp. 153–165
- Clarke, John 1996. Shifting Engagements: Lessons from the 'Bowling Alone' Debate. — *Hudsons Briefing Paper*, October, No 196, pp. 1–16

- Cohen, Jean L., Andrew Arató 1995 [1992]. *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, Massachusetts & London, England: The MIT Press
- Dahl, Robert A. 1990 [1970]. *After the Revolution? Authority in a Good Society*. Revised edition. New Haven & London: Yale University Press
- Dahlkvist, Mats 1995. 'Det civila samhället' i samhällsteori och samhällsdebatt. En kritisk analys. — *Civilt samhälle kontra offentlig sektor*. Ed. Lars Trädgårdh. Stockholm: SNS Förlag, pp. 153–230
- Eesti inimarengu aruanne. 1998. Tallinn: ÜRO Arengu-programm
- Gellner, Ernest 1996 [1994]. *Conditions of Liberty. Civil Society and Its Rivals*. London etc.: Penguin
- Grødeland, Åse, Tatyana Koshechkina, William L. Miller 1998. In Theory Correct, but in Practice... — *Public Attitudes to Really Existing Democracy in Ukraine, Bulgaria, Slovakia and the Czech Republic* (Journal of Communist Studies and Transition Politics, Vol. 14, No. 3), pp. 1–23
- Harter, Stefanie 1998. Stretching the Concept of "Social Capital". Comment on Peter Kirkow, *Russia's Regional Puzzle: Institutional Change and Economic Adaptation*. — *Communist Economies & Economic Transformation*, Vol. 10, No. 2, pp. 271–277
- Heidmets, Mati 1998. Vabatahtlik tegutsemine ühishuvides. — *Filantroopia ja kolmas sektor Eestis*. Tallinn: Eesti Avatud Ühiskonna Instituut, lk 33–52
- Hellam, Mall, Heli Aru 1997. Estonia. — *The New Civic Atlas. Profiles of Civil Society in 60 Countries*. Washington: Civicus, pp. 42–44
- Hirsch, Joachim 1985 [1980]. *Turvavaltio. "Saksan malli", sen kriisi ja uudet yhteiskunnalliset liikkeet*. Tampere: Vastapaino
- Järve, Malle 1996. Elanikkond ja kodanikualgatus. — *Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul*. Toim. Aili Aarelaid. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, lk 153–164
- Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul. Toim. Aili Aarelaid. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut
- Kurczewski, Jacek 1999. Transformation within the Third Sector in Poland. [Ettekanne sümposiumil "Ten Years After: Civil Society and the Third Sector in Central and Eastern Europe", Praha, 15.–16. X]
- Lagerspetz, Mikko 1999. Postsotsialistlik identiteedikriis ja kodanikeühiskonna perspektiivid. — *Sirp*, nr 25, lk 3, 19

- L i n z, Juan J., Alfred S t e p a n 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore & London: The John Hopkins University Press
- L o m a x, Bill 1997. The Strange Death of 'Civil Society' in Post-Communist Hungary. — *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 13, No. 1, pp. 41–63
- M i s z l i v e t z, Ferenc 1997. Participation and Transition: Can the Civil Society Project Survive in Hungary? — *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 13, No. 1, pp. 27–40
- M u r r a n g u l i s e d 80-ndad ja 90-ndad aastad Eestis: töö, kodu ja vaba aeg. 1994. Toim. Anu Narusk. Tallinn & Helsingi: Eesti Teaduste Akadeemia & STAKES
- P r o o s, Ivi 1998. Kolmas sektor ja Eesti edukus. — *Filantroopia ja kolmas sektor Eestis*. Tallinn: Eesti Avatud Ühiskonna Instituut, lk 42–44
- P u t n a m, Robert D. 1993. *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- R a s c h k e, Joachim 1988 [1985]. *Soziale Bewegungen. Ein historischer-systematischer Grundriß*. Frankfurt & New York: Campus
- R A S I 1996 = Eesti Teaduste Akadeemia Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituudi etnoliitika uurimisgrupi 1996. aasta üle-eestilise küsitluse andmestik. Andmebaas, RASI
- R o s e, Richard 1997. *New Baltic Barometer III: A Survey Study*. Glasgow: University of Strathclyde
- R o u s s e a u, Jean-Jacques 1993 [1762]. The Social Contract. — Jean-Jacques Rousseau. *The Social Contract and Discourses*. Translated and introduced by G. D. H. Cole. London & Rutland: Everyman, pp. 180–341
- R u u t s o o, Rein 1994. Kodanikuühiskonna sulnis leebus. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 21–24
- R u u t s o o, Rein 1995. Projekti "Social Change in the Baltic and the Nordic Countries" materjalide andmestik. [Käsikiri]
- R u u t s o o, Rein 1999. Estonian Post-Communist Transition, Civil Society and Social Sciences in the Context of EU Enlargement. — *Society, Parliament, Legislation. The Role of Socio-Economic Studies and Parliamentary Information and Research Services in Legislation — The Context of European Union Enlargement. Proceeding of the International Seminar*. Tallinn: Riigikogu kantselei, lk 67–79
- R u u t s o o, Rein, Martti Siisiäinen 1996. Restoring Civil Society in the Baltic States 1988–1994. — *European Studies: The Challenge of Europeanization in the Region: East Central Europe*.

- Vol. 2. Ed. M. Szabo. Budapest: Hungarian Political Science Association and Institute for Political Sciences of Hungarian Academy of Sciences, pp. 419–445
- Ryback, Timothy W., Patricia M. Russell, Denzel J. Hankinson 1998. *Mittetulundussektori käsiraamat seadusandjale*. Käsiraamat Kes- ja Ida-Euroopa ning SRÜ riikidele. Salzburgi seminari väljaanne. Tallinn: Avatud Eesti Fond
- Salomon, Lester M., Helmut K. Anheier & associates 1998. *The Emerging Sector Revisited*. A Summary. CNP. The John Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project. Phase 11. The John Hopkins University. Institute for Policy Studies. Center for Civil Society Studies.
- Sillaste, Juhan, Ülle Purga 1995. *Elutingimused Eestis 1994. aasta lõpul*. Vihik 5: Rahvastiku sotsiaalne mobiilsus, kontaktid ja hoiakud. Tallinn: Eesti Statistikaamet
- Simon, János 1996. *Popular Conceptions of Democracy in Post-Communist Europe*. Glasgow: University of Strathclyde
- Touraine, Alain 1985. An Introduction to the Study of Social Movements. — *Social Research*, Vol. 52, No. 4, pp. 749–787

MIKKO LAGERSPETZ (sünd. 1963. a) lõpetas Turu Ülikooli sotsioloogia erialal 1989. a ja kaitses seal doktoriväitekirja 1996. a. Eesti Humanitaarinstituudi sotsioloogia professor ja EHI rektor 1998. aastast. *Akadeemias* avaldanud artikli "Oleneb, millisesse paati satun: noorte eestlaste mustad stsenaariumid" (1997, nr 11, lk 2243–2258).

REIN RUUTSOO (sünd. 1947. a) lõpetas TRÜ ajaloolasena 1971. a, ajalookandidaat Läti Riiklikus Ülikoolis 1978. a. Tartu Ülikooli politoloogia korraline professor. *Akadeemias* avaldanud arvustuse Tiit Made teosele *Mu isamaa: Viron toivo ja pelko* (1989, nr 5, lk 1079–1082).

ERLE RIKMANN (sünd. 1974. a) lõpetas 1997. a Eesti Humanitaarinstituudi sotsioloogia erialal. EHI teadur ja Tallinna Pedagoogikauilikoole magistrant.

tomashernandes

TOMÁS HERNÁNDES MENDIZÁBAL.

MARTIN LUTHERI "REFORMAATORNE AVASTUS"

Urmas Petti

4.

Kuna "reformatoorse pöörde" dateerimine Martin Lutheri enese ütluste analüüsi teel pole siiani õnnestunud, tõusis uurimises esiplaanile varem kummalise saatuse ironiana sootuks kõrvaliseks jäänud küsimus — nimelt arvatava teoloogilise läbimurde sisu. Nii mainitud eessõnas kui arvukates teistes kirjutistes nimetab Luther uue ja avastuslikuna *iustitia Dei*, "Jumala õiguse" mõiste uut tõlgendust. Mitte "filosoofiliselt formaalse või aktiivse õigusena, mille kohaselt Jumal on õiglane ning karistab patuseid ja ebaõiglasi", vaid passiivse õigusena, "millega halastav Jumal meid õigeks mõistab usust" (WA 54, 185, 19–20; 186, 7). Nii Lutheri kui kogu reformatsiooni keskse ning kandva uuendusena on sageli nähtud õigeksmõistuõpetust, mis tõepoolest ka Lutheri isikliku usutunnistuse, Schmalkaldeni Artiklite sõnusti on *articulus stantis et cadentis ecclesiae*, õpetus, millel seisab kogu kristlik kirik (WA 50, 199, 22jj). Teoloogia ainus tõeline teema on süüdi-olev ning rikutud inimene ja õigeksmõistev ning lunastav Jumal: *homo reus et perditus et deus iustificans vel salvator* (WA 40 II, 328,1j). Kõike muud, millega teoloogid ka tegelevad, tuleb pidada eksituseks ning edevuseks. Just patuse inimese ja õigeksmõistva Jumala vahekord on teoloogilise arutluse teemaks, selles on tema omapära ja erinevus teistest teadustest. Teoloogia ei ole mingil juhul teadus Jumalast keskaegses mõttes, s.t arutlemine

---

Algus eelmises numbris.

Jumala olemuse ja omaduste üle, kõnelemine Jumalast iseeneses. Teoloogia keskpunktiks on õigeusksmõistuõpetus, — mis ei tähenda mitte teoloogia redutseerimist ühele teemale, vaid teoloogia kriteeriumide määratlemist.

Ent see, mis esmapilgul näib ülilihtsana ning mis pikemat aega protestantlikus traditsioonis kehtis enesestmõistetavana, ei ole seda enam sugugi tänapäeval. Umbes selle sajandi keskel hakati enneolematu õhinaga uurima, mida Lutheri lihtsad väljendid “tegelikult” tähendavad, milliseid varjatud dimensioone need sisaldavad ning kuidas nad siiski eelneva keskaegse eksegeetilise traditsiooniga suhestuvad. Viimselt pidi aga Lutheri teoloogilise avastuse ulatus, sisu ning seos lääne kiriku traditsiooniga pakkuma kindlaid toetuspunkte ka reformatoorse pöörde dateerimiseks. Pikkamööda juurdus uurimises arusaam, et rahuldava tulemuseni probleemi lahendamisel ei saa jõuda otsides Martin Lutheri varasest teostest väljendeid, mida Wittenbergi reformaator hilisemal ajal kasutas. Sest nii toimides, jättes sageli arvestamata konteksti ning võimaluse, et aja jooksul mõnede Lutheri kasutatavate mõistete tähendus teiseses, dateeritigi käesoleva sajandi esimesel poolel Lutheri teoloogiline pööre väga varasesse perioodi. Alates 20. sajandi keskpaigast hakati pigem otsima terveid mõtteseoseid, mis olid omased Lutheri hilisemale, tervikuna väljakujunenud õpetusele ning hoiduti liigitamast tekste “reformatoorseks” üksnes sellepärast, et seal esineb *iustitia Dei passiva* mõiste.

Küsimusest Lutheri eksegeetilise avastuse seosest keskaegse traditsiooniga polnud enam ammu võimalik päriselt mööda minna — vähemalt mitte pärast seda, kui Heinrich Denifle oli kokku kogunud muljet avaldava hulga allikmaterjali tõestamiseks, et Luther polnud tegelikult midagi uut avastanud (vt Denifle 1905). Denifle väite kohaselt tõlgendas ju valdav enamik keskaegseid eksegeete *iustitia Dei*'d Rm 1,17 *iustitia passiva*'na. Ning tõepoolest tuleb tunnistada, et Lutheri eksegeetikaalane panus Pauluse uurimisse on pigem tagasihoidlik, tema seisukohad Pauluse teoloogia käsitlemisel on üldjoontes traditsioonilised. Nii tuleb arvata, et Luther võttis Rm 1,17 formaalse tõlgenduse täiel määral üle keskaegsetest kommentaaridest. Just sellega on seletatav ka *iustitia Dei passiva* esinemine juba kõige esimeses Lutheri loengus Taaveti lauluraamatust 1513–1515 — see mõiste polnud enne

Lutherit sugugi tundmatu. Nii tuleb pigem arvata, et elamusliku avastusena kirjeldatu tähendab seda, et Rm 1,17 ning selle interpretatsioon said Lutheri jaoks sootuks uue, eksistentsiaalse tähenduse.

Lutheri eksegees ning selle otsene sõltuvus keskaegsest traditsioonist tekitavad loomulikult küsimuse selle korrektsusest tänapäevaste mõõdupuude järgi. Etteruttavalt võib öelda, et moodne piibliteadus ei pea Lutheri tõlgendust, rääkimata tema keelelisest analüüsist, mitte päris paikapidavaks. Väga laialt üldistades võib öelda, et moodne eksegees on kohati jõudnud samale tulemusele kui katoliiklik kriitika — Lutheri tõlgenduse puuduseks peetakse teatavat ühekülgust, ainuüksi usu rõhutamist absoluutsena. Pauluse kirjutistes on kohustus tegudeks vähemalt sama oluline kui sõnum Jumala kõikevõitvast armust.¹³

Ent kui Lutheri Pauluse-tõlgendust ei saa paikapidavaks pidada, siis ei saa ka luterliku teoloogia ning luterliku kiriku püsimist sellega otseselt siduda. Ehk isegi vastu ootust tuleb Lutheri eksegeetiline töö kuulutada ebaoluliseks või vähetähtsaks süstemaatiliste-teoloogiliste järelduste kõrval, mis ta oma eksegeesist tuletas. Ning just siin tuleks ka näha tõsisemaid erinevusi varasemast teoloogilisest traditsioonist. Niisiis, kui Lutheri reformatoorse teoloogia probleem jagada kaheks alaküsimuseks: eksegeetiliseks ning süstemaatiliseks, ning esimese puhul saab vähemalt suures osas näidata Lutheri otsest sõltuvust eelnevast ajast, jääb üle veel küsida Lutheri ja keskaegse teoloogia seoste üle, ehk, mida Luther üldse mõistis "teoloogia" all.

Tõsist tööd on selles valdkonnas teinud paljud teadlased, näitena olgu siin esitatud põgus ülevaade Taani uurija Leif Grane uurimistulemustest (vt Grane 1962; 1969; 1975). Grane väidab, et otsustav Lutheri pöörde juures on just uus teoloogiakäsitlus, mis sai alguse skolastilise teoloogia kriitikast. Uue mõtteviisi tekkimise aluseks polnud aga mitte teatav eriarvamus, kuuluvus mingisse koolkonda, nagu neid keskaegses teoloogias alati oli olnud, vaid teoloogia rajamine piiblikeksegeesile. See, kuidas Luther teoloogias töötas, tema meetod, oli täiesti uus. Just sellest uuest meetodist lähtudes püüdis ta ka Wittenbergi ülikooli teo-

---

¹³Näiteks 2Kr 5,10.

loogiafakulteedis muudatusi läbi viia ning see uudne meetod pidi varem või hiljem tekitama konflikti kirikliku autoriteediga. Otsustav pööre on Grane meelest täheldatav juba loengu ajal Pauluse kirjast roomlastele, juba seal asub Luther “rännakule skolastilise teoloogia vastu, olles täiesti teadlik oma vastuolust sellega” (Grane 1975: 17). Lutheri seos keskaegse teoloogiaga seisneb Grane arvates niisiis peamiselt teravas vastandumises sellele. Otsustavaks on, nagu öeldud, meetodite eristamine teoloogias, Lutheri enese sõnusti vahetegemine *modus loquendi Apostoli* ja *modus metaphysicus seu moralis*’e vahel. Esimese poole püüdes ta ise ning teist heitis ette keskaegsele teoloogiale.

Lõppkokkuvõttes aga eitab Grane üldse elamusena kirjeldatud pöört Martin Lutheri mõtlemises ning soovitab Lutheri teoloogia kujunemist vaadelda selle ajaloolises arengus. Esile tasub tema meelest tõsta asjaolu, et pärast 95 teesi avaldamist 1517. a sügisel, teeside, mis küll vaid jätkasid juba varem väljakujunenud suunda, muutus Luther ründajast ka rünnatavaks ning pidi “psühholoogilisest seisukohast üpris palju ümber mõtlema. Teoloogiliselt piisas talle aga vaid senisest õpetusest kinnipidamisest. Siis võis ta vältimatus konfliktis kindel olla” (Grane 1975: 21). Eriti teravaks muutus olukord aastal 1521, kui ta nii kiriku kui riigi poolt ketseriks ning kurjategijaks kuulutati. See uus olukord pidi tingima vähemalt uue taktika ning nõnda väidab Leif Grane, et just sel ajal hakkaski Luther üha suuremat tähtsust omistama teoloogilisele tõestuskäigule.

Loomulikult ei näe mitte kõik uurijad Lutheri seoseid keskaegse teoloogiaga vaid otsustava eitusena selle meetoditele, ent mingi keskajast teravalt eristuva omapära tunnistamisest ei pääseta enamasti samuti mööda. Milles see omapära seisneb, Lutheri teoloogilise läbimurde sisu seega, on ikka veel elava diskussiooni objektiks. Kõiki pärast II maailmasõda esitatud seisukohti sellel teemal pole siinkohal võimalik tutvustada, ent kindlasti tasub välja tuua mõned olulisemad autorid ning mõned otsustavamad uurimused.

Otsese tõuke Lutheri teoloogilise pöörde olemuse uurimisse on lisaks kaudsele tegurile — ebaõnnestumisele avastuse dateerimisel Lutheri enese kirjelduste põhjal — andnud 1958. aastal ilmunud Ernst Bizeri teos *Fides ex auditu*. Nagu öeldud, valitses

sajandi alguses uurijate hulgas hoolimata eriarvamustest teatav üksmeel Lutheri teoloogilise läbimurde dateerimisel üpris varasesse perioodi, aastatesse 1511–1514. Selle üksmeele aluseks oli aga just lähtumine sisulistest kriteeriumidest — Lutheri teoloogia tuum oli üldiselt deklareeritud õigeksmõistuõpetusse, viimast omakorda iseloomustas *iustitia Dei passiva* mõiste ning see esineb juba tema kõige esimestes loengutes. Bizeri monograafiaga algas aga peaaegu uus ajastu ning diskussioon elavnes mõneks ajaks enneolematult.

Bizer väitis kõigepealt koos mõnede varasemate uurijatega, et 1545. aasta eessõnas ei saa dateerimisel kõnelda mingist eksitusest ega vana Lutheri mälunõrkusest. Oma analüüsis võttis Bizer nii nagu teisedki teadlased kõigepealt vaatluse alla Wittenbergi professori varased loengud, kuna Luther neid ise nimetab oma tagasivaates töödena, mis eelnesid teoloogilisele avastusele. Bizeri analüüsi tulemuseks oli, et 1513–1517 peetud loengutes ei kõneld Luther mitte patuse õigeksmõistmisest usust, vaid et inimese õigus Jumala ees pärineb usust lähtuvast alandlikkusest, *humilitas*'est (Bizer 1958: 27–56). Niisiis ei saa sel perioodil veel kõnelda lõpuni järjekindlast *sola fide* printsiibist, veel esitab Jumal lisatingimusi, veel saab ka inimene ise midagi oma igavese saatuse muutmiseks teha.

Luther küll teab, et Kristus on Jumala õigus, ja et see õigus on seetõttu väljaspool meid, *extra nos*; ta küll teab, et meie õigus saab olla vaid usutud õigus, kuna me ei suuda seda ise kätte saada ja et see ei saa kunagi nähtavaks õiguseks. Aga seda, et Kristus on meie õigus, peab nähtavasti nii mõistma, et tema tee on meie tee. Seetõttu seisab usu nõude kõrval, kui selle tegelik sisu, nõue alandlikkusele ja enesest loobumisele; seda võetakse Jumala poolt arvesse ning see võib kehtida satisfaktsioonina. (Bizer 1958: 49.)

Esmapilgul meenutab see küll keskaegset kujutlust peamisest mungavoorusest, alandlikkusest, ning nõnda paistab olevat tuvastatud Lutheri õpetuse algus keskaegses teoloogias. Ent juba varase Lutheri puhul ei ole ka see alandlikkus mitte inimese, vaid Jumala tegu, see on inimese alandamine ja süüdistamine Jumala poolt, mille eesmärgiks on äratada inimeses kahetsust ning kutsuda teda meelearandusele. Selliselt tõlgendatuna pole Lutheri kasutatud alandlikkusemõiste identne keskaegse *humilitas*'ega.

Kui nüüd vaatluse alla võtta reformatsiooni ja Lutheri avaliku väljaastumise esimene tähis, 1517. aastal koostatud "95 teesi", siis Bizeri meelest oli Luther neis teesides küll esitanud küsimuse Jumala õigusest — ent indulgentside müümisest, teatavast kiriklikust praktikast tingitud terava probleemina. Nimelt: kas on õigustatud kõnelda Jumala halastava õiguse kõrval ka karistavast õigusest — *iustitia Dei, qua punit peccatores*. Probleemi lahendamisel kasutas Luther allikatena peamiselt Aquino Thomase, Bonaventura, Petrus Lombarduse ja Halesi Alexandri teoseid. Just neilt traditsioonilistelt keskaegsetelt autoritelt leidis Luther eristuse patule järgneva (igavese) süü ning (ajaliku) karistuse vahel. Selle klassikalise teooria kohaselt kustutatakse patu igavene süü pihitoolis andeksanni (absolutsiooni) kuulutusega preestri poolt. Samas muudab meelearanduse sakrament igavese karistuse, mis järgneks igavesele süüle, ajalikuks, mida peab kandma kas maises elus, pärast surma puhastustules või osalt siin ja osalt seal. Kogu teooria olemuslik eeldus on loomulikult, et Jumal nõuab sellist hüvitamist, ajalike karistuste kandmist pattude eest, mille igavene süü on koos preestri sõnadega *ego te absolvo* kustutatud, et koos süüga ei vabane inimene pihil veel karistusest. Bizeri seisukoht on, et sellise teooria vastavuse Piibli tunnistusele oligi Luther oma kuulsates teesides kahtluse alla seadnud, — nimelt kujutluse Jumala karistavast õigusest, mis säilitab nõudmised inimesele ka pärast andeksanni kuulutamist preestri poolt. Ent seda ei saa veel kuidagi reformatoorseks pöördeks pidada, selline lähenemine on iseloomustatav lihtsalt ühe koolkonnaarvamusena kiriklikult dogmatiseerimata küsimuses. Kokkuvõtlikult pole *iustitia Dei passiva* mõiste sidumine reformatoorse pöördega Lutheri teoloogias Bizeri meelest õigustatud.

Tõeliseks avastuseks, mis kujundas lõppeks välja terve reformatoorse teoloogia, tuleb pidada "sõna kui armuvahendi" deklareerimist (Bizer 1958: 7). Esimest korda arvab Bizer seda leida võivat Lutheri resolutsioonides 95. teesile 1518. a alguses,¹⁴ ning lõplikult kujuneb uus lähenemine välja ülekuulamisel kardinal

¹⁴*Resolutiones disputationum de indulgentiarum virtute*, WA 1, 525–628.

Cajetanuse poolt Augsburgis 1518. a sügisel.¹⁵ Just seal kohtab esmakordselt "usu" ning "õiguse" samastamist ning seega ka tõelises mõttes reformatoorset õigeksmõistuõpetust: enam pole sõna "üksnes tee näitamiseks õiguse juurde ja selle kirjeldamiseks, vaid see on vahend, millega Jumal inimese õigeks mõistab, kuna see sõna äratav usu" (Bizer 1958: 149). Kui keskaja teoloogias oli sõna funktsiooniks viidata armuvahenditele — sakramentidele —, siis Lutheril saab sõnast endast armuvahend. Sõna mitte ei viita asjale, vaid ongi asi ise.

Bizeri käsitluse plahvatuslik jõud seisnes varasemas protestantlikus uurimises valitsenud konsensuse vaidlustamises nii pöörde dateerimise kui sisu osas. Kuna Bizer paigutas Lutheri teoloogilise läbimurde umbkaudu aastasse 1518, s.t aega pärast 95 teesi avaldamist ning reformatsiooni formaalset algust, toetas ta sellega implitsiitselt paljude katoliiklastest uurijate seisukohta. Juba seetõttu leidis tema teooria alul evangeelsete kirikuloolaste seas ägedat vastuseisu. Peamiselt pärinesid tema oponendid Karl Holli koolkonnast, kelle hulgast võib esile tõsta Heinrich Bornkammi.¹⁶ Bornkamm omakorda sai suurepäraselt aru, et Bizeri käsitluse tuum pole üksnes dateerimises: "Paljas dateerimisettepanek, kui see ka eemaldub senise uurimise summaarsest resultaatidist, oleks tähtsusetu, kui säiliks ühtsus tähenduse mõistmises. Aga Bizeri tees pöörab pea peale kogu meie senise kontseptsiooni noore Lutheri arengust," kurdab Bornkamm (1961: 17).

Kindlasti oli kriitika Bizeri teosele alul üpris emotsionaalne, sageli püüti ümber lükata üksikute faktide tõlgendust, ilma et teravikontseptsiooni ennast oleks kummutada suudetud. Nüüd, kui Bizeri monograafia on ise saanud osaks uurimisloost, on ilmselt võimalik hakata kainelt analüüsima ka puhkenud poleemika kaugemaid tagamaid. Teatud algetele selles suunas viitab Bernhard Lohse märkus, et Bizeri arusaamas Lutheri teoloogilisest pöördest kui sõna mõistmisest armuvahendina võib näha teatavat Karl Barthi ja dialektilise ehk "jumala-sõna-teoloogia" mõju (Lohse

---

¹⁵Lutheri poolt dokumenteeritud: *Acta Fratris M. Lutheri Augustiniani apud legatum Apostolicum Augustae*, WA 2, 6–26.

¹⁶Bornkamm 1961–62 on enamuses laiaulatuslik Bizeri seisukohtade kriitika.

1995: 101). Vastuolu Holli koolkonnaga oleks sellest vaatepunktist hästi seletatav — Holli opositsioon Barthile on üldtuntud.

Hilisemal ajal on Bizer siiski ka üha suuremat poolehoidu leidnud, ning sellega kujunes tasapisi välja kaks leeri Lutheri-uurijate hulgas: “varadateerijad” ning “hilisdateerijad”. Nii paigutataksegi Lutheri teoloogiline läbimurre tänapäeval enamasti kas aastas 1514 või 1518, vaid üksikud teadlased dateerivad otsustava sündmuse ka aastas 1512/1513 või 1519/1520. Hilisdateerijatel pärast Bizerit on sageli siiski teistsugused rõhuasetused ja nad kasutavad teisi argumente, enamasti peetakse uusi algeid Lutheri varases loomingu olulisemaks, kui Bizer oli pidanud.

Oma õpetaja Ernst Bizeri uurimissuunda jätkas Oswald Bayer ülipõhjalikus monograafias *Promissio: Geschichte der reformatorischen Wende in Luthers Theologie* (Bayer 1971). Bayeri käsitluse aluseks oli metodoloogiline kriitika peaaegu kogu senise Lutheri teoloogilise pöörde uurimise suhtes. Nimelt pidas ta Lutheri 1545. aasta eessõnas viidatud Rm 1,17 eksegeesi ja *iustitia Dei passiva* mõistet Lutheri pöörde tunnusena liiga üldiseks. Juba vormel ise kuulub tema meelest kirikuisa Augustinusest alguse saanud traditsiooni ning pole Lutheril kuigi originaalne. Muu hulgas esineb see ka vastureformatsiooni-aegse Trento kirikukogu (1545–1563) dekreetides¹⁷ ega ole niisiis üldsegi mitte spetsiifiline “reformatoorsele”. Sama kehtib Bayeri arvates ka teiste lühivormelite kohta, millele ikka on püütud Lutheri teoloogiat redutseerida —, näiteks kuulus *simul iustus et peccator*, “samaaegselt õige ja patune”. Ükski neist vormeleist ei kõlba Lutheri teoloogia arengu interpreteerimiseks, kuna vajavad ise tõlgendamist. Nii tegi Bayer ettepaneku määratleda “reformatoorne” mitte üksikute mõistete või vormelitega, vaid võimalikult selgelt piiritletud tekstiga, s.t ta püüdis leida mõnd Lutheri kirjutist, mis juba oma positsiooni tõttu reformatsiooniloos oleks eriline, mis oleks end näidanud vaime eristavana ning millest alates võiks kasvõi tinglikult kõnelda uue ajastu algusest ja protestantliku teoloogia astumisest ajaloo näitelavale. Seejuures üritas Bayer siiski väi-

¹⁷Näiteks dekreedis õigeksmõistust, 13. jaanuar 1547: *Demum unica [iustificationis] formalis causa est iustitia Dei, non qua ipse iustus est, sed qua nos iustos facit...* (DH 1529).

detavalts vältida mingi teksti meelevaldset kanoniseerimist, nagu tema meelest vahel on tehtud Heidelbergi disputatsiooni teeside ja neis sisalduva "ristiteoloogiaga" (Bayer 1971: 12). Viimane on Bayeri meelest veel täielikult integreeritav keskaegse teoloogilise süsteemi raamidesse ühe koolkonnaarvamusena. Bayeri eesmärgiks oli leida kirjutis, mis võtaks Lutheri teoloogia võimalikult selgepiirilisel kokku ja oleks olemuslikult keskaegse kiriku õpetusega vastuolus. Kõigile nimetatud kriteeriumidele vastas Bayeri arvates Lutheri kirjutis 1520. aastast *Eelmäng kiriku Paabeli vangipõlvest*.¹⁸ Ent seejärel esitas ka Bayer kummalisel kombel oma kujutluse reformatoorse teoloogia tuumast lühivormelina: Jumala töötuse (*promissio*) ja sellele vastava inimese usu (*fides*) relatsioonis olla "Lutheri reformatoorse teoloogia kristallisatsioonipunkt" (*ibid.*).

Tõepoolest arendab Luther just nimetatud kirjutises esmakordselt põhjalikus vormis oma õpetust Jumala sõnast kui testamendist või töötusest, mis sellisena juba oma iseloomu tõttu nõuab vastutena usku. Ent mõistetepaari *promissio-fides* esitamine uuele teoloogiale tunnuslikuna tekitab loomulikult otsekohe küsimuse 1545. aasta eessõnas toodud andmete tõlgendusest, kuna seal Luther neid mõisteid ei kasuta. Bayeril ei jäänud muud üle kui see allikas teisejärguliseks kuulutada ning selle asemel esile tõsta rida teisi reformatoorset pööret kirjeldavaid Lutheri tekste, mida iseloomustab märksõna *promissio* tarvitamine (vt Bayer 1969: 115–121). Kõige tähtsamaks pidas ta neist Lutheri loengut *Genesis*'est, mis seni antud seoses üldse teadlaste huviorbiiti polnud sattunud. Uurimise keskendumise tõttu Lutheri noorusperioodile pole tema Vana Testamendi loengud, v.a kaks esimest kursust Taaveti lauluraamatust, erilist tähelepanu äratanud. Ning seda hoolimata sellest (või just seetõttu), et mõne loengu maht ja neis sisalduva materjali hulk on kolossaalne (nii ka mainitud *Genesis*'e-loengu puhul, mida Luther pidas 10 aastat, 1535–1545!).

Olgugi et Bayer Lutheri "reformatoorse" teoloogia selgel kujul alles *De captivitate*'s leidis, ei sõandanud ta otsustavat pööret siiski dateerida aastasse 1520. Vähemalt pöörde algfaasi arvab Bayer võivat 1518. aasta suvesse paigutada — sest ehkki lõplikult on

---

¹⁸*De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium*, WA 6, 497–573.

töötuse ja usu seos välja arendatud *Kiriku Paabeli vangipõlves*, kohtab seda ideed Oswald Bayeri väitel siiski juba Lutheri disputatsiooniteesides *Pro veritate*¹⁹ aastast 1518 (Bayer 1971: 166).

Probleeme tekitab Bayeri käsitluses ka asjaolu, et ta Lutheri teoloogilise pöörde fikseerimisega ühes kirjutises, selle kirjutise iseloomu tõttu jällegi seostas läbimurde ühe konkreetse teemaga — antud juhul sakramendiõpetusega (*De captivitate* on vormiliselt traktaat sakramentidest). Ent just sellist takerdumist liiga kitsastesse raamidesse oli Bayer senisele uurimisele ette heitnud ning ise sellest hoiduda püüdnud. Kokkuvõtlikult võib öelda, et Bayeri monograafia tõi küll vähe uusi ideid kaasa, aga aitas siiski tublisti kaasa juba olemasolevate vastuolude edasisele teravnemisele uurimises.

Tekkinud “varadateerijate” ning “hilisdateerijate” parteisid evangeelsete kirikuloolaste leiris püüdis lepitada katoliiklane Otto Hermann Pesch sellega, et pakkus välja idee eristada “reformatoorset läbimurret” ning “reformatoorset pööret” (Pesch 1982: 99–100). “Läbimurre”, mida Luther ise “tornielamuseks” nimetab, tuleb Peschi arvates dateerida 1518. aasta algusesse ning selle sisuks oli juba varem diskussioonis hiliskeskajegse traditsiooniga omandatud seisukohtade täpsustamine ja kvalitatiivne edasiarendamine. Luther kasutab oma väljakujunenud vaateid uues situatsioonis ja vastamaks uutele küsimustele. Neid vaateid omakorda ei saa kuidagi piirata Rm 1,17 eksegeesiga.

Ka “pöörde” algus on küll sisuliselt punktuaalse loomuga, ent kronoloogiliselt mattunud Lutheri teoloogia kujunemise tumedatesse algaegadesse. Erinevalt läbimurdest pole see mingi piinavast hingevaevast vabastav elamus, vaid nähtamatu, salajane uus alge, mis on pigem hermeneutilist kui eksistentsiaalset laadi.

Läbimurdest ja pöördest tuleb kolmandana eristada indulgent-sitüli algus 1517. aasta oktoobris-novembris. Pesch toetub oma arvamuses tõsiasi järele, et ka Luther ise pidas konflikti Rooma kirikuvalitsusega terve elu jooksul “reformatsiooni”, mitte oma “reformatoorse teoloogia” alguseks. Pingeline ja ähvardav olukord sundis Lutherit kontrollima oma muutunud vaadete kandvust

¹⁹*Pro veritate inquirenda et timoratis conscientiiis consolandis conclusiones*, WA 1, 630–635.

ja ulatust, millele vastas "biograafiliselt 'tornielamus', sisuliselt järgnev süvendatud teoloogiline selginemisprotsess. Niivõrd on indulgentsitüli reformatoorset läbimurret edendav jõud" (Pesch 1982: 100).

Otto Hermann Peschi ettepanek siiski pooli lepitada ei suutnud. Kui ka põhimõttelised lahknevused varase ja hilise dateeringu pooldajate vahel mõõdukamaks on muutunud, siis Peschi tees kujutab endast tänapäeval pigem iseseisvat positsiooni, ühte varianti hilisdateeringust, mis on lähedane Bizeri omale, aga pole sellega identne. Peamine kriitika Peschi teooriale on, et pole kindel, kas sellist "läbimurde" ja "pöörde" eristamist saab ka Lutheri tekstidega piisavalt tõendada, kas allikate selline süstemaatiline diferentseerimine on õigustatud (vt Lohse 1997: 171).

Evangeelses leeris esindab Peschiga sarnast positsiooni Martin Brecht, kes samuti soovib eristada vähemalt indulgentsitüli algust ja Lutheri sisemist pööret ning reformatoorset avastust. Luther ei sattunud Martin Brechti veendumuse kohaselt sugugi mitte üksnes oma vaadete pärast Rooma kirikuga konflikti, pigem kujunesid tema uuenduslikud seisukohad välja alles selle konflikti käigus. Nii saab Brecht südamerahus väita: "Kui Luther indulgentsitülli sattus, polnud ta veel 'evangeelne'" (Brecht 1981: 215). Just seda tõsiasja on Brechti arvates tänapäeva protestantlikel Lutheri-uurijatel sageli raske aktsepteerida olnud ning just seetõttu on Lutheri teoloogilist pööret ikka palju varasemasse aega püütud paigutada või probleemi üldse lahendamatuks kuulutada. Brechti arvates saab reformatoorsest tunnetusest selgesti rääkida alles 1518. aasta palmipuudepäeva (20. märts) jutluse puhul.²⁰ Mis aga 1545. a eessõna puudutab, siis seal kasutab Luther Brechti meelest oma läbimurde kirjeldamisel küll "terminoloogiat, mis pärineb hilisemast ajast", aga asjade käiku esitatakse täiesti kohaselt (Brecht 1981: 219).

Varase või hilise dateeringu pooldajate kõrval on välja kujunenud teatud grupp uurijaid, kes küsimust Lutheri läbimurdest, pöördest või avastusest üldse valesti asetatuks peavad. Juba eespool sai seoses Lutheri *praefatio* tõlgendamisega viidatud Heiko Augustinus Obermani seisukohale. Ent ka üks nimekamaid selle

---

²⁰*Sermo de duplici iustitia*, WA 2, 145–152.

sajandi Lutheri-urijaid, Gerhard Ebeling, esindab põhimõtteliselt samasugust positsiooni. Juba enne tulise diskussiooni puhkemist 1950. aastate lõpul on ta järjekindlalt soovitanud küsimust reformatoorsest pöördest võimalikult avardada, igal juhul seda mitte piirata ühe mõiste või teemaga teoloogias (nagu *iustitia Dei resp. õigeksmõistuõpetus*), vaid vaadelda seda laiema murranguna Lutheri mõtlemises, murranguna, mille läbivaks tõukejõuks oli Lutheri püüdlus lahendada hermeneutilist probleemi Piibli tõlgendamisel (Ebeling 1981. Lisaks vt nt Ebeling 1951).

Juba esimese psalmide loengu ajal oli Lutheril Ebelingi arva-tes õnnestunud läbi murda traditsioonilisest neljakordsest interpretatsiooniskeemist²¹ ja keskenduda kristotsentrilisele piiblitõlgendusele. Just hermeneutilise iseloomu tõttu on aga selle läbi-murde või pöörde biograafilise ajapunkti otsimine kahtlane, sel-liselt toimides saadakse kõige tõenäolisemalt vildakas pilt refor-maatori teoloogiast üleüldse. Nimelt ei põhine see teoloogiline pööre Ebelingi väitel isoleeritud üksiksündmusel, elamusel või kogemusel, "vaid murdis läbi laial rindel, nagu me Lutheri varasemaid säilinud teoloogilisi tunnistusi hoolikalt traditsioo-niga võrreldes kindlaks võime teha. Üksnes sellest kujutlusest lähtuvalt on võimalik tuletada usaldusväärne arusaam selle koh-ta, kuidas Lutherist kujunes reformatoorne teoloog ning milline

---

²¹Vanaaja kirikus töötasid teoloogid välja neljakordse Piibli tõlgen-damise meetodi, mis tähendas, et igal Piibli lausel, lool või mõttekäigul oli neljakordne tähendus: sõnasõnaline (*sensus literalis* või *historicus*), allegooriline (*sensus allegoricus*), seoses viimsete aegade-ga, eshatoloogiaga (*sensus anagogicus*) ning eetika ja moraalina (*sensus tropologicus* või *moralis*). Keskajal võeti see Pühakirja seletamise meetod peaaegu ilma muudatusteta üle.

Kogu meetodi eeldus seisnes veendes, et Jumala poolt juhitud õnd-suslugu on nii tervikuna kui detailides ülitarga plaani tulemus. Kuna see on aga Jumala plaan, pole seda kerge läbi näha. Inimesel on alati vaid piiratud ülevaade kõigist seostest, Jumal näeb aga tervikut ja seetõttu on juba alguses olemas viited tervele teele, selle keskpaigale ning lõpule, s.t et juba Vanas Testamendis kuulutatatakse ette Uue Testamendi sünd-musi, ning et Piiblis leiab vähemalt varjatud kujul viiteid inimkonna ajaloo kõigi etappide ning selle lõpu kohta.

koht selles protsessis tuleb omistada pöördele, mida ta oma hilises tagasisivaates kirjeldab" (Ebeling 1981: 35j).

Ebelingi suurimaks puuduseks peetakse vähest arvestamist asjaoluga, et Lutheri teoloogia kõigest selle uudsusest hoolimata oli siiski formuleeritud täiesti keskaegses kontekstis. Juba Lutheri keskendumine eksegeesis Jeesuse Kristuse isikule, kõigi Piibli raamatute tõlgendamine kristliku lunastussündmuse kaudu on ju vaadeldav teatava allegoorilise meetodina ning sellisena sugugi mitte teravalt eristatav keskaegsest. Otto Hermann Pesch viitab selles seoses ilmselt täie õigusega teatavale laiemale tendentsile terves protestantlikus Lutheri-uurimises:

Ustavad luterlased, kes kardavad Lutheri teoloogia normatiivsuse pärast, ei võta seda meelsasti kuulda või varjavad probleemi, kõrvaldades Lutheri sügava seotuse keskaegse mõtlemisega, prepareerides välja vaid keskaega ületavaid jooni ning stiliseerides Lutheri sel viisil "moodsaks" teoloogiks, kes ta ei olnud. (Pesch 1982: 128j.)

Tundub tõesti, et evangeelsetel kirikuloolastel (ning mitte üksnes neil) on ikka aeg-ajalt raske omaks võtta tõsiasi, et Martin Luther elas, tegutses ning mõtles valgustusaja-eelses maailmas. Ning juba ainuüksi seetõttu oli tema mõtlemine moodsa ajastu omast täiesti erinev.

5.

Nagu eelnevast põgusast ülevaatest ilmselt selgus, hõlmab küsimus Martin Lutheri teoloogilise pöörde eksistentsist, selle sisust ja dateerimisest peaaegu lõpmatut hulka vastakaid arvamusi — ning seda hoolimata üsnagi piiratud ja tänase seisuga ilmselt lõplikust allikatehulgast. Alaküsimused omakorda on teadlaste meelest enamasti lahutamatu seotud ning nii ei õnnestu ka ühes neist, näiteks arvatava pöörde sisu või dateerimise, üksmeelele jõuda. Lisaks erinevad nii uurimise lähtepunkt kui selle läbiviimise viis autoreid mööda kardinaalselt. Viimane tõdemus võib mõne teadlase puhul viia sügava skepsiseni kogu uurimisteema tuleviku suhtes:

Ma pean tunnistama, et ei ole tõesti võimeline nägema, kuidas see diskussioon kindla metoodilise lähtepunktini võiks jõuda, läh-

tepunktini, mis oleks nii kindlalt paigas, et kõik diskussioonist osavõtjad selle üksmeelselt omaks võtaksid. Aga kui seda saavutada ei õnnestu, siis on mõistetav, et diskussioon kestab lõputult. (Grane 1975: 12.)

Selles pettumust väljendava alatooniga eneseväljenduses on aga vähemalt üks selge viide, millele peaks tulevane Lutheri teoloogia kujunemise uurimine rohkem tähelepanu osutama — nimelt meetodile.

Ägedates vaidlustes möödunud aastakümnete järel on ilmselt võimalik ning vajalikki kõnelda ka tendentsidest, mis on määranud uurijate asumise ühele või teisele seisukohale Lutheri reformatoorse läbimurde küsimuses, milliseid sisulisi teoloogilisi implikatsioone kaasab kuulumine kas vara- või hilisdateeringu pooldajate ridadesse:

Varadateering laseb evangeelsetel kirikuloolastel ja teoloogidel enam rõhutada Lutheri vaimset sõltumatust, tema reformatoorse teoloogia originaalsust ning suveräänset distantseerumist keskaegsest traditsioonist. Nii võib väita, et “varadateeringu esindajad juhivad rõhutatult ja eksklusiiivselt teoloogiaajaloolisest huvist, nimelt püüdest säilitada hiliskeskaegse teoloogia etteantuste Lutheri-poolset otsustavat eitamist” (Pesch 1984: 122). Hilisdateeringu ajendiks katoliiklikus uurimises on seevastu sageli püüd esile tõsta Lutheri seoseid oma kaasaja teoloogia ning selle traditsiooniga — sellisel juhul pole ka kirikulõhe enam niivõrd vältimatu lahknemine põhimõtteliste teoloogiliste erinevuste tõttu, vaid pigem “väga erinevatel ning enamasti vaevalt olemuslikku puudutavatel tasanditel kulgenud paljude õnnetute üksikarengute ja vastuolude tagajärg” (Mehlhausen 1985: 23).

Reformatoorse avastuse dateerimine ning selle sisu kindlaksmääramine avaldavad vältimatult mõju ka Lutheri ning Rooma kuuria vahelise konflikti üle otsustamisel. Varase dateeringu pooldamine tähendab väita, et Luther õpetas põhimõtteliselt uut teoloogiat juba enne avaliku konflikti puhkemist ning et varem või hiljem pidi see viima konfrontatsioonini etableeritud kirikuga. Hilisdateerijad seevastu esindavad seisukohta, et Lutheri õpetus kujunes põhiosas välja alles võitluse käigus. Aga ainult esimesel juhul saab Lutherist kõnelda kui reformaatorist tegelikus mõt-

tes, kui teadlikust usu-uuendajast või -puhastajast. Hilisdateering laseb Lutheri tegevust paista pigem hädakaitsena juba alanud (põhjendamatu? ebaõiglaste?) rünnakute vastu. Hilisdateerijate lisaeelis on veel selles, et nõnda ei teki reformatsiooni puhkemise kirjeldamisel suuremat ajalist lünka. Sellise lünga, vaiksete olesklusaastate eeldamist Lutheri reformatoorse avastuse ja avaliku tegevuse vahel heidetakse varadateerijatele sageli rõhutatult ette: "mida kaugemale reformatoorne elamus tegelikult reformatsioonist surutakse, seda tugevamad peavad juba eelnevalt olema metoodilised kahtlused sellise resultaadi suhtes" (Aland 1965: 6). Vastuargumendina tõstetakse teiselt poolelt esile, et Luther suhtus terve elu väga reserveeritult uuendustesse uuenduste enese pärast. Näiteks aastatel 1519/1520 ning nn "Wittenbergi rahutuste" ajal 1521/1522 oli Luther üsna vastumeelselt nõus kirikuelus muudatusi läbi viima. Tema konservatiivne hoiak on tänaseni mõnes mõttes kurikuulus. Üldiselt oleks ta ilmselt rahul olnud, kui vaid teoloogiliselt vaieldavate riituste tähendust oleks muudetud. Ning kui meenutada reformatsiooni algust, siis ei tahtnud Luther oma 95 teesiga ju mitte indulgentse ära kaotada ega kuulutanud nende teoreetilist alust kehtetuks, vaid protesteeris üksnes evangeeliu- mile mittevastava indulgentside propageerimise ning nende liigse usaldamise vastu.

Kirjeldatud põhimõttelised vastuolud Lutheri-uurijate seas on säilinud tänapäevani, ehkki mahenenud kujul. Vastupidiselt Leif Grane pessimistlikule arvamusalaldusele lähenevad leerid üksteisele järjekindlalt. Varase dateerimise esindajad tunnustavad juba üldjuhul Lutheri teoloogias aastatel 1518–1520 toimunud järjekordset olulist muutust või arengut, olgugi et peavad seda vaid juba varem väljakujunenud mõtlemise praktiliseks edasiarenduseks. Ning hilisdateerijad möönavad uuenduslike aspektide olemasolu juba Lutheri varastes loengutes, kuigi aastatest 1515–1516 kaugemale ajas tagasi minna ei taheta. Kõigis koolkondades on loobutud psühholoogilise läbimurde-elamuse kirjeldamisest, kuna olakse jõudnud üksmeelele, et teoloogilistest tekstidest seda otsida pole metoodiliselt õigustatud; kui üldse, siis peaks seda tegema biograafiliste allikate põhjal. Viimaste interpreteerimine on aga raskendatud — peamiselt tulevad ju selles seoses kõne alla vaid Lutheri lauakõned, mille allikaväärtus on peaaegu alati vaieldav.

Selgesuunalist arengut võib täheldada ka metoodikas. Lutheri teoloogia uurimise metoodika saab ju põhimõtteliselt kahesugune olla: ajaloolis-geneetiline või süstemaatilis-teoloogiline. Peaaegu kõik klassikalised Lutheri teoloogia käsitlused on koostatud just teist meetodit kasutades, millega enamasti läheb paratamatult kaduma selle teoloogia kontekstuaalne seos konkreetse ajaloolise situatsiooniga. Ka "reformatoorse avastuse" problemaatika uurimisel, pärast seda kui 1545. aasta *praefatio*'s esitatud andmete otsene verifitseerimine ning arvatava pöörde sisu, dateeringu ning koha määratlemine selle põhjal on ebaõnnestunud, langes üha suurem rõhk Lutheri varase loomingu teoloogilisele tõlgendusele. Sellest lähtuvalt on vahel mõtestatud ka varasema uurimise ebaõnnestumist: tekstidele läheneti valmiskujutlustega, teades, mida otsitakse või otsima peab, ning sõltuvalt otsitava definitsioonist leiti see kas Lutheri varemast või hilisemast loomingu.

Loomulikult tuleb silmas pidada, et kui käsitleda Lutheri vaateid ainuüksi ajaloolis-geneetiliselt, võib kaotada silmist Lutheri teoloogia üksikute osade sisemise kokkukuuluvuse. Nõnda tuleb arvata, et parimaid tulemusi annaks ajaloolise ja teoloogilise meetodi kombineerimine. Esimesed katsed selles suunas on juba tehtud.

Kirjandus

- Al and, Kurt 1965. *Der Weg zur Reformation: Zeitpunkt und Charakter des reformatorischen Erlebnisses Martin Luthers*. ("Theologische Existenz Heute", Neue Folge 123.) München: Kaiser
- Bay er, Oswald 1969. Die reformatorische Wende in Luthers Theologie. — *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, Bd. 66, S. 115–150
- Bay er, Oswald 1971. Promissio: *Geschichte der reformatorischen Wende in Luthers Theologie*. ("Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte", 24.) Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Biz er, Ernst 1958. *Fides ex auditu: Eine Untersuchung über die Entdeckung der Gerechtigkeit Gottes durch Martin Luther*. Neukirchen: Buchhandlung des Erziehungs-vereins
- Bor nka m, Heinrich 1955. *Luther im Spiegel der deutschen Geistesgeschichte: Mit ausgewählten Texten von Lessing bis zur Gegenwart*. Heidelberg

- Bornkamm, Heinrich 1961–62. Zur Frage der *Iustitia Dei* beim jungen Luther. — *Archiv für Reformationsgeschichte*, Bd. 52, S. 16–29; Bd. 53, S. 1–59
- Brecht, Martin 1981. *Martin Luther: Sein Weg zur Reformation 1483–1521*. Stuttgart: Calwer
- Denifle, Heinrich 1904. *Luther und Luthertum in der ersten Entwicklung. Quellenmäßig dargestellt*. 1. Bd. Mainz am Rhein: Kirchheim & Co
- Denifle, Heinrich 1905. *Die abendländischen Schriftausleger bis Luther über Justitia Dei (Rom. 1,17) und Justificatio*. Mainz
- DH = Denzinger, Heinrich (Begr.); Hünermann, Peter (Hrsg.). *Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen*. 37. Aufl. Freiburg im Breisgau/Basel/Rom/Wien: Herder, 1991
- Ebeling, Gerhard 1951. Die Anfänge von Luthers Hermeneutik. — *Zeitschrift für Theologie und Kirche*. Bd. 18, S. 172–230
- Ebeling, Gerhard 1981. *Luther: Einführung in sein Denken*. 4. Aufl. Tübingen: Mohr
- Erikson, Erik Homburger 1958. *Young Man Luther: A Study in Psychoanalysis and History*. New York
- Grane, Leif 1962. Contra Gabrielem: *Luthers Auseinandersetzung mit Gabriel Biel in der Disputatio Contra Scholasticam Theologiam*. Gylendal
- Grane, Leif 1969. Luthers Kritik an Thomas von Aquin in *De captivitate Babylonica*. — *Zeitschrift für Kirchengeschichte*. Bd. 80, S. 1–13
- Grane, Leif 1975. *Modus loquendi theologicus: Luthers Kampf um die Erneuerung der Theologie (1515–1518)*. ("Acta Theologica Danica", 12.) Leiden: Brill
- Grisar, Hartmann 1911. *Luther*. 1. Bd.: *Luthers Werden: Grundlegung der Spaltung bis 1530*. Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung
- Harnack, Theodosius 1927. *Luthers Theologie mit besonderer Beziehung auf seine Versöhnungs- und Erlösungslehre*. 1. Abteilung: *Luthers theologische Grundanschauungen*. 2. Aufl. München: Kaiser
- Holl, Karl 1921. *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*. Bd. I: *Luther*. Tübingen
- Kawerau, Gustav 1911. *Luther in katholischer Beleuchtung: Glossen zu H. Grisars Luther*. ("Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte", 105.) Leipzig: Haupt

- Lohse, Bernhard 1995. *Luthers Theologie in ihrer historischen Entwicklung und in ihrem systematischen Zusammenhang*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Lohse, Bernhard 1997. *Martin Luther: eine Einführung in sein Leben und sein Werk*. 3. Aufl. München: Beck
- Malter, Rudolf 1980. *Das reformatorische Denken und die Philosophie: Luthers Entwurf einer transzendental-praktischen Metaphysik*. Bonn
- McGrath, Alister E. 1985. *Luther's Theology of the Cross: Martin Luther's Theological Breakthrough*. Oxford: Blackwell
- Mehlhäusen, Joachim 1985. Die reformatorische Wende in Luthers Theologie. — K. Schäferdiek (Hg.), *Martin Luther im Spiegel heutiger Wissenschaft*. ("Studium Universale", Bd. 4.) Bonn: Bouvier, S. 15–32
- Mostert, Walter 1991. Luther III: Wirkungsgeschichte. — *Theologische Realenzyklopädie*. Bd. 21. Berlin/New York: Walter de Gruyter, S. 567–594
- Mühlen, Karl-Heinz zur 1983. Zur Erforschung des "jungen Luther" seit 1876. — *Lutherjahrbuch*. Bd. 50. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 48–125
- Oberman, Heiko A. 1966. "Iustitia Christi" and "Iustitia Dei": Luther and the Scholastic Doctrines of Justification. — *Harvard Theological Review*, vol. 59, pp. 1–26
- Oberman, Heiko A. 1982. *Luther: Mensch zwischen Gott und Teufel*. Berlin: Siedler
- Pesch, Otto Hermann 1982. *Hinführung zu Luther*. Mainz: Grünewald
- Pesch, Otto Hermann 1984. Neuere Beiträge zur Frage nach Luthers "Reformatorischer Wende". — *Catholica. Vierteljahresschrift für ökumenische Theologie*. Bd. 38, S. 66–133
- Prenter, Regin 1961. *Der barmherzige Richter: Iustitia Dei passiva in Luthers Dictata super Psalterium 1513–1515*. Kopenhagen
- Ritschl, Otto 1912. *Dogmengeschichte des Protestantismus*. II/1. Leipzig: J. C. Hinrichs
- Stracke, Ernst 1926. *Luthers großes Selbstzeugnis 1545 über seine Entwicklung zum Reformator*. ("Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte", 140.) Leipzig: Eger & Sievers
- Troeltsch, Ernst 1912. *Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*. 2 Bde. Tübingen
- Troeltsch, Ernst 1925. *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt*. München

Martin Lutheri "reformatoorne avastus"

W A = *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe.* Weimar, 1883–

W A . B R = *D. Martin Luthers Werke. Briefwechsel.* Weimar, 1930–1985

W A . T R = *D. Martin Luthers Werke. Tischreden.* Weimar, 1912–1921

URMAS PETTI (sünd. 1965) lõpetas 1995 TÜ teoloogina, teoloogiama-gister 1997, teoloogiadoktor 1999 Baseli ülikoolis. TÜ usuteaduskonna õppejõud. *Akadeemias* avaldanud artikli "Philipp Melanchthon, humanist ja reformaator" (1998, nr 1, lk 89–110).

ANABAPTISTLIK REFORMATSIOON

Ants Rebane

Anabaptistliku reformatsiooni kohta on *Akadeemias* ilmunud mitu uurimust: Lammert G. Jansma "Melhioristlik taasristimisliikumine Madalmaades" ja Toivo Pilli "Ääremärkusi Melchior Hofmanni elu ja tegevuse kohta" (nr 12, 1997). Käesolev kirjutis püüab avardada arusaama 16. sajandi kristluse vaimulikest ja eetilistest probleemidest.

JUURED JA MÕISTE PÄRITOLU

Tavakäsitluses püütakse 16. sajandi protestantlikku reformatsiooni samastada kahe peamise usuliikumisega. Esiteks luterlusega, niisiis Martin Lutheri ja tema õpetusega, teiseks reformeeritud kirikuga, mille tähtsamate esindajatena tuntakse Huldrych Zwinglit, Martin Bucerit ja Johann Calvinit. Samal ajal tekkis teisigi reformatsioonist haaratud kristlaste rühmi, kes organiseerisid uusi kogudusi. See oli revolutsiooniline tendents: löödi lahku roomakatoliku kiriku organisatsioonilisest ja sakramentalistlikust süsteemist. Need väikesed kogudused ei ühinenud ei luterliku ega reformeeritud kirikuga. Nii roomakatoliku kui ka reformeeritud ja protestantlik kirik koos hakkasid neid 16. sajandil kutsuma anabaptistideks.

Sõna "anabaptist" tuleb kreeka keelest ja tähendab uuestiristijat (saksa k *Wiedertäufer*). Ladina kirikus kasutati seda sõna 4. sajandist alates. Praeguses tähenduses kasutas seda esimesena Huldrych Zwingli 1525. aastal anabaptistliku liikumise alguses Zürichis. Vaenlased nimetasid liikumist anabaptistlikuks arvata-vasti sellepärast, et imperaator Justinianuse käskkirjaga 529. aastast oli uuestiristimine tunnistatud valeõpetuseks, mida võis ka-

ristada surmaga. Klassifitseerides reformatsiooni radikaalset tiiba anabaptismiks, loeti see legaalselt hukkamõistetuks, surmanuhtlust väärivaks. Selle liikumisega ühinenud usurühmitused ja kogudused olid illegaalsed. Kaitsta püüti end ainult mõne selgitava artikli avaldamisega.

Tolleaegsed vaimuliku elu juhid Huldrych Zwingli, Martin Luther, Ph. Melanchthon, Urban Rhegius jt kujundasid üldise arusaama, et kõiki iseseisva, traditsioonidest sõltumatu usulise mõtlemisega inimesi tuleb pidada fanaatikuteks [*Schwärmer*]. Oli päris tavaline nähtus, et anabaptistidest põgenikke identifitseeriti talupoegade rahutustes (1525) ja üldtuntud Münsteri linna mässus (1535) osalenutega.

Liikumise ajalis-ruumiline ja teoloogiline piiritlemine on keeruline mitmel põhjusel, eriti aga seepärast, et anabaptistidel polnud kõikehaaravat organisatsioonilist ühendust. Neil puudusid nii administratiivne struktuur kui ka üldjuhid. Väga harva said nende juhid elada küllalt kaua, et jätta oma juhtimise ja teoloogiliste seisukohtadega kogu liikumisse tuntavaid jälgi. Nii on anabaptistlikku liikumist käsitletud mitut moodi.

Küll on teada (Davis 1974: 66), et pärast seda, kui Luther aastatel 1521–1524 oli selgitanud ja korrigeerinud oma teoloogilist programmi, tekkis mitu iseseisvat protestantlikku rühmitust, kes keeldusid omaks võtmast nn magistraadireformatsiooni teoloogilisi formuleeringuid. Nende gruppide juhtidest on tuntuim Hans Denck, kellest hiljem sai Lõuna-Saksamaa anabaptistide juht. Juba 1524. aastal oli Hans Denck luterlikku õigeksmõistmise interpretatsiooni kritiseerinud. Talle näis, nagu oleks Luther vihjanud võimalusele, et pattude täielik andeksandmine ei sõltu uskliku edaspidisest elust. Denck, kes pidas seda väärtõlgenduseks, reageeris teravalt ja ütles, et “Kristust võib tõeliselt tunda ainult inimene, kes teda kogu oma eluga järgib” (ME II, 33). 1525. a jaanuaris ilmunud raamatus *Tunnistused* deklareerib Denck: “Evangeeliumi süda ei ole pattude andestus, vaid uus elu koos Kristusega.” Hiljem rõhutasid seda ka anabaptistid Grebel, Manz, Hübmeier, Satter, Marbeck ja Menno Simons.

Osa teolooge peab veel praegugi õigeks 18. sajandi saksa teoloogi F. C. Bauri ja Tübingeni koolkonna jüngri Albert Ritschli

arusaama, et anabaptism oli keskaegse frantsiskaanluse askeetlik ja poolmunklik jätk. Selle jätkuks peab Ritschl ka 17. sajandi pietistlikku liikumist. (Ritschl 1880; tsit: RAV: 36.)

Mõned varasemad baptismi ajaloo uurijad on rõhutanud, et anabaptistid on see puuduv lüli, mis ühendab baptiste apostelliku järjepidevusega kuni Ristija Johanneseni välja. Nii kuuluvat baptistid kristluse algkoguduse osadusse, mida läbi aegade on kandnud donatistid, paulikiaanid, katarid, bogomiilid ja valdeslased.

Hiljem on Rufus M. Jones püüdnud anabaptiste paigutada müstikute hulka. Reformatsioonis oli müstitsismile olulise koha andnud Luther ise. Lutheri esimene avaldatud töö polnud ta enda kirjutatud, vaid 4. detsembril 1516. aastal Wittenbergis kirjastatud keskaegse klassikalise müstika teos, anonüümne *Theologia Deutsch* koos eessõnaga. Saanud hiljem Preisi raamatukogust teose pikema versiooni, trükkis ta selle veelgi suurema entusiasmiga ära praegu tuntud pealkirja all *Eyn deutsch Theologia, das ist Eyn edles Buchleyn. . . Wie Adam ynn uns sterben und Christus ersteen sall* (Wittenberg, 1518). Mõlemad versioonid trükiti ära ka Leipzgis ja teine uuesti Wittenbergis. (Williams 1992: 77.)

Rufus M. Jones rõhutab, et “müstilisel elemendil oli kaalukam ja silmatorkavam osa nn spirituaalsete reformaatorite Thomas Müntzeri, Hans Dencki, Johann Bänderlini, Christian Entfelder, Sebastian Francki ja Caspar Schwenckfeldi juures, kelle suhtes Luther võttis varakult antagonistliku hoiaku. Need mehed olid kõik müstikud selle sõna otseses mõttes.” (ERE IX, 102.)

Kirikuajaloo uurijad Walther Köhler ja Winthrop Hudson arvavad anabaptistide juured ulatuvat koguni Erasmus humanismi (RAV: 37).

Alles 19. sajandi keskpaiku rõhutas vanakatoliiklik ajaloolane Carl A. Cornélius vajadust tunnustada anabaptiste kui 16. sajandi sõltumatuid protestante. Sellele on järgnenud rida detailseid biograafilisi uuringuid kuni tänapäevani välja. 1910. aasta paiku kirjutas üks saksa Esimese maailmasõja eelseid parimaid kirikuajaloolasi ja tuntumaid teolooge Adolf von Harnack (1851–1930): “Tänu kaasaegsete uuringutele teame praegu auväärseid usklikke anabaptiste, ja mõnigi neist lugupeetud ning tugeva iseloomuga

meestest on olnud palju avarama mõttemaailmaga kui kangelaslik Luther või raudse tahtejõuga Calvin.” (LD; tsit: ME II, 752, 772.)

Seega on anabaptismi kui ajaloolise nähtuse käsitlemisel saavutanud ülekaalu seisukoht, mida üha enam tunnustatakse: anabaptism on reformatsiooni kulminatsioon Lutheri ja Zwingli esialgsete vaadete teostamiseks. Nii oleks anabaptism evangeelse protestantismi koostisosas, mis otsis kompromissitut võimalust rajada Uues Testamendis kirjeldatud Kristuse ja apostlite nägemusele vastav algkogudus. Praegu esindavad seda seisukohta doktor Ernst Correll Washingtonist ja doktor Fritz Blanke Zürichist. (RAV: 37.)

Nüüd, kui kogu anabaptiste puudutav materjal on põhjalikult läbi uuritud, pooldab enamik ajaloolasi järeldust, et esimene anabaptistlik kogudus asutati Zürichis ja et seal piiritleti selgemalt ka liikumise põhijooned.

MELCHIOR HOFMANN JA REFORMATSIOON TARTUS

Toivo Pilli eelmainitud artiklis nimetatakse Melchior Hofmanni “anabaptistlikke vaateid kuulutavaks nn radikaalse reformatsiooni üheks juhtfiguuriks”. Tuleks siiski märkida, et Hofmanni anabaptistlikud vaated kujunesid palju hiljem, siis, kui ta alustas radikaalse reformatsiooni kuulutamist.

Saabudes 1524. aastal Tartusse, ei olnud Hofmanni sõnumis anabaptistlikke mõtteid, küll aga apokalüptilised ennustused, mis tekitasid mässulise õhkkonna. Hiljem sai sellest kinnitust Jan Matthijs oma revolutsioonilises tegevuses. Hofmanni uurija Barthold Nikolaus Krohn mainib, et “Hofmann poleks luterlikust reformatsioonist lahku löönud, kui ta poleks end sisse mässinud apokalüptilistesse fantaseeringutesse ja tema oponendid Amsdorf ning Bugenhagen poleks teda kohelnud nagu rumalat eeslit”. (Deppermann 1987: 22.)

Hofmanni uuestiristimise daatumiks loetakse 1530. aastat Straßburgis. Alles siis hakkas ta kuulutama uuestiristimist ja teisi anabaptistlikke seisukohti. Enamik Straßburgi anabaptiste ning ka Šveitsi ja Lõuna-Saksamaa anabaptistid ei ole kunagi pidanud end seotuks Hofmanniga. Nii eitasid anabaptistid 1538. aas-

tal Bernis reformeeritud kirikuga peetud avalikul dispuudil seost Melchior Hofmanniga, kes jutlustas Kristuse teise tulemise ja Straßburgis jumalariigi varase rajamisega seotud radikaalseid ja fanaatilisi õpetusi. Oma prohvetikuulutustele andis ta mitmeid kummalisi seletusi, nimetades ühes neist ennast Eenokiks. Tema seisukohti kujundas rikkalik fantaasia, mis sai fanaatilise õpetuse aluseks ega olnud omandatud Lutherilt, Zwinglilt, anabaptistidelt või evangeelsetelt õpetajatelt. Seetõttu ei saa Hofmanni pidada anabaptistiks samas mõttes, nagu seda on Šveitsi vennad või mennoniidid, kuigi ta õpetas ristimist ja usu tunnistamist ning eitas lasteristimist. (Simons 1956: 7.)

Meile teeb Melchior Hofmanni huvitavaks fakt, et ta Liivimaal oleku aastail saavutas Liivimaa prohveti kuulsuse ja osales kirikupildirüüstes Riias, Tartus ja Tallinnas. Tema aeg Liivimaal langes kokku reformatsiooni populaarsuse perioodiga, kus eriti lihtrahvas oli haaratud Hofmanni võrdsuse, vendluse ja jumalariigi peatse tuleku kuulutamisest. Erilise koha Hofmanni tegevuses sai Tartu linn.

Reformatsiooniaegsesse Eestisse on Melchior Hofmanni tegevus jätnud sügava jälje. Ta rändas lihtsa nahaparkalina Liivimaale kas 1522. või 1523. aastal ja kuulutas reformatsiooni. Tartusse jõudis ta 1524. aastal.

Siis oli reformatsioon Liivimaal kestnud juba kaks aastat, alates 1522. a suvest, kui Riiga saabus Andreas Knopken, kes oli olnud Johannes Bugenhageni kaastööline Treptowis ja Polernis. Sidunud end pildirüüstajatega, oli ta sunnitud sealt lahkuma. Nüüd ühines Knopken Riiga sama aasta märtsi alguses Rostockist tulnud ja "tulesädemeks" kutsutud Sylvester Tegetmeyeriga. Nende kahe mehe mõjul ja üldise surve toel otsustati Riias 1522. aasta novembris tunnustada reformatsiooni põhimõtteid. (Packull 1985: 131.)

Võrreldes Zürichiga oli reformatsioon Riias arenenud palju kiiremini. Knopkenist sai Püha Peetri ja Tegetmeyerist Püha Jakobi kiriku jutlustaja, mis oli peapiiskopile ja katedraali kapiitlile täiesti vastuvõtmatu. Protestiks blokeeris piiskop kõik tavalistele vaimulikele kuuluvad sissetulekud. Noorte Mustpeade Gildi kaupmeeste mõjualused kogudused otsustasid siiski toetada kahte reformaatorit. (Packull 1985: 131.)

Lihtrahva poolehoid jättis kahele reformaatorile oma jälje. Nii Knopken kui ka Tegetmeyer esindasid radikaalsemat reformatsiooni, mis oli lähedasem Karlstadt kui Lutheri seisukohtadele. Riiale järgnesid teised Liivimaa linnad. Pildirüüsted toimusid peaaegu igal pool. Riias algasid need 1524. aasta märtsis. Tartus algas esimene juunis ja teine, Hofmanni põhjustatud palju suurem pildirüüste mitu kuud hiljem, kui Riia peapiiskop Johannes Blankenfeld tahtis teda Tartus lasta arreteerida. See oli Hofmanni vallapäätatud suurim pildirüüste Liivimaal. (Deppermann 1987: 36.)

Tartusse oli Hofmann tulnud Volmarist, kus ta oli vangistatud reformatsiooni-ideede kuulutamise eest. Volmarist saatis Hofmanni välja Liivi Ordu suurmeister Wolter von Plettenberg, kelle jurisdiktsiooni alla linn kuulus. Seejuures on kahe silma vahele jäänud Hofmanni kaheaastane viibimine Riias enne Volmarisse minekut. Reformatsiooni-ideed olid teda jäägitult haaranud just Riias reformaator Tegetmeyeri mõjul. Kaudselt vihjab sellele Hofmann ise, kui mainib, et oli "uue päeva koidiku" tunnistajaks Liivimaal ja et ta resideeris Riias peaaegu kaks aastat. (Packull 1985: 134.)

Arvestades Volmaris vangistuses olemise aega (1523/1524) ja kahte Riias elatud aastat, pidi Hofmann Liivimaale jõudma hiljemalt 1521. või 1522. aastal või isegi kaks aastat varem. Ei ole selge, kui palju aega jäi tema saabumise ja tema kuulutatud reformatsiooni omaksvõtu vahele. Selge pole seegi, millal ta reformatsiooni kuulutamist alustas. Kaks Riias elatud aastat selgitavad, miks Knopken ja Tegetmeyer andsid Schwäbisch-Hallest pärit köösnerile Hofmannile kirjaliku iseloomustuse. Teiseks heidab Riias viibitud aeg valgust ka sellele, kuidas Hofmann omandas laiaulatuslikud piibliaalsed teadmised ja võis suhelda kohalikus keeles. Nii piiblitundmine kui ka keeleoskus suurendavad liht-rahva poolehoidu populaarsele jutlustajale. (Packull 1985: 134.)

Endise Saksa DV ajaloolane Joachim Kuhles peab rahva seas populaarset Hofmanni klassivahet tunnetavaks revolutsiooniliseks lihtrahva ja talupoegade eestkostjaks. Kuhlese arvates oli Hofmannist saanud Liivimaa Müntzer, kes rõhutas alamklasside õigluse ja võrdsuse võimatuna näivaid igatsusi. Kuhlese arusaama kohaselt nägi Hofmann vaestes jumala poolt valitud vahendit

ajaloolisteks sotsiaalseteks muutusteks. Arvatavasti toetas Hofmann nii nagu Müntzergi eraomandi kaotamist ja ühisomandi rajamist. Seega paigutab Kuhles Hofmanni varaste sotsialistide ja kommunistide ridadesse.

Hofmanni arvestamine revolutsiooni-õhutajate hulka on pälvunud Klaus Deppermanni terava kriitika. Marksistliku interpretatsiooni kriitika on siiras, kuid jälgides Hofmanni arengut rahvajutlustajana kuni pildirüüsteteni välja, võib paratamatult tekkida arusaam, nagu oleks poolehoid vaestele tõuganud teda aktiivselt püüdlema selle poole, et jõuga lõpetada rikaste ükskõikne suhtumine ebavõrdsusse. (Deppermann 1987: 27–28.)

Tõsi on see, et Hofmann otsis koostööd ametivõimudega. Ta ei olnud kindlasti klassiteadlik revolutsionäär, vaid leidis end rahva poolelt tahtmatult. Tema tulised pooldajad olid lihtsad eestlased. Tartus leiab ta oma kuulutuse tulemusel toetajaid noorte Mustpeade Gildi kaupmeeste hulgas. Sama gild oli reformatsiooni juhte Knopkenit ja Tegetmeyerit toetanud ka Riias.

Tartus pani rahvahulk Hofmanni Püha Neitsi kiriku kantslisse. Ta oli populaarne ka Püha Johannese kirikus, kus osa kogudusest olid eestlased. (Packull 1985: 136.) Riia peapiiskopi Blankenfeldi korraldusel püüdis Tartu foogt ja kindluseülem Peter Stackelberg ilma loata jutlustanud Hofmanni 10. jaanuaril 1525 arreteerida, aga tema kaitseks astus välja ärritatud rahvahulk. Alllinna elanike ja kindlusest tulnud sõdurite vahel tekkis kokkupõrge. Surma sai neli ja tõsiselt vigastada umbes kaksikümmend inimest. Pärast kokkupõrget tõstis pinget asjaolu, et foogtil ei olnud õigust ilma linnanõukoguta sekkuda alllinna asukate tegevusse. Stackelberg ruttas oma meestega kindlusse tagasi, kannul määratsev linnarahvas, kes alustas kindluse ründamist. Osa rahvast tormas katedraali, Püha Maria ja Püha Johannese kirikusse. Kujud kisti maha, põletati maale ja lõhuti piiskoppide hauaplaadid. Pildirüüste ohvriks langes isegi õigeusu Püha Nikolause kirik, mida külastasid vene kaupmehed Moskvast ja Pihkvast. See andis tsaarile võimaluse saata Tartu vastu sõjavägi kättemaksuks kiriku rüüstamise eest. Lõpetuseks rüüstas rahvas dominikaanlaste, frantsiskaanlaste ja tertsiaride kloostrit. Ainsana jäi puutumata tsistertslaste nunnaklooster. (Deppermann 1987: 52–53.) Kindluse kaitsjad kartsid, et rahvas võib ka kindlusesse tungida.

Stackelberg pakkus allaandmise kokkulepet tingimusel, et tema meestel lubatakse kindlusest vabalt lahkuda. Linnarahvas nõustus.

Kokkupõrgete tulemusel otsustas linnanõukogu Tartus ametlikult kehtestada reformatsiooni. Riiast saabunud Sylvester Tegetmeyerile antakse kõik vaimulikud õigused ja ta juhib reformatsiooni korraldamist Tartus kuni 28. veebruarini 1525. (Deppermann 1987: 53.) Aga Hofmannilt nõudis linnavalitsus kirjalikku tõendit, et tal on õigus jutlustamist Tartus jätkata. Nii reisisi ki Hofmann 1525. a kevadel Wittenbergi, et kohtuda Lutheriga ja saada nõusolek kuulutamiseks. Hofmann oli küll kuulutanud luterlikku reformatsiooni, kuid ta sõnum oli Lutheri omast palju radikaalsem. Ta vaimulikud vaated läksid lahku ka Lutheri õhtusöömaaja õpetusest, olles lähemal Karlstadi õpetusele. (*Usu-puhastus...* 1924: 58.)

Saksa reformaator Karlstadt (Andreas Rudolf Bodenstein) oli Wittenbergi Ülikooli teoloogiaprofessoriks aastatel 1505–1522. Ta toetas aktiivselt luterlikku reformatsiooni, kritiseeris teravalt katoliku kiriku vigu ja valeõpetusi, kuid õpetuslikult pooldas ta pigem anabaptiste. Karlstadt oli Piiblist lähtuv teoloog, kes hindas väga kõrgelt Uue Testamendi Jaakobuse kirja eetilisi juhtmõtteid. Ta pidas usku ja tegusid orgaaniliselt kokkukuuluvaks ja kinnitas, et Kristuse sõnad “see on minu ihu” on Issanda vihje enda kehale, mitte leivale ja veinile. (ME I, 520.)

Hofmann järgis tõsiselt Karlstadi õpetust kristlikust eetikast. Kogu tema elu oli kooskõlas kuulutusega. Oma töötasu jagas ta vaestele ja asutas 1525. aastal Tartus vaestekassa. Tallinna siirdunud, põetas ta tasuta haigeid, keda oli küllaga, sest nälja-aasta oli talupojad linna ajanud.

Wittenbergist, kus viibisid ka Luther ja Bugenhagen, kirjutas Hofmann 27. juunil Tartusse oma esimese kirja. Huvitav on märkida, et lisaks veendumusele, et õigeksmõist leiab aset ainult usu kaudu, rõhutas ta pühitsuselu olulisust, mis peab ilmnema kõiges vaimu viljade kaudu. Ta oponeerib fanaatilistele vaimudele, kes peavad end Jumala kohtu illegaalseteks täidesaatjateks, sest “üksnes Jumalale kuulub kättemaksmise õigus, ja kes mõõga võtab, peab mõõga läbi ka hukkuma”. Hofmann rõhutab igapäevase püha elu vajalikkust, kirjutades, et “praeguste õpetajate juures ei

ole teod sugugi nende usu ja jutlusega kooskõlas” (Klaos *s.a.*: 34, 38). Näib, et just sel ajal tekivad tal luterlikust kirikust eraldumise mõtted. Mitte ilmaasjata ei nimeta Luther oma kirjas Armsdorfile 18. mail 1527 teda *propheta Livoniensis*. (ME II, 779.)

Järsk pööre Hofmanni kuulutustöö edus ja populaarsuses toimumb pärast naasmist Wittenbergist. Tema äraolekul on rahva vaimustus vaibunud. Linnapea Lang teeb jutlustajate hulgas ümberkorraldusi, asendades rahvale meelepärased linnavõimudele kuulekamate jutlustajatega. Tartu linnavõimud saavutavad kontrolli reformatsiooni üle ja väljendavad usaldamatust radikaalse vaimuliku agitatsiooni vastu linnas.

Kõigele lisaks äratas naasnud Hofmann bürgermeistris vaenu. Ta häbistas ja alandas avalikult linnavanema naist ja tütart. Nimelt jahmatas Hofmanni fakt, et tema äraolekul pildirüüste ajal kirikutest võetud kuld- ja hõbekarikad, nõud ja küünlajalad olid magistraadi vahel ära jagatud. Hofmann oli kavatsenud kokkuriisutud varadest toetada linna vaeseid, nagu ta seda oli teinud Riias. Üks linnavanemaist aga oli kasutanud kullast armulauakarikaid kaelaehete valmistamiseks oma naisele ja tütrele. Jumalateenistusel, mida juhatas Hofmann, jõudis bürgermeistri tütar kirikusse hilinemisega. Kaelas säras tal kullast ehe. Seda nähes käskis Hofmann kogudusel põlvitada, sest üksnes niimoodi sobis vastu võtta Issanda kuldset rüüd. Solvang oli viimane piisk linnaisade karikasse ja Hofmann otsustati Tartust välja saata. (Deppermann 1987: 84–85; *Usupuhastus...* 1924: 58.)

Võimekas ja andunud vaimulik Melchior Hofmann “rajas aastatel 1523–1525 Riias, Valmieras, Tartus ja Tallinnas küll ühe evangeelse sekti, keda ta siis hiljem Stockholmist oma kirjadega juhtis”. Mis neist edaspidi sai, ei ole teada. Arvatavasti püsisid grupid mõne aja koos ja sulasid siis umbes 1530. aasta paiku muude usuliste liikumistega ühte. (Klaos *s.a.*: 34, 48.)

Hofmanni pidasid oma vaimseks isaks ka Münsteri fanaatilised määratsejad eesotsas Jan Matthyse ja Jan van Leydeniga. Nende fanatism muutis Hofmanni õpetuse maiselt meeletatud ja Vana-le Testamendile orienteeritud õpetuseks Loode-Saksamaal Münsteris, mida nad nimetasid Uueks Jeruusalemmaks (1534–1535). Ei saa salata, et Münsteri juhtum on kaudselt seotud anabaptistliku liikumisega, aga see ei olnud liikumise kulminatsioon ega lõpp.

MELCHIOR HOFMANN JA THOMAS MÜNTZER

Reformatsiooni teine suurkuju, kes samuti eemaldus Lutheri kujundatud teoloogilistest seisukohtadest, oli Thomas Müntzer (1490 – 27. mai 1525). Tema isiksuse ja õpetuse kohta on ajaloolastel vastukäivad arvamused. A. Lohman väidab, et just Nicholas Storchi, tühe Zwickau “prohveti” spiritualistlik-taboriitlike ideede mõjutusel muutis Müntzer oma vaimulikke tõekspidamisi ja kaldus radikalismi. 1530. aastal levis aga teooria, et anabaptistide liikumise rajajaks on hoopis Nicholas Storch. Tõenäoliselt tegi esimesena sellise järelduse Ph. Melanchthon oma kirjas Friedrich Myconiusesele 1530. a veebruaris: “Storch ja ta järglased, kellele kogu anabaptistide selts alguse võlgneb. . .” Martin Luther seob oma kirjutises Meniusesele *Von dem Geist der Wiedertäufer* (1544) anabaptistide liikumise alguse Karlstadt ja Zwingliga. (ME IV, 1050.)

Professor P. Treiberg (Tarvel) kirjutab oma sisutihedas monograafias *Thomas Müntzer aatlejana ja võitlejana*: “Mis puutub eriti Thomas Müntzerisse, siis mõjus ta osavõtt talupoegade sõjast ja eriti eksalteeritud käitumine viimastel elukuudel nii, et teda ilma vähimagi kriitikata hakati pidama mingiks sadistlike kalduvustega psühhopaadiks, verejanuliseks mõrvaprohvetiks (*Mordprophet*), kes pöörases hulluses piisutas üles lihtrahva madalaid kirgi. Selliselt esineb ta näiteks Lutheri lähedasele mõttekaaslele Ph. Melanchthonile omistatud töös “Historie Thome Müntzers. . .”, mis ilmus 1525. aastal” (Treiberg 1933: 111).

Oma monograafia lõpusõnas kirjutab P. Treiberg: “Müntzeri elutraagika seisneb selles, et tal, hoolimata rahutuist otsinguist, ei õnnestunud leida küllalt tugevat sotsiaalset kihti, kes oleks reservatsioonideta omaks võtnud ta usulised püüded ja asunud ta teoloogiliste tõekspidamiste alusele. Kuid Müntzer ei suutnud maailmast eralduda, vaid igatses kirglikult maailma ümber luua oma tõekspidamiste järele. Seetõttu liitus ta tollaegse suurima revolutsioonilise reallõuga” (Treiberg 1933: 171).

W. Zimmermann kirjutab: “Oma julge, ekstsentrilise ja impulsiivse iseloomu tõttu haarab Müntzer pikemalt kaalumata kinni ülesandeist, mis käivad talle üle jõu ja milleks aeg ei olnud küps. Nii ruttab Müntzer oma veendumustega kolmsada aastat

ajast ette, mille tõttu ta kaasaegsed ei suutnud teda õigesti mõista” (Zimmermann 1856 [1937]: I, 178).

Dr M. M. Smirin on oma põhjalikus monograafias käsitlenud Thomas Müntzerit kui 16. sajandi talurahva ja tööliste vabaduse ning sotsiaalse võrdsuse eest võitlevat vaimulikku juhti. Ta teeb järelduse, et Müntzeri õpetus ei rõhutanud mitte niivõrd isiku moraalset täiuslikkust või usklike koguduse sobitamist olemasoleva sotsiaalse korra raamidesse kui täieliku pöörde vajadust sotsiaalses suhtes, mis on “Jumala riigi töö maailmas” ja mille tulemuseks on ühiskondlik kord, kus ei ole klassivahesid, eraomandit ega rõhumist. Erinevalt Lutherist ei näinud Müntzer usust passiivset sisemist hoiakut (Jumala andi), vaid aktiivset tegutsemist maiste eesmärkide nimel. Müntzer hülgas alandlikkuse ja passiivsuse, asendas kristliku armastuse, mis on luterliku teoloogia üks keskpunkte, jumalakartusega. See jääb Müntzeril vaimuliku inimese tunnuseks ja kõigi praktiliste tegude aluseks. “Jumalakartus” juhib inimest vastutus- ja kohusetundlikult end ohverdama võitluses “Gideoni mõõgaga” kõigi rahva rõhujate vastu, kes takistavad õigluse jaluleseadmist maailmas. (Smirin 1947: 66, 516–517.)

F. Engels väidab, et Thomas Müntzeri religioosse õpetuse põhilised seisukohad pole suunatud “mitte üksi katolitsismi dogmade vastu, vaid kristluse vastu üldse” ja et “Müntzeri religioosne filosoofia läheneb ateismile” (tsit.: Smirin 1947: 517).

Kahtlemata oli Thomas Müntzer oma ajastu suur vaimulik ja sotsiaalne jõud, kuid ei ole alust pidada teda piiblimeelsete anabaptistide eelkäijaks. Oma vaimuliku tunnetust ei rajanud ta niivõrd Piiblile kui oma inspiratsioonile, “sisemisele valgusele”. Ta püüdluste peamine rõhk oli asetatud sotsiaalse võrdsuse saavutamisele. Oma õpetuse rajas ta Vana, mitte Uue Testamendi eetikale. Siiski võib teda võrrelda Liivimaa prohveti Melchior Hofmanniga. Nende ühised seisukohad ilmnevad paljudes teoloogilistes põhimõtetes. Nii leiavad nad, et kõik inimesed on Jumala ees võrdsed, et päästmine sõltub iga inimese vabast valikust. Müntzer kirjutab: “Ma kuulutan sellist kristlikku usku, mis ei ole kooskõlas Lutheri usuga, aga mis on samasugune kui kõigi valitute südamete arusaam üle maailma. Ja isegi siis, kui ta oleks sünnilt türklane, võib

inimene omandada samasuguse usu alguse, usuni jõudmise [*Ankunft*] selles usus, s.t Püha Vaimu liikumise [*Bewegung*] läbi, nii nagu seda on kirjeldatud jumalakartliku väepealiku Korneliuse juures (Ap 10).” (Williams 1992: 1269.)

Hofmann omakorda kirjutab: “Suuremeelne ja ülev Jumala tunnistus on see, et Jumal ei respektööri inimeste erinevust. . . ja on toonud iga inimese tõelise selguse ja tarkuse juurde, ja on pannud oma tahte ta kätte, nõnda, et sellest ajast edasi (Kristuse ülestõusmisest, teine Aadam) on inimene saanud tõeliselt vabaks looduks, . . . et ta sellest ajast alates võib olla valmis tegema oma valiku, kus ta võib maitsta head või halba, kus ta võib ise valida elu või surma, sest ta võib käia Jumala teel või jääda Saatana tahte objektiks” (Williams 1992: 1271).

ANABAPTISMI FAKTILINE ALGUS

Ajaloolased arvavad, et nii ideoloogiliselt kui ka struktuurselt võrsusid anabaptistid reformatsioonimiljööst, täpsemalt Zwingli reformatsioonist. Nii toonitabki Fritz Blanke (üks parimaid anabaptismi tundjaid ja uurijaid, Zürichi ülikooli professor), et nii Šveitsi varase anabaptismi juhil Conrad Grebelil kui ka Huldrych Zwinglil oli ühine, Piiblile rajatud suunitlus. Ta kirjutab: “Aga nii palju on kindel, et pinnas, millel võrsus uus käsitus (anabaptistid). . . ei olnud eeskätt keskaeg ega roomakatoliku kirik ega mitte ka valdeslased, vaid Zwingli reformeeritud õpetus. Nende taotlus oli jätkata hoone ehitamist, mille aluse oli rajanud Zwingli. Sellelt teelt kalduti kõrvale suunas, mida võib nimetada jumalasõna tähttäheliseks, isegi valjuks ja väga nõudlikuks järgimiseks. Siit kerkib üles Zwingli ja ta äärmuslike jüngrite õpetuse vastukäivus.” (Blanke 1961: 39–40.)

Uuematest uurijatest kirjutab “Mennoniitide Entsüklopeedia” peatoimetaja Ameerika Kirikuajaloo Liidu direktor H. S. Bender oma raamatus *Conrad Grebel*: “Grebel ja tema Šveitsi vennad ammutasid oma usu täielikult ja otseselt vaid Uuest Testamendist ilma igasuguse kirjapandud või isikliku eelarvamusega, mis on üks kõige vaimustavamaid asjaolusid selles liikumises. On luhtunud igasugused pingutused leida mingit sõltuvust eelnevatest allikatest, olgu siis valdeslased või hussiidid, nagu usub

Ludvig Keller, või Franciscuse *Tertiarius*, nagu kujutab ette Albrecht Ritschl” (Bender 1950: 214).

See põgusalt puudutatud fakt väärrib lähemalt vaatlust. Ajaloos on sageli otsustatud mõne liikumise või arusaama üle oponentide ja vastaste väidete põhjal, mis sageli näitavad viimaseid küll soodsas valguses, kuid ei kujuta sündmuse objektiivselt. Seepärast ei kasuta ma ka siin Zwingli ja ta pooldajate materjale, vaid asjaosaliste enda seletusi.

Conrad Grebel kirjutas 1524. aasta septembris Zürichist kirja Thomas Müntzerile Tüüringisse. Ta avaldas põhjused, miks tema ja ta kaaslased, tuntud ja võimekas Felix Manz, endine katoliku preester ja andekas jutlustaja Wilhelm Reublin, eemaldusid ja loobusid koostööst Zwingliga. Grebeli mõttekäik oli järgmine: “1521. aastal, kui Zürichis algas magistraadi reformatsioon, andis Zwingli meie kätte Piibli ja julgustas uurima Jumala Sõna. Isegi siis, kui väitsime, et me ei ole teoloogilise haridusega nagu tema, käskis ta meil Uut Testamenti uurima hakata. Me järgisime soovitusi, ja uurides leidsime peagi, et õpetus, mida oli jaganud Zwingli, ei ole Uue Testamendi sõnumi aluselt vaadatuna meile enam vastuvõetav. Me oleme avastanud hoopis uue arusaama Jumala kogudusest. Nii on Zürichis, nagu ka üle kogu maa ja kogu kristliku maailma, ristitud iga vastsündinud laps, kes pärast seda loetakse koguduse liikmeks, nii et selle tulemusel on kogudus ja kogu rahvas identsed. Seega on kogudus iga inimese, s.o masside kogudus. Kuid Uues Testamendis (Mt 7,14) pole kirjeldatud kogudust mitte hulkade, s.o masside osadusena, vaid nende osadusena, kes tõeliselt on isiklikult uskunud ja kes elavad püha elu.” Niisugune oli Grebeli ja ta grupi uus arusaamine koguduse olemusest ja struktuurist. Seevastu Zwingli tunnistas ainult rahvakirikku [*Volkskirche*] autoriteeti. (RAV: 60.)

Mis oli Grebeli ja ta sõprade avastuse sisu? Nende seisukoht tugines Uuest Testamendist lähtuval veendumusel, et kogudus peab olema sõltumatu, vaba riigi meelevallast koguduse vaimuliku elu juhtimisel. Ja ainult kogudusel endal on voli otsustada, keda liikmeks arvata, keda mitte. Koguduse vabadus pidi ilmema kahes aspektis: esiteks, kogudusesisene elu on vaba riigivõimu juhtimisest; teiseks, kogudus on rajatud usklike vabatahtlikule osadusele.

Kõik see välistas lasteristimise sakramendi “sisselugemise” Uude Testamenti ja kinnitas, et ristimisele peab eelnema meeleparandus. Meeleparanduseta ei saa kuuluda Kristuse kogudusse. Ristida saab vanuses, kus inimene on võimeline pattu tundma, mõistma ja kahetsema. (Blanke 1961: 14.) Niisiis rõhutasid Grebel ja ta rühmitus pigem koguduse mõistet ja uskliku elu piibelikkust kui ristimist. Usklike ristimine oli kogudusega liitumise ja sinna kuulumise väline märk. Nad nägid koguduses sellist osadust, kus inimene Jumala armu läbi on jõudnud usule, soovides nii meeleparanduse uuenduse kaudu siiralt saada kristlaseks, et elus ja sõnas tunnistada evangeeliumi oma elu alusena. Anabaptistide arusaam koguduse ülesandest oli Issanda käsk kuulutada kogu maailmas evangeeliumi (Mt 28,19–20).

Ristimise kui usklike välise tunnuse pärast nimetas Zwingli Grebelit ja ta seltsilisi pilkavalt “uuestiristijateks” [*Wiedertäufer*], mis jäigi liikumise hüüdnimeks. Anabaptistid ise seda nime omaks ei võtnud. Algkoguduse printsibi järgijatena pidasid nad end “vendadeks ja õdedeks Kristuses” või lihtsalt vendadeks ja õdedeks. Et nad eitasid lasteristimist, siis ei pidanud nad seda üldse ristimiseks. Nii polnud nende arvates ka põhjust neid uuestiristijaiks nimetada.

Zürichi linnanõukogu ja Zwingli mõistsid 17. jaanuaril 1525 hukka Grebeli ja ta pooldajate mõtte- ning teguviisi. Neil keelati iga-sugune evangeeliumi kuulutamine. Neli kuulutajat — Wilhelm Reublin, Ludwig Hätzer, Johannes Brötli ja Andreas Castelberg — saadeti linnast välja.

Mida pidid nad nüüd tegema? Nad ei taganenud veendumusest, et alluda tuleb Jumalale, mitte inimestele (Ap 5,29). 21. jaanuaril 1525 kohtusid nad salaja Felix Manzi ema kodus Zürichis Neugasseli tänaval. Sellel koosolekul, kus kõigepealt tõsiselt palvetati, palus endine katoliku vaimulik Georg Blaurock Grebelil end ristida. Grebel ristiski, aga pärast seda ristas Blaurock teised palvetajad, kes seda soovisid. Seda tundi võibki lugeda anabaptistide liikumise faktiliseks alguseks. Sündinud oli esimene Šveitsi usklike vendade kogudus, kes töötasid elada Piibli põhimõtete alusel usus ja moraalses puhtuses.

Kahtlemata oli see reformatsiooni kõige revolutsioonilisem sündmus. Ükski teine sündmus ei sümboliseerinud nii võimsalt lahkumist roomakatoliku kirikust. Uus kogudus oli rajatud Uue Testamendi algkoguduse eeskujule. Ehkki küll oli tekkinud terav konflikt Zürichi linnanõukogu ja Zwingliga, ei saa järeldada, et otsustav lahkulöömine Zwingli reformatsioonist oleks olnud opositsiooni loomise soovi või isekuse tagajärg. See oli siira uustestamentliku tõetsimise tagajärg, seega evangeelse usuinnukuse kulminatsioon. Eraldumine näitas ilmekalt rahulolematust Zwingli ja riigikiriku programmi ning suunaga.

Vastristitud lahkusid Zürichist ja siirdusid lähedal asuvasse Zollikoni külla, kus 1525. a jaanuari lõpul rajati esimene anabaptistide kogudus. Nad kogunesid küla majadesse ja pidasid püha õhtusöömaaga apostelliku lihtsusega. Talutubades kuulutati jumalasõna, jagati lihtsat leiba ja veini. Võrreldes Zürichi reformatsiooniga oli selline suhtlemine juba täispööre.

30. jaanuaril tuli Zollikoni külla Zürichi politsei ja arreteeris kõik uuestiristitud, ka Blaurocki ja Manzi. Blaurock ja Zollikoni külarahvas vabastati varsti vanglast. Liikumine külas vaibus, kuid lõi uue jõuga lõkkele mujal. Endine katoliku vaimulik Brötli kuulutas evangeeliumi Schaffhauseni kantonis ja rajas sinna koguduse. Reublin rändas Lõuna-Saksamaale Waldshuti, kus võitis usule anabaptistide tulevase teoloogi Balthasar Hübmaieri ja kogukiriku, kus viimane teenis. Ülestõusmispühade aegu ristis ta umbes 300 inimest. (ME IV, 305.)

Juba 1528. aasta märtsis vaidles Reublin Straßburgis ristimise üle Capitoga. Martin Bucer ja Capito olid Straßburgis luterliku reformatsiooni juhid. Capito arusaamad olid anabaptistidele väga lähedased ja peeti koguni võimalikuks, et ta anabaptistidega ühineb. (ME I, 512.) Blaurock, Grebel ja hiljem ka vanglast vabanenud Manz kuulutasid evangeeliumi ja ristisid suure eduga Zürichi lähedal Oberlandis.

Tagakiusamine üha suurenes: vangistused, hoiatused, peksmised, piinamised. Aga keelust hoolimata kuulutati edasi. Järjekordsest vangistusest pääsenud Grebel rändas Sankt Galleni, kus tekkis võimas ärkamine. Selle kulminatsiooniks sai 9. aprill 1525, kui Grebel ristis kohalikus jões palju inimesi. Suve jooksul ristiti seal umbes 500 inimest. (Esterp 1963: 28.) Lõpuks kaota-

sid linnanõukogu ja Zwingli kannatuse. 7. märtsil 1526 otsustas magistraat, et igauks, kes on süüdi uuestiristimises, uputatakse. Esimeseks usumärtriks sai Zürichis 5. jaanuaril 1527. aastal Felix Manz, kes siis oli 29-aastane.

Zwingli eluajal, s.t kuni 1531. aastani, uputati Zürichis Limmati jões veel kolm anabaptisti. 1531. aastaks oli kogu Zürichi kantonis anabaptistlik liikumine samahästi kui hävitatud. Paljud anabaptistid olid põgenenud teistesse maakondadesse ja jätkasid evangeeliumi kuulutamist, kuigi karistuseks oli surmanuhtlus. 1529. aastal Spiroses toimunud kirikute maapäev tunnistas anabaptistid ketseriteks, nii et riigivõimul oli õigus surmaotsuseid täide viia. Eberli Bolt oli esimene anabaptist, kelle katoliku kirik 29. mail 1529 Schwyzi kantonis tuleriidal põletas. (ME I, 385.)

Bolti surmaga algas anabaptistidest märtrite aeg, mis kestis kolm sajandit. Hukatute koguarvu ei ole võimalik tõeselt kindlaks määrata, sest paljudes riikides selle kohta andmeid ei talletatud, kohati ei ole need täielikud. Siiski peab tõdema, et paljud protestantlike ja katoliiklike kirikute juhid, nende hulgas Zwingli, Bullinger, Calvin, Luther ja Melanchthon, töötasid "vennalikult" käsikäes ja ühise "vaimu" juhtimisel, kui anabaptiste tuli hukka mõista ja surmata. Vangistusest ja peksmisest vaevatud tagaotsitav Grebel rändas mööda maad ja suri 28-aastaselt 1526. a suvel katku. Georg Blaurock, kellele Zwingli oli andnud hüüdnime "anabaptistide Herkules", suri 38-aastaselt 1529. aastal tuleriidal Klauseni lähedal. Hukati anabaptistide vaimse liikumise suurkujud Michael Satter ja Balthasar Hübmaier.

Anabaptistide vaimulikuks juhiks ja teoloogiks oli eriti Moravia-aastail (1526–28) doktor Balthasar Hübmaier. Ta oli õpetlane, kelle piiblitundmist ei suutnud ületada ükski varasem anabaptismi teoloog. Tema motoks oli: "Tõde on surematu." (Esterp 1963: 65.)

Hübmaier oli kindel, et vaimulikud tüliküsimused tuleb lahendada akadeemiliste vaidlustega Jumala Sõna valgel. Ta oli valmis oma seisukohtadest loobuma, kui neid suudetakse Piibli põhjal kummutada. Tõde oli ta valmis otsima isegi koos nendega, kes teda tuleriidale viisid.

24. jaanuaril 1524, olles veel Waldshutis evangeelne pastor, saatis Hübmaier oma vaimulike tõdede selgituseks piiskopi vikarile Konstanzis kirjutise "Ketseritest ja nende põletajatest" (*Von Ketzeren und ihnen Verbrennern*). Seda kirjutist on nimetatud ka esimeseks protestantlikuks religioosse vabaduse deklaratsiooniks.

Ta seisukoht oli, et usku ei saa peale sundida. Isegi riigil ei ole õigust kasutada oma kodanike vastu jõudu, kui kodanik on teistsuguste usuliste tõekspidamistega või isegi ateist. Hübmaieri kindla veendumuse kohaselt on üksi Jumal võimeline eraldama teri sõkaldest. Oma märkimisväärse kirjutise lõpetab ta sõnadega: "Nüüd on see ilmne igäühele, isegi pimedale, et käsk, mis annab korralduse põletada ketsereid, on Kuradi enda väljamõeldis." Hübmaier põletati Viinis 10. märtsil 1528, ta naine uputati Doonausse, aga ära põles vaid see, mis põleda võib. Grebéli, Manzi ja Hübmaieri õpetus elas edasi hussiitide ja Hollandi anabaptistide-mennonitide kogudustes.

Otse kummaline on tänapäeval ette kujutada 16. sajandi usklikke käitumist. Tagakiusamise suurenedes jäeti maha kodud, linnad ja riigid, rännati edasi suurtes rühmades, et leida kohta elamiseks ja rahulikku paika oma vaimulike vajaduste rahuldamiseks. Usu pärast oldi valmis loobuma kõigest: kodust, varast, tööst, oma heast nimest ja isegi elust. Šveitsi anabaptistide hävitamise käigus liikusid anabaptistide vood tavaliselt kahes suunas. Osa liikus itta kuni Määrimaani, mida 16. sajandil sageli kutsuti "Töötatud Maaks". Teine voog siirdus Lõuna-Saksamaale Straßburgi ja selle ümbrusse.

Kohe, kui niihästi katoliiklikud kui ka protestantlikud võimud Saksamaal said teadlikuks anabaptistide liikumisest ja koguduste rajamisest, ühendati kõik jõud, et hävitada "vale" liikumine. 17. sajandi keskpaiku oli anabaptistide liikumine vangistuste, tapmiste ja maalt põgenemise tõttu Šveitsis ja Lõuna-Saksamaal samahästi kui vaibunud. Tagakiusamine oli saavutanud oma eesmärgi.

Põhja-Saksamaa vaimulikule ärkamisliikumisele jättis halva jälje Münsteris toimunud fanaatiline märatsemine (1534–1535). Kõik Põhja-Saksamaa, Taani ja Hollandi anabaptistid polnud siiski haaratud Münsteri fanatismist. Anabaptistidest, kes märatsemistest eemale ja kindlalt Piiblile rajatud seisukohtadele jäid,

kasvas pärast 1536. aastat välja Taani anabaptism. Neid juhtisid kaks venda Leewardenist, Obe ja Dirk Phillips, kes ei sidunud end Münsteri vaimuga. Vendade juhtimisel organiseeriti esimesi anabaptistide koosolekuid ja võeti seisukoht Münsteri märatsemise suhtes.

Madalmaades ja Põhja-Saksamaal hakkas koguma ning juhtima anabaptiste Taani provintsist Friisimaalt Witmarsumist pärit Menno Simons (1496–1561). Alates 1554. aastast hakati neid nende juhi järgi nimetama mennoniitideks. Tema mõju anabaptistlikule liikumisele Madalmaades oli nii suur, et kogu liikumise võibki jaotada kolme perioodi: enne Menno Simonsit, periood tema juhtimise ajal ning pärast Menno Simonsit (Esterp 1963: 114–115).

Menno Simons esitas oma teoloogilised seisukohad populaarses töös *Kristliku usu alused*, mis revideeritult ilmus 1554. aastal, taani keeles 1558, saksa keeles 1575 ja hiljem ka inglise keeles. Esiteks oli kirjutise eesmärgiks anabaptismi puhastamine Münsteri hullutajate sugemeist ja valearusaamadest. Teiseks püüe rajada vendluse alused kindlalt Piiblile. Menno Simonsi kirjutised avasid ta sügava piiblitundmise, analüüsivõime, teadmised varakristlusest ja kirikuisadest. Iga oma raamatut, artiklit ja kirja alustas ta piiblisalmiga: “Sest teist alust ei või keegi panna kui see, mis juba on pandud, see on Jeesus Kristus” (1Kr 3,11).

Simonsi tähtsus seisneb selles, et ta peatas anabaptismi põhjapoolse haru kokkuvarisemise päevil, kui tõsiusklikke kõige enam vaenati, ja viis selle puhtalt Piibli alusele. Ta oli alandlik, aga hakkaja mees, kes tegutses anabaptistide juhina elu lõpuni.

ANABAPTISMI KOLM RÜHMA JA ERINEVUS MUUST REFORMATSIONIST

Teoloogiliselt jaotatakse anabaptistid kolme kindlapiirilisse rühma. Esiteks evangeelsed ehk piibellikud anabaptistid: Šveitsi vennad ja mennoniidid. Teiseks kontemplatiivsed ja müstikasse kalduvad anabaptistid peamiselt Lõuna-Saksamaalt (Andreas Karlstadt, Sebastian Franck, Caspar Schwenckfeld). Sellesse rühma võiks kuuluda ka Melchior Hofmann, kui teda üldse ana-

baptistide hulka paigutada, sest ta sai oma apokalüptilised lootused ja arusaamad kristoloogiast otseselt või kaudselt Caspar Schwenckfeldilt. (RAV: 307.) Kolmas rühm oleks revolutsioonilised anabaptistid: Thomas Müntzer ja münsteriidid. Tänapäevased mennoniitlikud õpetlased, eriti Bender ja Friedemann, näevad ka neis tõelisi anabaptiste.

Müntzeri, Esslingeni ja münsteriitide lülitamine anabaptistide hulka tundub siiski väär, sest nende teoloogilised seisukohad mäejutluse osas on täiesti erinevad nii kurjale kurjaga mittetasumise kui ka alanduse ja armastuse eetikas. Piiblimeelsed anabaptistid rõhutasid erakordselt selgesti vaimukuningriiki ja taevast kodakondsust, samuti koguduse kannatusi siin maa peal. Nende praktikasse kuulus kogudusest kõrvaldamine südametunnistuse ja vaimulike distsipliinormide vastu eksimise puhul. See oli rajatud Uue, mitte Vana Testamendi eetikale.

Anabaptistide esmane huvi, nagu kirjutas Conrad Grebel oma kirjas Thomas Müntzerile, oli "Kristuse tõeline järgimine oma eluga". See tähendas elu Kristuse õpetuse ja eeskuju järgi. Nende meelest ei sidunud reformaatorid meelesparandust, uussündi ja kristlikku elu ühte nii, et sellest oleks saanud lõppeesmärk. Heaks kiideti reformaatorite rõhuasetus usule, aga sellest ei piisanud, sest ilma uuendatud eluta oli usk silmakirjalik. See kriitika oli terav, kuid õiglane. Algselt oli nii Zwingli kui ka Lutheri eesmärk olnud siiras kristlus kõigile, aga tulemus oli palju pisem, sest kristlikud eluviisid protestantlikus elukeskkonnas olid sageli palju viletsamad kui katolitsismi ajal. Sellest teadmisest oli puudutatud teravalt ka Luther ise. 1522. a aprillis väljendas Luther lootust, et "meie, kes me praegusel ajal oleme küllalt lähedased paganlusele, kuigi kanname kristlase nime, võime ometi organiseerida kristliku koguduse". (Holl 1923: 359; tsit: RAV: 40.)

Zwingli tajus sama häda. Lõpuks otsustasid mõlemad, et parem on haarata kogu rahvas koguduse rüppe kui organiseerida ainult tõeliste usklike ühendus. Anabaptistid väitsid, et võtnud sellise seisukoha, on reformaatorid allutanud algse eesmärgi oma inimlikele arusaamadele, kaalutlustele ja hinnangutele oma aja võimalustest ja võimetest ning loobunud jumalikust eesmärgist. See oli reformatsiooni traagiline pöördepunkt.

Seevastu säilitasid anabaptistid Lutheri ja Zwingli algsed vaa-
ted, laiendasid neid, andsid neile keha ja vormi ning rakendasid
igapäevaellu. Keeldunud kompromisse otsimast, asusid nad ra-
jama ainult uuestisündinud kristlaste kogudusi. Nad otsustasid
teostada radikaalse murrangu viieteistkümnne sajandi ajaloos ja
kultuuris, loobumata Uue Testamendi õpetusest.

Professor Karl Müller, üks terasemaid ja õiglasemaid refor-
matsiooni interpreteerijaid, kirjutab: "Agressiivne, võitlev vägi,
mida luterlus kuulutas oma esimesel perioodil, oli kadunud igal
pool sellest hetkest alates, kui riigivõimud võtsid olukorra enda
juhtida ja rajasid luterliku usutunnistuse" (Müller 1919: 1, 476;
tsit: RAV: 42). See tähendab, kui rahvakiriku kontseptsioon oli
praktikasse rakendatud.

Anabaptistide seisukoht oli, et kristluse moodustab jüngriosaa-
dus. See tähendas kardinaalset muutust uskliku elus, ent ka ühis-
konnas, mida juhiks Kristuse õpetus ja eeskuju. Nad ei mõistnud
sellist kristlust, mis muudab uussünni, pühaduse ja armastuse
põhiliselt intellekti osaks, usudoktriiniks või siis subjektiivseks
kogemuseks, selle asemel et muuta kogu elu, intellekt, emotsioo-
nid ja tahe uueks. Uussünd pidi olema tõestatud kogu järgneva
elu käitumisega. Kristliku elu fookuses ei olnud niiõrd sisemine
jumala armu kogemus nagu Lutheril, vaid just sisemise armukoge-
muse väline ilmnemine inimese igas toimingus ja pidevas püüdes
kristlikult elada. Anabaptistide suur sõna ei olnud "usk" nagu
reformaatoritel, vaid "järgimine" (*Nachfolge Christi*). Ristimi-
ne oli seejuures kristluse suurim sümbol, "hea südametunnistuse
nõudmine (leping) Jumalaga Jeesuse Kristuse ülestõusmise kau-
du" (1 Pt 3,21), seega tõotus täielikult ja tervenisti alluda Kris-
tusele, mitte ainult möödunud uussünni ja allumise kogemuse
sümbol. Usk oli anabaptistidel tõepoolest oluline, aga nad kasu-
tasid seda uue elu rajamiseks. Piibli õpetus oli neile elu juhend,
mitte lõppe märk.

Teine anabaptistide põhiseisukoht oli uus arusaam kogudu-
sest. Vabatahtlik kogudusse kuulumine põhines vanast elust loo-
bumisel-pöördumisel, seadis nõudeks püha elu ja jüngriosaduse.
See oli absoluutselt vajalik igale koguduseliikmele, aga teravalt
vastuolus reformeeritud kiriku seisukohaga, kes säilitas keskaja

rahvakiriku idee, mille järgi kogu rahvas sünnist kuni hauani kuulub kirikusse institutsionaalse korra ja riigivõimu tahtel.

Uue kontseptsiooni kohta ütleb Menno Simons: "Kogu Jumala Sõna õpetab meid, et Kristuse kogudus oli ja on nii doktriinis, elus kui teenistuses inimesed, kes on eraldunud maailmast." Ta seletas uussündi nii: "Uuestisündinud inimesed on rahulapsed, kes on oma mõõgad tagunud atradeks, sahkadeks, oma piigid sirpideks ja ei tunne enam sõda. Piigid ja mõõgad me jätame neile, kes kahjuks suhtuvad inimese ja looma veresse võrdselt." (Simons 1956: 94, 198.)

Kolmas suur element anabaptistide arusaamas oli armastuse eetika ja mittevastuhakkamine, rakendatud kõigis elu kontaktides. See piibellik patsifism, mida täielikult usuti ja resoluutselt praktiseeriti kõigis anabaptistide vendade ja nende järglaste kogudustes ning elus, oli kristlik jõud, mis on kandunud läbi sajandite meie päevade mennoniitide ja kveekerite eetikasse.

Niisiis ei olnud anabaptistid institutsionalistid (nagu roomakatooliklased) ega olnud ka Jumala instrumendid, et vaid kuulutada jumalasõna (nagu luterlased) ega mitte ka otsivad grupid, kes taotlevad individuaalset pühadust (nagu pietistid). Nad ei olnud ka radikaalid, kes pidasid võimalikuks taotleda jumalariiki jõu abil. Kõige selle asemele valisid nad Kristuse maailma, kurjust, pattu ja uskumatust võitva kontseptsiooni — armastuse ja risti teoloogia.

Kas anabaptism oli vaid üks liikumine kristluse süles, mis täitis oma ajaloolise missiooni ja mille osatähtsus on nüüd kokku sulanud edasiliiikuva kristliku pärandiga? Või kutsub anabaptistide visioon meid ka tänapäeval ikka veel tavapärasest erinevale kristlikule elule nii nagu nelja sajandi eest? Kas see ka praegu tähendab radikaalselt teisiti mõtlemist kaasajal domineerivast vaimulikust ja religioossest eeskujust?

16. sajandil ühendas anabaptism meelearanduse üleelanud inimesed vabakoguduseks, kus taheti tões ja vaimus teenida elavat Jumalat, järgida armastuse käsku ja alluda vastuhakuta kannatustele. Nii püüti oma eluga otsida võimalust saada soolaks ja valguseks roiskuvast ühiskonnast. Nad taotlesid Kristuse kuningriigi ehitamise võimalust oma koguduste osaduses, mis avaks teistele armastuse, rahu ja hea tahte ukse, mida jumal on soovi-

nud kogu inimkonna igale rassile. See visioon põhines kogu Uue Testamendi sõnumil, mitte üksi mäejutulusel, kuigi viimane toob esile armastuseühiskonna ideaalkuju. 16. sajand ei olnud selle visiooni jaoks küps. See sajand nägi ja mingil määral ka mõistis anabaptistide visiooni, kuid hävitas need kristluse ideaali kandjad lõpuks tule ja mõõgaga.

Kirjandus

- Bender, S. Harold 1950. *Conrad Grebel*. Scottsdale, Pa.: Herald Press
- Blanke, Fritz 1961. *Brothers in Christ*. Scottsdale, Pa.: Herald Press
- Davis, Kenneth Ronald 1974. *Anabaptism and Asceticism*. Scottsdale, Pa.: Herald Press
- Deppermann, Klaus 1987. *Melchior Hoffman: Social Unrest and Apocalyptic Visions in the Age of Reformation*. Edinburgh: T. & T. Clark
- ERE = *Encyclopaedia of Religion and Ethics* (12 vols.). New York: James Hastings, Charles Scribner's Sons
- Esterp, R. William 1963. *The Anabaptist Story*. Grand Rapid, Michigan: W. B. Eerdmans
- Holl, Karl 1923. *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*. 2. und 3. Aufl. Tübingen
- Klaos, Salme s.a. *Melchior Hofmann*. TÜ raamatukogu fond 55
- LD = *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, III. 1910
- ME = *The Mennonite Encyclopedia* (5 vols.). Scottsdale, Pa.: Mennonite Publishing House, 1959–1990
- Müller, Karl 1919. *Kirchengeschichte* 2
- Packull, O. Werner 1985. Melchior Hoffman's Experience in the Livonian Reformation: The Dynamics of Sect Formation. — *The Mennonite Quarterly Review*. Vol. LIX
- RAV = *The Recovery of the Anabaptist Vision*. Ed. by G. F. Hershberger. Scottsdale, Pa.: Herald Press, 1957
- Ritschl, Albert 1880. *Geschichte des Pietismus*. Bonn
- Simons, Menno 1956. *The Complete Writings of Menno Simons*. Ed. by J. C. Wenger. Scottsdale, Pa.: Mennonite Publishing House, Herald Press
- Smirin, M. M. 1947. *Thomas Müntzeri rahvareformatsioon ja Suur Talurahva Sõda*. Moskva: NSVL Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi väljaanne. (Vene keeles)

- Zimmermann, W. 1856. *Geschichte des grossen Bauernkrieges*. I, II. Stuttgart. (Vene k Moskva, 1937)
- Treiber, Peeter 1933. Thomas Müntzer aatlejana ja võitlejana. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 3–4
- Usupuhas tuse eestlaste maal 1524–1924. 1924. Tartu: Usupuhas tuse juubeli Kirjandusliku Komisjoni väljaanne
- Williams, George Huntston 1992. *The Radical Reformation*. Third Edition. Vol. XV: Sixteenth Century Essays & Studies. Kirksville, Missouri

ANTS REBANE (sünd. 1936) on õppinud Rüşchlikoni Baptisti Teoloogilises Seminaris Šveitsis (B.D. 1981). D.Min. (Praktilise Teoloogia Doktor) 1990 USA Kagu Baptisti Teoloogilises Seminaris. Nõmme Vabaduse Baptistikoguduse pastor.

KADUNUD AEGADE GENEETILINE RAAMAT

Richard Dawkins

Tõlkinud Toivo Maimets

Ammuta tarkust kadunud aegadest...

W. B. Yeats, *Pillirootuul* (1899)

Esimene kirjand, mida kooliajast mäletan, oli teemal “Ühepenilise päevik”. Pidin ennast mõtlema mündiks ning jutustama, kuidas lebasin kõigepealt pangas, sealt liikusin kliendi taskusse, kus kõlisesin koos teiste omataolistega. Siis rändasin poemehe kätte, edasi vahetusrahana järgmisele ostjale, seejärel... aga, noh, eks te ise kirjutasite ju samasuguseid kirjandeid.

Samamoodi võib end ette kujutada geenina, mis ei reisi küll taskust taskusse, vaid kehast kehasse — ikka ühest põlvkonnast järgmisse. Nii nagu müntide puhul, ei tohi ka geenide personifitseerimist võtta liiga otseselt — vähemalt mitte rohkem kui seitsmeaastaste nagamannide usku, et mündid võiksid meile tõepoolest midagi jutustada. Personifikatsioon võib sageli olla täiesti asjakohane ja kriitikud, kes meid selle kasutamises süüdistavad, on ilmselt sama rumalad kui need lugejad, kes kirjapandut ainult ja eelkõige sõna-sõnalt võtavad. Fütüsid ei ole ju

---

The Genetic Book of the Dead. — Richard Dawkins. *Unweaving the Rainbow: Science, Delusion and the Appetite for Wonder.* Boston—New York: Houghton Mifflin Company, 1998, pp. 235–256.

©Richard Dawkins. Avaldame autori loal.

Avaldan tänu Tartu Ülikooli loomaökoloogia professorile Raivo Männile nõuannete eest tõlkimisel. *Tlk.*

otsesõnu oma elementaarosakestest võlutud ning kriitik, kes neid selles süüdistada soovib, on küll üks tüütu pedant.

Geeni jaoks on "mündiks" muutumise hetk see, kui mingi mutatsioon muudab tema eellasgeeni. Paljudest populatsioonis olemasolevatest ühesugustest eellasgeenidest muudetakse vaid üht (s.t ühe mutatsioonisündmuse poolt; mingil muul ajahetkel võib samaväärne mutatsioon muuta muidugi mõnda teist populatsioonis olevat eellasgeeni). Kuna teised geenid jätkavad omataoliste koopiate tekitamist, siis tekib konkurents algse geeni ja tema uue, mutantse vormi vahel.

Geenidel on võime (erinevalt rahamüntidest) toota endasarnaseid koopiaid. Nii et meie geenide rändamiste "päevik" ei pea sisaldama üksnes nende aatomite "läbielamisi", mis on vajalikud DNA kokkupanemiseks, vaid ka DNA enda "läbielamisi" või "kogemusi" paljude koopiatena üksteisele järgnenud põlvkondades. Geenide "elamused" eelmistest põlvkondadest sisaldavad põhiliselt nende kokkusobitumist teiste sama liiki organismi geenidega ning seetõttu teevadki nad organismide kehasid luues nii sõbralikku koostööd.

Küsime nüüd, kas **kõigil** ühe loomaliigi geenidel on samasugused "elamused", mis läbitud esivanemate kehas. Üldiselt küll. Enamik piisoni geene ulatub tagasi pikka piisonikehade ahelasse, mis nautisid samasuguseid piisonite läbielamisi — või siis kannatasid nende käes. Kehad, milles need geenid säilisid, olid isased ja emased, suured ja väikesed ja nõnda edasi.

On aga olemas ka mõned rühmad geene, mille "elamused" ei ole ühesugused. Üheks näiteks on sugu määravad geenid. Imetajatel leidub Y-kromosoomi ainult isastes organismides ning need kromosoomid ei vaheta geene teiste kromosoomidega. Järelikult on neil geenidel, mis asuvad Y-kromosoomil, ainult isase piisoni "elamused". Nende läbielamised on **üldjoontes** sarnased teiste piisoni geenidega, kuid mitte **täpselt** samasugused. Erinevalt teistest piisoni geenidest ei tea nad, mis tunne on asuda emase piisoni kehas. Geen, mis on olnud alati Y-kromosoomil alates imetajate tekkest dinosauruste ajastul, on kogenud olemist mitmesuguste loomaliikide isastes, ent mitte kunagi emastes kehas.

X-kromosoomil asuvate geenidega on lugu keerulisem. Isastel imetajatel on üks X-kromosoom, mis on pärit tema emalt, ning üks isalt päritud Y-kromosoom. Emastel on aga kaks X-kromosoomi: üks kummaltki vanemalt. Seega, iga X-kromosoomi geen on kogenud nii isastes kui emastes kehases asumist, ent kaks kolmandikku nende läbielamistest on toimunud emastes kehases.

Lindudel on asi vastupidi. Emaslinnul on ebavõrdsed sugu-kromosoomid (mida me võime analoogia põhjal imetajatega kutsuda X- ja Y-kromosoomideks, ehkki ametlik terminoloogia on veidi teistsugune). Isaslinnul on aga kaks võrdset kromosoomi (seega XX).

Teistes kromosoomides asuvatel geenidel on küll olnud võrdsed kogemused nii emastes kui isastes kehases, ent ka nende "läbielamised" võivad erineda mingil muul põhjusel. Näiteks on geen, mis kodeerib mingeid omadusi — olgu pikki jalgu, pakse sarvi või midagi muud —, asunud keskmisest kauem aega just vastavate omadustega kehases. Eriti just siis, kui tegu on dominantse geeniga. Samamoodi on ilmne, et kõik geenid on pikema aja vältel asunud edukates ja palju vähem aega edututes kehases. Muidugi on olemas palju edutuid kehasid ja nad kõik sisaldavad tervet geenikomplekti. Aga neil ei kipu olema järglasi (just seda edutus tähendabki). Seega, kui üks geen "vaatab tagasi" enda poolt asustatud kehade ajalukku, siis tuleb välja, et nad kõik olid edukad (ainuüksi selle definitsiooni tõttu) ning seega olid enamikul neist (ehkki mitte kõigil) olemas need omadused, mis edukuse määravad. Väike kõrvalekalle sellest printsibiist tekib seetõttu, et mõned isendid võivad mõnikord siiski järglasi anda oma puuetest hoolimata. Ja vastupidi: isendid, kes on täiuslikult varustatud omadustega ellujäämiseks ja paljunemiseks tavapärastes tingimustes, võivad näiteks hukkuda välgutabamusest ja seetõttu mitte järglasi anda.

Kui tegu on loomaliigiga, mille puhul tekivad hierarhiad ning kus kõige rohkem järglasi annavad domineerivad isased (nagu näiteks mõned hirve-, hülge- ja ahviliigid), siis on selle liigi geenidel rohkem domineerivate isaste kehade kogemusi kui alluvate isaste omi. (Pange tähele, et siin ei räägi me enam geenide dominantsusest, mille vastandiks on retsessiivsus, vaid tava-tähenduses domineerimisest, mille vastandiks on allumine). Mis

tahes põlvkonnas on enamik isaseid alluvad, ent nende geenid mäletavad enamasti ikkagi pikka, domineerivate isaste arenguliini. Iga põlvkonna isendite enamuse isaks on ju olnud eelmise põlvkonna domineeriv vähemus.

Samasugust pilti näeme neil liikidel, mille puhul on enamasti seemendajaks see isane, kes on (emase jaoks) kõige ilusam. Nii on see näiteks faasanite seas. Ka sellisel juhul võib enamik genee, hoolimata sellest, kas nad asuvad emastes, inetutes isastes või ilusates isastes, tagasi vaadata pikale ilusate isaste eellaste arenguliinile. Seega on geenidel tunduvalt rohkem kogemusi edukates kui edututes kehaes asumisest.

Kuivõrd aga ühe liigi geenidel on olemas ka kogemus puhutisest asumisest alluvates kehaes, võime eeldada teatud strateegiat võtta "parim halva mängu juures". Neil liikidel, mille edukad isased kaitsevad agressiivselt oma suuri haaremeid, kohatame mõnikord pilti, kus alluvad isased otsivad alternatiivset, "hiilivat" strateegiat põgusaks ligipääsuks emastele. Loomariigi üheks haaremitest mõjustatuimaks liigiks on hülged. Mõnes hülgepopulatsioonis viivad enam kui 90 protsenti viljastamistest läbi vähem kui 10 protsendi hulka kuuluvad edukad isased. Poissmeestest isased aga ootavad oma aega, et suruda kõrvale haaremis domineeriv isane. Ooteaega ei raisata siiski tulutult — pidevalt ollakse viljastamiseks valmis kasutama ajahetke, mil emased on hetkekski valveta jäetud. Selleks et looduslik valik saanuks soodustada sellist käitumist, peab olemas olema mingi väikegi hulk genee, mis on edasi kandunud tänu sellistele "varastatud" viljastamistele. Seega on meie "geenide päevikus" vähemalt mõned "sissekanded" ka nendelt geenidelt, mis on asunud alluvate esivanemate kehaes.

Ärge laske end eksitada sõnadest "lääbelamised", "kogemused" ja "elamused". Ning oluline ei ole mitte ainult see, et neid sõnu ei tohi võtta täht-tähelt, vaid et seda tuleb teha ülekantud tähenduses. See on küllap kõigile ilmselge. Vähem nähtav on aga asjaolu, et kui me kujutame nüüd üksiku geeni asemel endale ette tervet liigi geenikogumit kui midagi, mis korjab "kogemusi"

oma esivanematest, siis saame palju mõjuvama metafoori. See on meie "iseka kooperaatori" doktriini uus aspekt.¹

Lubage mul seletada, mida ma mõtlen sellega, et liik või tema geenikogum õpib oma varasematest kogemustest. Liik muutub evolutsiooni käigus. Ühes põlvkonnas koosneb liik muidugi kõigest isenditest, kes on sel ajahetkel elus. On selge, et nende hulk muutub sedamööda, kuidas sünnivad uued liikmed ning teised surevad. Seesugust muutust iseenesest ei ole mõtet nimetada kogemusest õppimiseks. Aga geenide statistiline jaotus populatsioonis võib mingis suunas süstemaatiliselt liikuda, ning see on juba "liigi kogemus". Sedamööda, kuidas hiilib lähemale jääaeg, ilmub üha rohkematele isenditele paks karvkate. Need isendid, kes on põlvkonnas kõige karvasemad, annavad järglasi enam, kui nende arvu proportsioon ette näeks, ja nii viisi kandub igasse järgmisse põlvkonda veidi rohkem karvkattega seotud genee. Kogu populatsiooni geenikogum — ja seetõttu ka geenid, mille esinemine on tüüpiline keskmise indiviidi jaoks — nihutatakse üha enam karvkattega seotud geenide esinemise suunas.

Samasuguseid nihkeid võib ette kujutada kõiksuguseid oma-dusi määravate geenide puhul. Nii viisi nikerdatakse, voolitakse, sõtkutakse ja vormitakse põlvkondade vältel ühe liigi geenikogumit, mille tagajärjel see muutub väärtuslikuks edukate indiviidide moodustamisel. Just selles mõttes väidangi, et liik õpib oma ajaloolisest kogemusest luua edukaid individuaalseid kehasid ning säilitab need kogemused kirja panduna geenikogumi kindlates geenides. Kogemuste ajaskaalaks on geoloogiline aeg. Informatsioon, mida kogemused talletavad, on teave möödunud aegade elukeskkonnast ja sellest, kuidas neis tingimustes ellu jääda.

Liik on arvuti, mis arvutab keskmisi väärtusi. Põlvkondade vältel loob ta statistilise kirjelduse neist maailmadest, milles elasid

---

¹Geenide kui "isekate kooperaatorite" kontseptsiooni arendab Dawkins sama raamatu eelmises peatükis. Selle järgi on geenid küll "isekad", sest vajavad edukaks edasikandumiseks põlvkondades kõige edukamaid kehasid (põhjalikult seletab seda Dawkins oma 1989. aastal ilmunud raamatus *Isekas geen* (The Selfish Gene)). Samas on aga just selle edukuse jaoks vajalik, et geen sobituks võimalikult hästi organismi ülejäänud kümnete tuhandete geenidega ning seetõttu on geen sunnitud nendega koostööd tegema. *Tlk.*

ja paljunesid praeguste indiviidide esivanemad. See kirjeldus on talletatud DNA keeles. Kirjeldus ei asu mitte ühe indiviidi DNAs, vaid kogu populatsiooni DNA kogumis. Ilmselt oleks "kirjelduse" asemel isegi parem kasutada sõna "väljundandmed", vihjamaks analoogiale arvutiga.

Kui kusagilt leitakse teadusele seni tundmatu looma keha, siis suudab üks haritud zooloog teile pärast keha uurimist ja lahkamist üsna palju rääkida selle kohta, millises elukeskkonnas elasid selle looma esivanemad: kõrbes, vihmametsas, arktilises tundras, mõõduka kliimaga metsavööndis või korallrifil. Samuti võib zooloog teile hammaste ja soolestiku ehituse põhjal rääkida, millest see loom toitus. Lamedad, veskikivitaolised hambad ja pikk, keeruliste sopistustega soolestik viitavad taimtoidulisele loomale. Teravad lõikehambad ning lühike soolestik kuuluvad aga lihasööjale. Looma jalad, silmad ja teised meeleorganid kõnelevad sellest, mil viisil ta liikus ning toitu otsis. Triibud, eredad laigud, sarved ja tutid annavad andmeid looma sotsiaalse käitumise ja seksuaalelu kohta.

Zooloogiateadus ei ole aga veel kõikvõimas. Tänapäevane zooloogia suudab "lageda" vaid uue leitud liigi kõige üldisemaid käitumisharjumusi ja eluviise. Tulevikuzooloogia sisestab arvutisse palju rohkem looma anatoomilisi ja keemilisi parameetreid. Ja mis veel olulisem, neid parameetreid ei pea enam käsitlema üks-teisest eraldi. Üha enam arenevad matemaatilised meetodid, mis võimaldavad kombineerida informatsiooni hammaste, soolte ja mao keemia, värvisignaalide, kaitsevahendite, vere, luude, lihaste ja kõhrede koostise kohta. Tekivad meetodid, mis analüüsivad nende parameetrite omavahelisi suhteid, ning arvuti, mis kombineerib kõik teadmised võõra loomaliigi kohta, on võimeline väljastama kvantitatiivselt täpse kirjelduse selle maailma kohta, kus elasid uuritava loomaliigi esivanemad. Seda see tähendabki, et mis tahes loom on teda ümbritseva maailma, või täpsemalt nende maailmade kirjeldus, kus loodus valis välja tema esivanemate geenid.

Mõnel harval juhul on looma keha tema maailma kirjeldus tõepoolest sõna otseses mõttes. On olemas oksaraagude vahel elavad putukad, kelle keha näeb tõesti välja nagu skulptuur oksatükist, leherootsust või -pungast. Hirvevasika karvkate on maa-

ling päikselaikudest, mis tekivad valguse paistmisel läbi puudevõra. On olemas liblikaid, kes näevad välja nagu samblikutükk puukoorel.

Ent samamoodi kui kunstiteos ei pea olema representatiivne ja otseses vastavuses kujutatavaga, peegeldab ka enamiku loomade kuju ümbritsevat teistmoodi: näiteks impressionistlikult või siis sümbolistlikult. Kunstnik, kes otsib vastet tuulekiirusele, leiaks selle vahest piiritaja kujutamises. Ilmselt seetõttu, et meil on intuiitvne arusaam voolujoonelisusest; või seetõttu, et oleme õppinud imetlema tänapäevaste lennukite kaunist kuju. Või hoopis seetõttu, et meil on mitmesuguseid teadmisi õhuturbulentsi ja Reynoldsi arvu kohta ning me teame, et piiritaja kujus on kodeeritud teadmised selle õhu viskoossuse kohta, milles lendasid tema eellased. Igatahes on meile selge, et piiritaja sobib kiirusesse õhuvoolu nagu käsi kindasse. Eriti ilmekas on see pilt siis, kui võrdluseks mõtleme kõrvale pildi kohmakalt rabelevast piiritajast, kes on maapinnale takerdunud, võimetu õhku sööstma.

Ka mutt ei ole päris sõna otseses mõttes maa-aluse käigu kujuga. Ta on pigem seesuguse käigu negatiivne kujutis, mis sobib täpselt end sellest käigust läbi pressima. Tema jäsemed ei ole küll mulla moodi, vaid meenutavad hoopis labidaid, mis meile intuiitvse kogemuse tõttu tunduvad mulla funktsionaalse täiendusena: tublide lihastega varustatud labidad aitavad mulda teisaldada. On veel hämmastavamaid näiteid, kus loom või tema osa ei sarnane teda ümbritseva maailmaga otseses tähenduses, ent sobib sinna kui rusikas silmaauku. Erakrabi keerdu tagakeha on kodeeritud kirjeldus neist molluskikarpidest, milles elasid tema esivanemate geenid. Ehk teisiti öelduna, erakrabi geenid sisaldavad kodeeritud ennustust selle maailma (ühe omaduse) kohta, milles krabi end leiab. Et kaasaegsed teod ei erine kuigivõrd oma kaugetest eellastest, siis sobivad erakrabad nendega hästi kokku ning jäävad elama — ennustus ongi täide läinud.

On olemas üks imepisi keht, kes on kohanenud selleks, et asuda elama töösipelga tangitaolise alalõualuu ühte kindlasse kohta. Teine lestaliik aga asustab sama sipelga ühe tundra esimest liigest. Mõlema lesta kehakuju on arenenud nii, et nad sobivad kõige paremini oma konkreetseesse elupaika — just nagu võti lukuauku. (Professor C. W. Rettenmeyer teatab minu kurvastuseks küll, et

ei ole olemas siiski selliseid lesti, kes sobiksid vaid vasemasse tundlasse, ja teisi, kes sobiksid paremasse). Just nagu võtmes on olemas (kas komplementaarne või negatiivne) informatsioon oma luku kohta (informatsioon, ilma milleta ei saa ust avada), nii on ka neis lestades informatsioon oma maailma kohta — antud juhul sipelga liigese kuju kohta, kuhu lest elama asub. (Parasiidid on tihti väga spetsialiseeritud võtmed, mis sobivad oma peremehe lukuauku palju rohkemate detailide poolest kui kiskjad — ilmselt seetõttu, et kiskjad ei piirdu ainult ühe liigi ründamisega. Silmapaistev bioloog Miriam Rothschild on avastanud ka teisi vaimustavaid näiteid, nagu uss, kes elab ainult jõehobuse silmalaugude all ning toitub tema pisaratest).

Mõnikord on looma sobivus teda ümbritseva maailmaga intuiitselt selge, seda nii tavamõistusele kui ka inseneri koolitatud pilgule. Igaüks saab aru, miks paljudel loomadel, kes elavad vees — näiteks pardil, nokkloomal, konnal, saarmal jt — on lestadega jalad. Kui teil on kahtlusi, siis proovige kord ujumislesti ja te tunnete vees mõnusat vabanemistunnet. Te sooviksite isegi olla sündinud lestadega, seda küll ainult hetkeni, mil tulete veest välja ja proovite oma ujumislestadega veidi ringi jalutada. Mu hea sõber Richard Leakey, kes on paleoantropoloog, keskkonnakaitsja ja Aafrika kangelane, kaotas lennuõnnetuses mõlemad jalad. Nüüd on tal kaks paari kunstjalgu: üks paar koos kingadega jalutamise tarvis ja teine paar lestadega, ujumise jaoks. Jalad, mis on sobivad üheks eluviisiks, ei pruugi seda olla teistes elutingimustes. On ilmselt raske konstrueerida elusolendit, kes suudaks mõlemat nii erinevat asja ühtviisi hästi teha.

Igaüks mõistab ka, miks saarmad, hülged ja teised õhku hingavad veeloomad vajavad selliseid ninasõõrmeid, mida saab vajadusel sulgeda. Ka inimesed tarvitavad ujumisel seesuguseid kunstlikke vahendeid — pesupulgataolisi ninasulgureid. Igaüks, kes jälgib sipelgaõgijaid, kes saavad toitu sipelga- või termiidipesas oleva augu kaudu, mõistab ka, milleks neile nii pikk ja peenike kärss ning kleepuv keel. Kusjuures sellised kehavormid on sarnased muidu üksteisest väga erinevatel sipelgatest toituvatel loomadel Lõuna-Ameerikas, Aafrikas ja Austraalias.

Vähem arusaadav on aga näiteks see, miks kõigil sipelgatest või termiididest toituvatel imetajatel on aeglasem ainevahetus ja

madalam kehatemperatuur kui teistel imetajatel. Et rekonstrueerida ja geneetiliselt kirjeldada iidseid maailmu, seisabki tuleviku zooloogide ees ülesanne asendada intuiitiivne tavamõtlemine süstemaatilise uurimistööga. Nad võiksid toimida enam-vähem järgmiselt.

Alustuseks koostage nimekiri loomadest, kes omavahel eriti lähedases suguluses ei ole, ent sarnanevad mingi olulise tunnuse poolest. Näiteks võiks võtta vees elavad imetajad. Enam kui tosinjal üksikjuhul on maal elavad imetajad evolutsiooni käigus tagasi pöördunud vette, et veeta seal mõni eluetapp või ka kogu elu. Me teame, et nad tegid seda üksteisest sõltumatult, kuna nende lähimad sugulased elavad ikka veel maismaal. Püreneedes elab veeloom, kes on väga sarnane meie tavalise mutiga. Mõlemad nad on aga lähedased putuktoiduliste seltsi (*Insectivora*) esindajad. Teised putuktoidulised, kes on sõltumatult kohanenud eluks magevees, on vesimutt, üks vaid Madagaskaril elav tenrekiliik ja kolm omavahel suguluses olevat karihiireliiki. Seega on meil ainuüksi putuktoiduliste seas tegu nelja sõltumatu veekeskkonda tagasipöördumise sündmusega: kõik neli on evolutsiooniliselt lähedasemad oma maismaal elavatele sugulastele kui teistele nimekirjas toodud veeloomadele. (Kolme karihiireliiki tuleb vaadelda ühe tagasipöördumisena veekeskkonda, kuna nad on omavahel lähedases suguluses ning tõenäoliselt on neil üks, vees elanud eellane).

Tänapäevased vaalad ei esinda ilmselt mitte rohkem kui kahte iseseisvat veekeskkonda tagasipöördumise juhtu: on olemas omavahel üsna erinevad hammasvaalaliste alamselts (sealhulgas ka delfiinid) ja kiusvaalaliste alamselts. Sealiste alamseltsi liikmetest enamik elab maismaal, kuid jõehobulased on osaliselt pöördunud tagasi vette. Ka kobraste ja saarmate esivanemad on veekeskkonda tagasi liikunud, nende lähedased sugulased on aga maismaal elavad suslikud ja oravad (kopra puhul) ning mägrad (saarma puhul). Naarits kuulub samasse rühma nirgi ja kärbiga (mistõttu nad on omavahel niisama lähedased sugulased nagu näiteks hobused, sebrad ja eeslid), ent naaritsad on poolveelise eluviisiga ning nende varbavahed on osalt lestunud. Lõuna-Ameerika veepossum on väga lähedane sugulane maismaal elavate opossumitega. Austraalia nokkloom elab vees, temale lähedane sipelgasiil aga

maismaal. Me võime seda nimekirja pikalt jätkata, leides veeime-
tajatele lähedasi paarilisi maismaal elavate imetajate seast.

Nimekirja lähemalt uurides hakkab aga silma üks ühisjoon —
nimelt on enamikul veeloomadel vähemasti osalt lestunud jalad
ning mõnel ka aerukujuline saba. Need on ilmselged ühisjooned,
nii nagu sipelgatest toituvatel loomadel on kõigil pikk kleepuv
keel. Aga ilmselt on olemas ka teisi, küll vähem silmatorkavaid,
ent vähemalt niisama olulisi sarnasusi kõigi vees elavate imetajate
vahel, mis eristavad neid maismaal elavatest sugulastest — nagu
näiteks sipelgatest toituvatel loomadel on aeglasem ainevahetus
ja madalam kehatemperatuur.

Kuidas selliseid vähem nähtavaid sarnasusi avastada? Süste-
maatilise statistilise analüüsiga, mis võiks välja näha järgmiselt.

Vaatame oma paaride nimekirja ning teeme kõigi nende looma-
de kohta suure hulga mõõtmisi. Mõõdame kõike, mis vähegi või-
malik, ilma mingi eelistuseta: vaagna laiust, silma läbimõõtu, soo-
lestiku pikkust ja veel tosinaid parameetreid. Need parameetrid
võiks avaldada näiteks suhtarvuna kehakaalu. Siis sisestame kõik
need andmed oma arvutisse ning anname talle ülesande leida oluli-
sed näitajad (**suurima kaaluga** andmed), mis eristavad veeloomi
nende maismaal elavatest sugulastest. Lõpuks võiksime saada
mingi arvu, eraldatuse mõõdu, liites kokku kõikide mõõtmiste
andmed, mis on omakorda läbi korrutatud selle parameetri kaa-
luga. Arvuti leiab iga parameetri kaalu, lähtudes just sellest, et
tekiks maksimaalne erinevus vee- ja vastavate maismaalooma-
de vahel. Jalgade lestumisindeks ilmselt saab üsna suure kaalu.
Arvuti avastab, et kui proovida maksimeerida erinevust vee- ja
maismaaelukate vahel, siis on kasulik korrutada jalgade lestu-
mise indeks üsna suure arvuga, enne kui see liita summaarse-
le eraldatuse mõõdule. Teised parameetrid, mis on imetajatele
ühised sõltumata sellest, kui niiske on nende elukeskkond, tee-
nivad ilmselt ära kordaja 0, et eemaldada nende mitteasjakohane
ja segadusseajav mõju kokkuarvatavast summast.

Analüüsi lõpptulemusena on meil kõikide parameetrite osa-
kaalude väärtus. Neil, mis on kõrgeima väärtusega, näiteks jalga-
de lestumisindeks, on ilmselt midagi pistmist eluga vees. Lestade
vajalikkus on ilmselge. Meie loodame aga, et selline analüüs
ilmutab meile ka teisi, palju vähem selgeid, ent vees elamise

seisukohalt olulisi parameetreid — näiteks biokeemilisi karakteristikuid. Kui me kord sellise avastame, siis võime sügada kukalt ja mõtiskleda selle üle, milline seos võib küll olla sellise parameetri ja vees elamise vahel. Heal juhul võivad tekkida hüpoteesid edasiseks uurimistööks. Kui aga mitte, siis võib ikkagi iga parameeter, mis statistiliselt usaldusväärselt eristab ühtedes tingimustes elavaid loomi nende sugulastest, kes on loodud eluks teistes tingimustes, rääkida meile midagi väga olulist elu kohta neis konkreetsetes tingimustes.

Samuti võime toimida geenidega. Ilma igasuguste eelnevate hüpoteesideta geenide funktsioonide kohta otsime välja vees elavate ja lähisuguluses mitteolevate loomade need geenid, mis eristavad neid nende maismaal elavatest sugulastest. Kui me leiame mingeid statistiliselt olulisi geenierinevusi, siis võime öelda, et meil on olemas veemaailma geneetiline kirjeldus, ehkki me ei pruugi aru saada, mida need geenid õieti teevad. Nagu öeldud, töötab looduslik valik keskmisi arvutava arvutina. Need aga ei erine oluliselt arvutustest, mida ülalpool äsja lasime teha inimese loodud arvutil.

Tihti kasutab üks ja sama liik mitut eluvormi, mis võivad üks teisest põhjalikult erineda. Röövik ja temast tekkiv liblikas kuuluvad samasse liiki, ent meie zooloogi rekonstruktsioon nende kahe elukeskkonna kohta oleks täiesti erinev. Röövik ja liblikas sisaldavad täpselt samasuguseid geene. Seega peavad need geenid kirjeldama mõlemat elukeskkonda, kuid üks teisest sõltumatult. Ilmselt on mõned geenid aktiivsed taimede närimise, kasvamise ja rööviku eluperioodil. Täiskasvanud, paljunevas ja nektarist toituvast liblikafaasis on tegevuses hoopis teistsugune geenikomplekt.

Enamiku liikide isased ja emased isendid elavad veidi erinevat elu. Õngitsejakalal on see erinevus aga üsna äärmuslik: isane kinnitab ennast pisikese parasiitse voldina emase massiivse keha külge. Suurel osal liikidest, kaasa arvatud inimene, on nii isastes kui emastes kehas olemas peaaegu kõik geenid, mis määravad ära indiviidi olemise kas isase või emasena. Vahe on ainult selles, millised geenid on **aktiivsed**. Kõigis meis on olemas näiteks geenid peenise või munajuha loomiseks, sõltumata meie soost. (Õigem oleks siin küll kasutada sõna "sugupool" [sex],

mitte “sugu” [*gender*]. Sugu [*gender*] on tehniline grammatiline termin, mis käib sõnade, mitte elusolendite kohta. Saksa keele kesksööst sõna “tüdruk” tähistab ju emast inimest. Indiaani keeltes on tüüpiline kahe soo — elava ja elutu — esinemine. Nii mõneski keeles olemasolev soo ja sugupolee assotsieerumine on puhtjuhuslik. On üsna naljakas, et poliitikutel loodud eufemism — öeldes “sugu” mõelda “sugupoolt” — on järelikult üks osa Lääne imperialismist). Meie tulevane zooloogiateadlane, kes püüab teha järeldusi ainult emase või ainult isase olevuse keha põhjal, saab ebatäieliku pildi selle liigi eellaste maailma kohta. Aga mis tahes liigi isendite geenid aitavad palju paremini rekonstrueerida pilti kõigist neist eluviisidest, mida see liik on oma ajaloolise arengu käigus harrastanud.

Käod on veidrad, ent “Kadunud aegade geneetilise raamatu” seisukohalt väga paeluvad parasitlinnud. On hästi teada, et neid ei kasvata üles mitte nende õiged, vaid kasuvanemad, kes ei kuulu nendega isegi samasse liiki. Käod ei kasvata kunagi oma järeltulijaid ise, ent kaugeltki kõiki ei kasvata üles ka üks ja sama kasuvanemate liiki. Näiteks Inglismaal on käopoegade üleskasvatajaks väga mitmesse liiki kuuluvad linnud (aasakiur, punarind, linavästri, kärbsenäpp), kõige sagedamini aga võsaraat. Meie suurim spetsialist nende lindude alal on Nicholas Davies Cambridge’i Ülikoolist, kes on ka praegusaja üks juhtivamaid kägude bioloogia uurijaid ning raamatu “Võsaraadi käitumine ja sotsiaalne evolutsioon” (1992) autor. Järgnevas on suurel määral kasutatud Daviese ja tema kolleegi Michael Brooke’i uurimusi, sest minu arvates saab just neid kasutada eriti hästi illustreerida liikide “kogemusi” nende eelkäijate maailmade kohta. Kui seda ei ole eraldi mainitud, siis on jutt tavalisest käost, *Cuculus canorus*’est.

Tavaliselt muneb emakägu munad sama tüüpi pesasse, kuhu olid munenud tema ema, emapoolne vanaema, emapoolne vana-vanaema jne. (Ehkki umbes igal kümnendal juhul tehakse ka viga ning munetakse teise linnuliigi pesasse). Arvatavasti õpib noor emane kägu tundma kasuvanemate pesa ning saab teada, millal saabub nende kurnaloomise aeg. Seega on võimalik eristada emaseid võsaraadi tüüpi kägusid, linavästriku tüüpi kägusid, aasakiuru tüüpi kägusid jne ning see omadus on ühine nende sugulastega emaliini pidi. Need ei ole aga eri käoliigid, isegi mitte

eri alamliigid. Neid nimetatakse *klanniks* (ladina keeles *gens*). Põhjus, miks klann ei ole tõeline alamliik või liik, peitub selles, et isased käod ei kuulu eri klannidesse.

Et isased ei mune, siis ei pea nad ka kunagi kasuvanemate pesatüüpi valima. Ning kui isane kägu paaritub, siis teeb ta seda sõltumata emase klannikuuluvusest või sellest, milline kasuvanemate liik tema või tema paarilise üles on kasvatanud. Öeldust peaks olema selge, et eri klannide vahel on võimalik geenide vahetus. Isased kannavad genee ühest emaste klannist teise. Emase käo ema, emapoolne vanaema, selle emapoolne vanaema jne kuuluvad samasse klanni. Tema isapoolne vanaema, selle isapoolsed vanaemad ning kõik emased eellased, kellega ta on seotud isase eellase kaudu, võivad aga kuuluda mis tahes klanni. Geenide "kogemuste" seisukohalt on järeldused väga huvitavad.

Kui mäletate, siis lindude puhul olid emastel isenditel sugukromosoomid ebavõrdsed (X ja Y) ning isastel oli kaks X-kromosoomi. Kujutage nüüd ette, millised võiksid olla Y-kromosoomil asuva geeni evolutsioonilised "kogemused". Kuna ta kandub kõrvalekaldumatult edasi vaid mööda emaliini, eksimata iial ära isaste isendite sekka, siis püsib Y-kromosoom kindlalt ühes klannis. See on kas võsaraadi tüüpi käo Y-kromosoom või näiteks aasakiuru tüüpi käo oma. Selle kromosoomi (ja temal asuvate geenide) kogemused vastavate kasuvanemate kohta on ühesugused põlvest põlve. Sellepöolest erineb ta kõigist teistest käo geenidest, kuna need on viibinud vähemalt mingit aega isastes kehades ning seetõttu keerelnud vabalt ringi erinevate emaste klannide vahel, saades kogemusi erinevatest klannidest vastavalt nende esinemissagedusele.

Meie terminites, mille järgi geenid on nende eellaste elukeskkondade "kirjeldus", suudab enamik käo genee kirjeldada neid tunnuseid, mis on ühised kõigile kasuvanemate pesadele, milles see liik on eales parasiteerinud. Y-kromosoomil asuvad geenid on aga unikaalsed, sest nad kirjeldavad vaid ühte pesatüüpi ning ühte kasuvanemate liiki. Seetõttu on Y-kromosoomi geenidel, erinevalt kõigist teistest käogenidest, võimalik arendada mitmesuguseid trikke jäämaks ellu oma konkreetse kasuvanema liigi pesas.

Milliseid trikke? Näiteks meenutab käomunade muster vähemalt mingil määral vastavate kasuvanemate munade mustrit. Käomunad, mis on munetud aasakiuru pessa, näevad välja nagu suured aasakiuru munad. Kärbsenäpi pesasse munetud käomunad näevad välja üsna sarnased kärbsenäpi omadega, linavästriku pesasse munetud munad aga selle linnu munadega. Võib arvata, et see on käomunadele kasulik, kuna tõenäosus saada kasuvanemate poolt välja visatud on nii viisi hulga väiksem. Mõelgem nüüd järele, mida see tähendab geenide seisukohalt.

Kui munade värvust määravad geenid asuksid mis tahes muul kromosoomil kui Y, siis kantaks nad isaste lindude kaudu kõikvõimalikesse klannidesse kuuluvatesse emaslindudesse. See tähendab, et nad kantaks kõikvõimalike kasuvanemate pesatüüpidesse ja ei saaks olla mingit looduslikku valikut, mis sunniks ühe liigi mune sarnanema teise liigi omadega. Sel juhul oleks käomunadel raske sarnaneda millegi muuga kui kasuvanemate munade ühiste, kõige üldisemate iseloomujoontega. Ehkki meil ei ole otseseid andmeid, võime sellest järeldada, et need geenid, mis määravad käomunade spetsiifilist sarnasust kasuvanemate omadega, asuvad käo Y-kromosoomis. Ainult siis saavad emased käod neid põlvkonnast põlvkonda edasi kanda sama liiki kasuvanemate pesades. Nende geenide eellaste kogemused piirduvad vaid üht tüüpi kasuvanemate pesast pärit kogemustega, mis viivadki täide loodusliku valiku, mille tagajärjel on munade värvid ja täppide kuju sarnased kasuvanemate omadega.

Selles loos on aga üks silmatorkav erandjuhtum. Võsaraadi pessa munetud käomunad ei sarnane sugugi selle linnu omadega. Omavahel ei ole nad erinevamad kui munad, mis on munetud aasakiuru või kärbsenäpi pesasse; nende värvus on iseloomulik võsaraadi tüüpi käo klannile ja nad ei ole ühesugused ühtegi teise klanni kuuluvate kägude munadega. Ometigi ei ole nad võsaraadi munade moodi. Miks see nii on? Võib-olla on võsaraadi ühtlaselt kahvatusinised munad raskemini järeleaimatavad kui aasakiuru või kärbsenäpi omad? Või ehk puuduvad käol lihtsalt vastavad füsioloogilised mehhanismid, mille abil toota ühtlaselt siniseid mune? Ma olen alati kahtlustavalt suhtunud sellistesse "viimase abinõu" teooriatesse ja vähemalt praegusel juhul on võimalik neid ümber lükata. Nimelt on Soomes olemas kägude klann, kes para-

siteerivad kahvatusiniste munadega lepalinnu pesas. Need käod, kes kuuluvad samasse liiki kui meie Inglismaa omad, suudavad lepalinnu mune suurepäraselt järele aimata. Järelikult on üsna kindel, et Inglismaa kägude võimetust imiteerida võsaraadi mune ei saa ajada selle süüks, nagu poleks nad võimelised täppidevaba sinist värvitooni tootma.

Davies ja Brooke usuvad, et tegelik põhjus peitub selles, et kägude ja võsaraadi suhtlemine on tekkinud üsna hiljuti. Evolutsiooni vältel on käod pressinud end "kaaslasteks" paljudele linnuliikidele ning võsaraat on olnud ilmselt üks hilisemaid. Seetõttu ei ole võsaraadil olnud ka aega "vasturelvastust" välja arendada. Vastavat tüüpi kägudel pole aga arenenud võsaraadi omadega sarnaseid mune kas tulenevalt samuti lühikesest ajast või hoopis sellest, et võsaraat ei olegi omandanud kommet vahet teha võõraste ja oma munade vahel pesas. Ehk käesoleva peatüki terminites väljendatuna — ei võsaraadi geenikogumil ega käo geenikogumil (või õigemini võsaraadi tüüpi käoklanni Y-kromosoomil) ei ole piisavalt "kogemusi" mõjusate vasturelvade loomiseks. Ilmselt on võsaraadi tüüpi käod veel endiselt kohanenud mingile teisele linnuliigile, millega suhtlemisest loobus nende emane esivanem siis, kui munes esimese muna võsaraadi pesasse.

Aasakiurud ja linavästriksid on seega vastavate käoklannide vanad partnerid. Seetõttu on mõlemal poolel olnud piisavalt aega arendada välja kaitsevahendid teise poole vastu. Kasuvanematel on arenenud terav pilk eristamiseks isehakanu muna ning käod on seetarvis kujundanud leidlikud maskeerimisvahendid. Punarind on uute ja vanade partnerite vahepeal. Nende pesasse munetavad munad on vaid õige veidi punarinna munade moodi. Arvatavasti on "võidurelvastumise" ajalugu punarinna ja käo vahel vanem kui võsaraadi ja noorem kui teiste lindude puhul. Sel juhul on punarinna tüüpi kägude Y-kromosoomid teatud "kogemustega", ent nende kirjeldus hilisaegsest (punarinna) pesatüübist on vaid visandlik ning sisaldab ühtlasi hulgaliselt "kogemusi" varasemate liikide pesadest.

Davies ja Brooke on teinud katseid, asetades erisuguse mustri mune eri liiki lindude pesadesse. Nende eesmärgiks oli näha, millised linnuliigid võõra välimusega mune omaks võtavad ja millised mitte. Alghüpoteesiks oli see, et linnuliigid, mis on ko-

genud käoga “võidurelvastumist”, peaksid oma geneetilisele kogemusele tuginedes võõrad munad pesast välja viskama. Üheks hüpoteesi kontrolli võimaluseks on katsetada nende liikidega, mis ei ole põhimõtteliselt võimelised kasuvanemateks olema. Näiteks vajavad käopojad söögiks putukaid ja usse ja seetõttu ei ohusta sissetung neid linnuliike, kes toidavad oma poegi seemnetega. Samuti ei saa käoemad muneda neisse pesadesse, mis on ehitatud neile ligipääsmatusesse kohtadesse. Daviese ja Brooke'i eeldus oli, et need linnud ei muretsegi võõraste munade pärast oma pesas. Ja just nii juhtuski. Need linnuliigid aga, kes olid käopoja kasuvanemateks sobivamad, nagu metsvint, laulurästas ja muusträstas, viskasid Daviese ja Brooke'i poolt nende pesasse sokutatud võõrad munad välja.

Kärbsenäpp on käo poolt ohustatud kui potentsiaalne kasuvanem, sest ta toidab oma järglasi samasuguse toiduga, nagu on vaja käopoegadelegi. Hall-kärbsenäpi pesa on avatud ja käoemale ligipääsetav, must-kärbsenäpi oma on aga rajatud väikestesse aukudesse, kuhu kägu ligi ei pääse. Kui teadlased asetasid valemune nende kahe liigi pesadesse, siis oli vahe ilmselge. Must-kärbsenäpp võttis munad vastu ilma igasuguse protestita, sest tema geenikogumil ei olnud võrreldavaid kogemusi. Hall-kärbsenäpp aga viskas nad pesast välja, mistõttu võib arvata, et nende geenikogum oli kägude tüütusest “teadlik” juba pikka aega.

Samasuguseid katseid tegid Davies ja Brooke nende linnuliikidega, kes on ka tegelikult käopoegadele kasuvanemateks. Aasakiur, põõsalind ja linavästriks heitsid tavaliselt valemunad pesast välja. Võsaraat seda ei teinud — ning see sobib hästi “eellaste kogemuse puudumise” hüpoteesiga. Samuti ei tõrjunud võõraid mune pesast välja käblikud. Punarind ja kõrkja-roolind olid vahepealsed. Rootsitsitaja, kelle pesa võiks käopoegadele sobida, ent keda käod kunagi kasuvanemana ei kasuta, viskas võõrad munad otsekohe välja. Daviese ja Brooke'i seletuse järgi on rootsitsitajate eellased evolutsiooni vältel läbi teinud pika “võidurelvastumise” ning selle võitnud. Võsaraat on aga alles “võidurelvastumise” alguses. Punarind on temast veidi kaugemale jõudnud; aasakiur, põõsalind ja linavästriks on aga võitluse keskpaigas.

Kui ütleme, et võsaraat on alles kägudega võitlemise alguses, siis peame muidugi silmas pidama evolutsiooni ajaskaalat. Inimese mõõtkava järgi on see ikkagi olnud juba väga pikk lahing. *Oxford English Dictionary* räägib 1616. aasta viitest linnule nimega *heisugge* (vananenud inglise sõna võsaraadi kohta) — see on “lind, kes haub käo mune”. Davies viitab järgmistele ridadele “Kuningas Learist” (I, iv), mis on kirjutatud kümnekond aastat hiljem:

NARR: Sest mõtle, onuke:

Võsaraat toitit käopoega nii kaua,

Kuni see ta pea otsast hammustas.²

Ja Chaucer kujutas 14. sajandil teoses “Lindude parlament” kägude suhteid võsaraadiga järgmiselt:

Sa tapsid võsaraadi oksa peal,

kes on su üles kasvatanud, sa halastamatu ahnur.

Ehkki sõnaraamatu järgi on võsaraadi nimed *dunnoch*, *hedge sparrow* ja *heysoge* sünonüümid, kahtlen siiski, kui kaugele me võime keskaegse ornitoloogiaga oma järeldustes minna. Chaucer oli üldiselt väga täpse keelekasutusega, ent paaril korral on ta varblaseks nimetanud lindu, keda me tänapäeval võiksime tegelikult nimetada üldisema mõistega “väike pruun lind”. Seda võis ka Shakespeare silmas pidada, kui ta kirjutas järgmised read (“Henry IV”, I osa, V, i):

WORCESTER: Nii ununes teil Doncasteri vanne,

ja, saanud toitu meilt, te kohtlesite

meid nõnda nagu käopoeg, autu lind,

teeb varblasega: rõhusite pesa,

nii suureks meie söödast paisudes,

et armastuski pidi hoiduma,

sest kartis neelamist.³

²Need Shakespeare'i read “For, you trow, nuncle, / The hedge-sparrow fed the cuckoo so long, / That it's had it head bit off by it young” on Georg Mere tõlkes ornitoloogiliselt ebatäpsed: “Sest sa tead ju, onuke: / Põõsalind tassis toitu, kuis jaksas, / kuni tal käopoeg pea ära kaksas”. *Toim.*

³Georg Mere tõlge.

Varblase all mõistame tänapäeval eelkõige koduvarblast, *Passer domesticus*, kes aga ei ole kunagi käo poegadele kasuvane maks. Ehkki võsaraati (*Prunella modularis*) kutsutakse inglise keeles ka hekivarblaseks, ei ole tal varblasega midagi ühist. Ta on "varblane" ainult väga laias mõistes sõnakasutuses kui "väike pruun lind". Aga olgu, isegi kui me võtame Chauceri sõnu kui tõestust selle kohta, et "võidurelvastumine" kägude ja võsaraatide vahel ulatub tagasi neljateistkümnendasse sajandisse, on see Daviese ja Brooke'i arvutuste järgi ikkagi evolutsioonilises ajamõõdus üsna hiljaaegne ega vaidlusta meie järeldusi võsaraadi "kaitsetuse" põhjuste kohta tema võitluses kägudega.

Enne kui me kägudest lahkume, tahaksin esitada veel ühe huvitava mõtte. Võib-olla on olemas rohkem kui üks käoklann, mis on kohanenud näiteks punarinna pesadega, kusjuures need klannid on tekkinud üksteisest sõltumatult. Kuna nende klannide vahel ei ole mingit geenivahetust Y-kromosoomi tasemel, siis võiks eri klannide munad olla isesugusel määral punarinna munade sarnased. Seega oleks olemas emaslinnud, kelle munad on veidi rohkem punarinna munade moodi, ja teised, kelle munad vähem punarinna omadega sarnanevad. Kõik nad on võimelised paarituma samade isastega, ent nende Y-kromosoomid on erinevad. Sarnasemad munad pärinevad linnult, kelle esivanemad hakkasid punarinna pesa kasutama väga kaua aega tagasi. Vähem sarnased aga on selle käoklanni munad, mille eellased liikusid punarinna pesa — ilmselt mõne teise linnu pesast — veidi hiljem.

Sipelgad, termiidid ja teised ühiskondliku eluviisiga putukaliigid on teistmoodi iseäralikud. Neil on steriilsed tööliised, kes on veel omakorda jaotatud mitmesugustesse "kastidesse" — sõdurid, keskmise suurusega tööliised, väikesed tööliised jne. Igal tööliisel, sõltumata kastikuuluvusest, on olemas kõik geenid, mis võiksid ta muuta ka mõnda teise kasti kuuluvaks. Erinevad kasvutingimused lülitavad sisse aga eri geenikomplekte. Just nende kasvutingimuste reguleerimise kaudu reguleerib koloonia mõistlikku tasakaalu eri kastidesse kuuluvate isendite hulga vahel.

Erinevused kastide vahel võivad mõnikord olla märkimisväärsed. Näiteks Aasias elava sipelgaliigi *Pheidologeton diversus* suured tööliised, kes lükkavad lahti käigurajad teiste koloonia liikmete jaoks, on 500 korda suuremad kui väikesed tööliised, kes

täidavad kõiki teisi tavalise töösipelga ülesandeid. Üks ja sama geenide kogum võimaldab sipelgavastsel kasvada nii Brobdingnagi kui Lilliputi elanikuks, oleneb vaid sellest, millised geenid konkreetses vastses käivituvad.

Meetõrresipelgad on liikumisvõimetud säilitusanumad, mille tagakehad on nektarit täis, nii et nad näevad välja läbipaistvate kollaste keradena, rippudes alla sipelgapesa laest. Tavalisi pesa eest hoolitsemise toiminguid — pesa kaitsmist, toitmist ja siinsel juhul ka elavate tõrte täitmist — teevad tavalised töösipelgad, kelle tagakeha ei ole suureks paisunud. Tavalistel töölistel on olemas kõik geenid, mis võiks nad muuta meetõrteks, meetõrred võiksid oma geenide koostise poolest aga olla samahästi ka tavalised töösipelgad. Nii nagu ka isaste ja emaste puhul, olenevad erinevused kehakujus eelkõige sellest, millised geenid on konkreetset isendil aktiivsed ehk käivitunud. Antud juhul on see määratud keskkonnateguritega, eelkõige ilmselt toiduga. Tahan taas rõhutada, et tuleviku zooloog ei suudaks ühte konkreetset sipelgakeha uurides teha eriti palju õigeid järeldusi eri kastide võrreldamatult erinevate eluviiside kohta. Küll aga sisaldub täielik pilt iga üksiku isendi geenikogumis.

Salu-võottee *Cepaea nemoralis* koda võib olla väga mitmesuguse värvitooni ja mustriga. Koja taustavärv võib olla kuut põhitüüpi: (geneetilises mõttes dominantsuse vähenemise järjekorras) pruun, tumelilla, helelilla, kahvatulilla, tumekollane ja helekollane. Sellel taustal võib olla kuni viis triipu. Erinevalt sipelgatest ei ole tigude puhul mitte iga isend varustatud kõigi mustrite moodustamiseks vajalike geenidega. Ka ei ole erinevused tigude väljanägemises põhjustatud erinevatest kasvutingimustest. Triibulistel tigudel on olemas küll geenid, mis määravad ära nende triipude arvu, ning tumelilladel tigudel on geenid, mis põhjustavad koja tumelilla taustavärvuse. Kõik need eri tüüpi teod saavad aga omavahel paarituda.

Eri teotüüpide eksisteerimist (polümorfismi) ja vastavaid geneetilisi detaile on põhjalikult uurinud inglise zooloogid A. J. Cain ja kadunud P. M. Sheppard koos oma õpilastega. Evolutsiooniliselt seletatakse polümorfismi nii: et liik asustab väga erinevaid kasvukohti — metsi, aasasid ja lagedat maapinda —, siis on iga elupaiga jaoks vaja just õiget kojamustrit, mis aitaks maskeeri-

da tigu lindude eest kõige paremini. Pöögimetsa tigudel on ka mitmeid heinamaatigude geene, sest nad ristuvad vastavate maastikuvormide piirialadel. Lubjakivitasandike teol leidub ka geene, mis on pärit tema metsas elavatelt eellastelt, ja nende tegevuse tulemusena võivad teol tekkida triibud. Meie tulevikuzooloog vajaks kogu liigi geenikogumit kõigilt isenditelt, et rekonstrueerida täielikku pilti tigude eellaste maailmadest.

Nii nagu vötteed asustavad eri elupaiku ruumis, on mis tahes liigi eellased aja jooksul vahetanud oma eluviise ja -keskkonda. Koduhiired *Mus musculus* elavad tänapäeval põllumajandustootmise soovimatu kaasnähtusena peaagu eranditult inimese elupaikades. Evolutsioonilises ajaskaalas on aga selline eluviis üsna hiline. Enne maaviljelust pidid hiirte esivanemad toituma millestki muust. Ent pole kahtlust, et midagi pidi nende päritud oskustes olema sellist, mis lubas põllumajandustootmise tekkides neil kohe ümber lülituda sellele eluviisile. Hiiri ja rotte on nimetatud ka loomseks umbrohuks (muide suurepärase poeetiline kujund, tõeliselt ilmekas). Nad on üldistajad ja end ümbruskonda sobitajad, kandes edasi geene, mis aitasid nende eellastel ellu jääda väga erisugustes elutingimustes ka maaviljeluseelsetel ajastutel. Uurija, kes püüab neid geene "lugeda", leiab ilmselt eest segadusseajava palimpsesti (pärgament, millelt algne tekst on kustutatud ja uus peale kirjutatud) möödunud aegade kirjeldustest.

Samamoodi peaks kõigi imetajate DNA sisaldama kirjeldusi nii ammustest kui hilisematest aegadest. Kaameli DNA asus kunagi meres, ent see oli juba rohkem kui 300 miljonit aastat tagasi. Enamiku oma hilisemast geoloogilisest ajast on ta veetnud kõrbes, programmeerides keha võitlema tolmuga ning säilitama vett. Nii nagu kõrbetuul voolib liivakividest välja fantastilisi kujundeid, nii nagu ookeani lained kujundavad kaljude välimust, nii on ka kaameli DNAd kujundanud elu ammustes kõrbedes ning veelgi varem iidises meres. Tulemuseks on tänapäevane kaamel, kelle DNA kõneleks kaameli esiisade muutlikest maailmadest, kui me vaid seda kõnet mõistaksime. Kui me vaid aru saaksime, võiks tuunikala ja meritähe DNA tekstist lugeda "meri". Muttide ja usside DNAs on kirjas "muld". Muidugi sisaldab DNA lisaks neile veel palju muud. Hai ja gepardi DNA sisaldab peale sõnumite mere ja maismaa kohta ka ühist sõnumit "jaht". Nii ahvi

kui gepardi DNA aga sõna "piim". Ahvi ja laisklooma DNAST võiks lugeda sõna "puud", vaala ja dugongi (meriveis) DNAD aga sisaldavad kirjeldusi väga iidsete merede, veidi hilisemate maismaatingimuste ning veelgi nooremate merede kohta: jällegi keerulised palimpsestid.

Neid elukeskkonna tunnusoone, mis on eriti sagedased või väga olulised, rõhutatakse geneetilises kirjelduses erilise "kaaluga", võrreldes harvemate või vähem oluliste parameetritega. Kaugete aegade kirjelduse osakaal on erinev hilisemate aegade omast — tõenäoliselt väiksem, ehkki see ei ole päris selge. Neil elukeskkondadel, mis on liigi ajaloo kauem eksisteerinud, on geneetilises kirjelduses suurem osakaal kui lühiajalistel keskkonnamuutustel, kui tahes drastilised need ka tunduksid.

Ilukirjanduses leidub oletusi, et kogu maismaaelu "õpipoisi-aastad" iidses meres peegelduvad vere biokeemias, mis meenutab ürgset soolast merd. On kirjeldatud ka roomaja munas olevat vedelikku kui isiklikku tiiki, mis peegeldab kunagist keskkonda, kus kasvasid roomaja amfiibsed eellased. Kui neis väidetes piirduda üksnes sellega, et loomad ja nende geenid kannavad endas eelajaloo mõjutusi, siis ei ole neis oletustes midagi valet. See ei oleks vaid ajalugu ajaloo enda pärast — siinkohal pean ma silmas järgmist.

Kui meie kauged esivanemad elasid meres, kohanesid mitmed meie biokeemilised ja ainevahetusprotsessid merekeskkonna keemiaga ning seeläbi muutusid meie geenid merekeskkonna keemiat kirjeldavaks. Aga (ja see on meie "iseka kooperaatori" aspektist tulenev argument) biokeemilised protsessid ei kohanenud mitte ainult välise keskkonnaga, vaid ka üksteisega. Maailm, millega nad kohanema pidid, sisaldas ka teistsuguseid kehamolekule ja keemilisi protsesse kui nende enda omad. Hiljem aga, kui nende mereelukate kauged järglased liikusid maismaale ja sobitusid üha enam kuiva hapnikkuisaldava keskkonnaga, säilis algne vastastikune biokeemiliste protsesside omavaheline adapteerimisvõime ning samuti võime neid protsesse kohandada mereelu keemilise "mälestusega". Miks ei peakski see nii olema, kui erinevate molekulide arv rakkudes ja veres on kaugelt suurem kui eri liiki molekulide arv ümbritsevas keskkonnas?

Geenid sisaldavad iidsete aegade kirjeldust ikkagi vaid väga kaudses mõttes. Otseselt kirjeldavad nad, pärast transleerimist paralleelses valgumolekulide keelde, juhendeid konkreetse indiviidi embrüonaalseks ja sünnijärgseks arenemiseks. Iidsete eellaste elukeskkondade poolt voolitakse välja ikkagi kogu liigi terviklik geenikogum, mitte üksikindiviidi oma. Seetõttu ma väidangi, et liik on statistilisi keskmisi väärtusi rehkendav arvuti. Selles kaudses mõttes võib küll öelda, et meie DNA sisaldab kirjeldusi maailmadest, milles elasid meie eellased. Kas see pole kütkestav mõte? Me oleme digitaalsed arhiivid Aafrika pleistotseeniajastust, isegi devoniaegsetest meredest, iidsete aegade tarkuse liikuvad hoidlad. Võib veeta kogu oma elu seda iidset raamatut lugedes ning ikkagi surra sellest veel küllastamatuna.

RICHARDDAWKINS (sünd. 1941) on Oxfordi Ülikooli professor ning juhatab Charles Simonyi teaduse populariseerimise õppetooli (*Chair of Public Understanding of Science*).

Ta on sündinud Keenias, Nairobis, kuhu tema sõjaväelasest isa oli Teise maailmasõja ajal suunatud. Alates 1949. aastast elab Inglismaal, kus lõpetas 1962. aastal Oxfordi Ülikooli ning sealsamas, kuulsa taani etoloogi Niko Tinbergeni juures valmis ka tema doktoritöö. Aastail 1967–1969 oli tööl California Ülikooli juures Berkeley's, pärast naasis Oxfordi Ülikooli õppejõuks.

Dawkinsi esimene raamat *Isekas geen* (*The Selfish Gene*; 1976, teine väljaanne 1989) sai tõeliseks bestselleriks, ilmutades autori annet seletada tänapäeva bioloogiateaduse probleeme intrigeerival viisil, mis köidab nii tavalugejat kui erialaspetsialisti. Samasugune edu on saanud tema paljusid järgnevaid raamatuid: *Pime kellasapp* (*The Blind Watchmaker*; 1986), *Edeni jõgi* (*River Out of Eden*; 1995), *Vikerkaart lahti harutades* (*Unweaving the Rainbow*; 1998) jt.

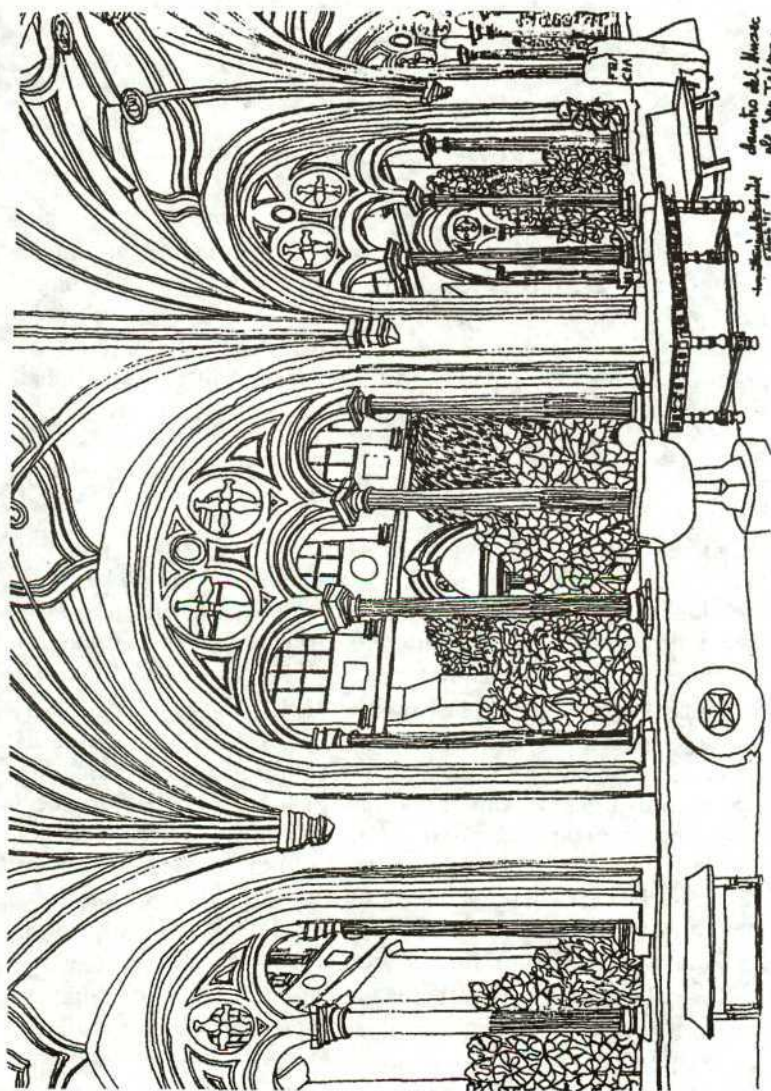
Tema tööd on krooninud nii teaduslikud auhinnad (Londoni Zooloogiaühingu hõbemedal 1989, Kuningliku Ühingu Michael Faraday auhind 1990) kui ka äramärkimised kirjandusliku tegevuse eest (Kuningliku Ühingu ja *Los Angeles Times*'i kirjandusauhinnad 1987, St. Andrews'i Ülikooli audoktor kirjanduse alal 1995, Kuningliku Ühingu liige kirjanduse alal 1997).

Dawkinsi ideede allikaks on ühest küljest tema interdistsiplinaarsed uurimused loomade käitumisest, teisalt aga alates 1960. aastatest tormiliselt arenenud molekulaarbioloogia saavutused. Temast sai tõeline geenide etoloog, keda huvitavad küsimused geenide (informatsiooni) käitumisest ja saatusest evolutsiooni vältel: nende domineerimine, väljasuremine, koostöö ja konkurents. Ehkki kaugeltki kõigi Dawkinsi ideedega ei saa üheselt nõustuda, on ta tänu oma mõtete originaalsusele ja intrigeerivale esitusviisile ärgitanud hulgaliselt diskussioone kaasaja teaduse olemuslike küsimuste üle, kuuludes seetõttu praegu elavate loodusteaduse teoreetiliste mõtestajate tippu — koos Stephen Jay Gouldi, Stephen Hawkingi, John Maynard Smithi ja paljude teistega.

Oma suhtumisest looduse uurimisse on Richard Dawkins ise kirjutanud: "Olles maganud sadu miljoneid sajandeid, oleme lõpuks avanud oma silmad luksuslikul planeedil, mis sädeleb värvidest ja on rikkalikult täidetud igasugu eluvormidega. Mõne aastakümne pärast suleme oma silmad uuesti. Kas ei ole siis suursugune ja kaunis viis veeta oma lühike aeg selle nimel, et mõista universumit ning seda, mil viisil me selles ärkasime?" (*Vikerkaart lahti harutades*, 1998).

Tõlkija

desenho do Museu
do San Telmo.

TOMÁS HERNÁNDES MENDIZÁBAL.
San Telmo klooster-museum

BASKI KEELEST

Sven-Erik Soosaar

Baski keel (võib öelda ka eusko keel ehk euskaara) on ainuke Lääne-Euroopas, mis on üle elanud indoeurooplaste sissetungi. Kadunud on iberi, etruski, pikti ja hulgaliselt teisi keeli, mis pole ajalukku jälgegi jätnud. Kesk- ja Ida-Euroopas on indoeurooplaste sissetungi üle elanud vaid uurali keeled, nende seas eesti keel.

AJALUGU

Baski keelt peetakse tänapäeval isolaadiks, s.t et ei ole suudetud veenvalt tõestada tema sugulust ühegi tänapäeval tuntud keelega. Iberide raidkirjade keeles esineb siiski mõni sarnasus baski keelega, kuid spetsialistide arvamused iberi ja baski keele võimaliku suguluse asjus lähevad lahku.

Baski keelele on sugulasi otsitud nii Uuest kui Vanast Maa-ilmast, ja oleks vist lihtsam loendada keelkondi, millega baski keele sugulust pole veel üritatud tõestada, kui neid, millega on. Lootustandvaimad on olnud võrdlused kaukaasia ja berberi keeltega, kuid siingi on sarnasused pigem tüpoloogilist laadi, sõnavara võrdlused on väheusutavad. Ameerika lingvisti Merritt Ruhleni väitel on kindlaks tehtud täiesti uus keelkond, dene-kaukaasia keelkond, kuhu kuuluvad baski, burushaski, jennisai (keti), põhjakaukaasia (sh tšetšeeni), hiina-tiibeti ja na-dene keeled.

Baski keele levialast on teada, et varem oli see tunduvalt suurem kui tänapäeval. Tõenäoliselt olid Caesari *De bello Gallico* teoses mainitud akvitaanid baskide eellased. Sellele viitab paljude baski nimede esinemine akvitaanide kirjutatud ladinakeelsetes tekstides. On teada, et baski keelt räägiti peaaegu kogu Pürenee poolsaarel; põhjas ulatus baski keele leviala vähemalt Bordeaux' (baski Bordela) linnani Garonne'i suudmes, mis oli

Akvitaania piirijõeks. Sajandite jooksul on baski keele leviala pidevalt vähenenud ja säilinud eeskätt lääne ja lõuna pool. Tänapäeval räägitakse seda Bizkaia* provintsi kesk- ja idaosas, Gipuzkoa provintsis, Araba ja Nafarroa (Navarra) provintsi põhjaosas ning Iparraldes, Prantsusmaale kuuluvates provintsidest (Lapurdi, Zuberoa ja Nafarrao Behera).

Esimesed baski sõnad, põhiliselt isikunimed, esinevad ladinakeelsetes tekstides. Esimene baskikeelne lause on ühe ladinakeelse käsikirja servale kirjutatud *guc ajutu ez dugu* 'me ei ole ???-nud'. Esimene baskikeelne tekst on Rabelais' *Gargantuas ja Pantagruelis*** esinev lõik (1536). Esimene baskikeelne raamat ilmus 1545: Bernard Etxepare (Dechepare) *Linguae Vasconum Primitiae*. 1571. a ilmus Uus Testament. Järgnevatel sajanditel ilmus baskikeelseid raamatuid tõusvas joones.

Franco ajal keelati baski keele õpetamine koolides ja selle kõnelemine avalikus kohas. Baski kirjanikud tapeti, vangistati või nad põgenesid välismaale. Baskikeelne kirjandus jätkus nüüd eksilis, põhiliselt Iparraldes, ent ka Argentinas. Oli ka põrandaaluseid väljaandeid. Baski keelt räägiti Baskimaal vaid koduseinte vahel.

TÄNAPÄEV

Tänapäeval on baski keel ametlik keel Euskadis (Baski autonoomses piirkonnas Hispaanias), mis hõlmab kolm ajaloolise Euskal Herri (Baskimaa) provintsi: Bizkaia, Araba ja Gipuzkoa. Baski keelel on ametlik staatus ka Nafarroa (Navarra autonoomse piirkonna) neis osades, kus baski keele rääkijad on enamuses. Prantsusmaale kuuluvas Baskimaa osas (Iparralde) puudub baski keelel igasugune ametlik staatus. Baski keelt õpetatakse vaid mõnes algkoolis õppeainena.

Täielikult baski keeles ilmub ülemaaline päevaleht *Egunkaria* (Päevaleht), osaliselt baskikeelsed on *Gara* ja *Deia*. Ilmub ka nädalalehti ja ajakirju. Baskikeelsed on mitu raadiojaama, ja Baskimaa televisiooni üks kanal on täielikult baskikeelne. Baski keel

*Järgnevas eelistatakse kohanimede baskipäraseid kujusid.

**Eesti väljaandes *Pantagruel* (Tallinn, 1998), lk 47.

õppeainena on Baskimaal kõikides koolides kohustuslik. Baskikeelsetele lastele on baskikeelsed koolid. Viimasel ajal on ka hispaaniakeelsed vanemad oma lapsi hakanud baskikeelsetesse koolidesse panema. Baski keele oskus noorte hulgas on hakanud tõusma tänu kooliharidusele ning rahvusliku eneseteadvuse tõusule. Täiskasvanute seas on väga populaarsed baski keele suveülikoolid, kus pakutakse keeleõpetust nii algajatele kui ka juba hästi keelt valdavatele inimestele. See annab lootust, et tulevikus baski keele oskajate arv tõuseb.

Baski keeles ilmub hulgaliselt nii originaal- kui tõlkekirjandust. Aastas ilmub umbes 1000 baskikeelset raamatut. On ilmunud ka mahukas baskikeelne üldentsüklopeedia ja mitu erialaentsüklopeediat.

Arvutitarkvara osas on baskid eestlastest ette jõudnud: mitmetest üldlevinud operatsioonisüsteemidest ja programmidest on olemas baskikeelsed variandid.

Baski identiteet on väga tugevasti seotud keelega. Baskiks loetakse ainult inimest, kes oskab baski keelt. Päritolu ei ole kuigi oluline. Näiteks hispaania immigrantide laps, kes räägib baski keelt, loetakse baskiks, kuid inimest, kelle esivanemad on alati Baskimaal elanud ja kes on geneetiliselt bask, kuid baski keelt ei oska, baskiks ei peeta. Selline suhtumine on täiesti erinev nt Venemaa väikerahvaste omast. Tähelepanuväärne on, et baski keeles puudub isegi sõna, mille tähendus hõlmaks nii baske, kes räägivad baski keelt, kui neid, kes ei räägi. Bask on baski keeles *euskaldun* 'baski keele rääkija'.

Baski keelt räägib tänapäeval u 700 000 inimest, sellest Euskadis u 550 000, Navarras 55 000 ja Iparraldes (Prantsusmaal) 70 000 inimest. Peale selle räägitakse baski keelt kolooniates Ameerika Ühendriikides ja Argentinast. Arvestades, et Euskadis elab kaks miljonit inimest, on baski keele rääkijad seal ometi suures vähemuses, moodustades vaid 28% kogu rahvastikust.

Enne 1968. aastat puudus baskidel ühtne kirjakeel; selle (*euskara batua*) lõi Baski Keele Akadeemia (*Euskaltzaindia*), mida kasutavad tänapäeval kõik Euskadi ja Navarra koolid, ametiasutused ja meedia. Tänapäeval on baski keel küllaltki ühtne ja normeeritud, kuid vanema kirjanduse ortograafias esineb üsna suuri

kõikumisi. Iparraldes kasutatakse veel sageli kohalikel murretel põhinevat kirjakeelt, mis pole ühtne ametliku staatuse puudumise tõttu.

GRAMMATIKAST

Foneetika ja ortograafia

Baski keele häälikusüsteem on suhteliselt lihtne ja hääldamine ei valmista eestlasele erilisi raskusi. Vokaale on viis (*a, e, i, o, u*, Zubero dialektis lisandub *ü*). Konsonantide hulgas on märkimisväärne sibilantide ja afrikaatide rohkus: neid on kokku kuus ja nad esinevad paaridena vastavalt häälduskohale, ühtses kirjakeeles märgitakse neid grafeemidega *s / ts, z / tz, x / tx* (*z* märgib inglise keelest tuntud helitut *th*-häälikut, *x* hääldub nagu meie *š*). Sõna alguses ei esine *r*-häälik ega konsonantühendid. Rõhk langeb kahesilbilistes sõnades lõpusilbile, kolme- ja enamasilbilistes teisele silbile lõpust, lisarõhk lõpusilbil.

Baski keele tähestik on järgmine: *A a, B b, (C c), D d, E e, F f, G g, H h, I i, J j, K k, L l, (LL ll), M m, N n, Ñ ñ, O o, P p, (Q q), R r, RR rr, S s, T t, TS ts, TT tt, TX tx, TZ tz, U u, (V v), (W w), X x, (Y y), Z z*. Sulgudes olevaid tähti kasutatakse vaid võõrnimedes. Täht *h* hääldub vaid mõnes idapoolses murdes, seetõttu on vanemas kirjanduses väga palju kõikumisi *h* kasutamises, kuid *euskara batua*'s on *h* kasutamine rangelt reglementeeritud (teatud võrdluseks põhja- ja lõunaeeesti sõnaalguline *h*).

Leksika

Baski keele põhisõnavara on genuiinne, sarnasused teiste keeltega puuduvad. Siia kuuluvad eluta loodust tähistavad sõnad nagu *ur* 'vesi', *harri* 'kivi', *ibai* 'jõgi', *eguzki* 'päike', *egun* 'päev', *elur* 'lumi', *gau* 'öö', looma- ja taimenimed: *zaldi* 'hobune', *zuhaitz* 'puu', *hartz* 'karu', *otso* 'hunt', *uso* 'tuvi', *sagu* 'hiir', *arrain* 'kala', *txori* 'lind', inimese kehaosade nimetused: *burru* 'pea', *belaun* 'põlv', *bihotz* 'süda', *esku* 'käsi', arvsõnad: *bat* '1', *bi* '2', *hiru* '3', *lau* '4', *bost* '5', *hamar* '10', *hoge* '20',

tajumist väljendavad sõnad: *entzun* 'kuulma', *ikusi* 'nägema', rohked omadussõnad: *on* 'hea', *handi* 'suur', *beltz* 'must'.

Baski keeles on mitu laenukihistust. Palju on vanu ladina laensõnu, mis on tulnud baski keelde alates roomlaste vallutustest 1. sajandil, nt *bake* 'rahu', *diru* 'raha', *lege* 'seadus', *liburu* 'raamat', *lore* 'lill'. Üksikuid sõnu on ka keldi keeltest, nt *maite* 'armastatu', *adar* 'sarv'.

Hilisemast ajast on baski keeles palju prantsuse-hispaania laensõnu, nt *leku* 'koht', *zeru* 'taevas', *kale* 'tänav', *erloju* 'kell'. Laensõnad muganduvad alati baski keele häälikusüsteemiga, nt *radio* > *irradi*, *rege* > *errege*.

Hispaania keeles leidub üksikuid baski laensõnu, nt *izquierda* < *ezker* 'vasak'.

Viimastel kümnenditel on loodud mitmeid neologisme, nagu *hozkailu* 'külmkapp', *hauteskunde* 'valik, valimine', *ikerketta* 'uurimine', *ortzune* ~ *ortzi* 'kosmos', *iraultza* 'revolutsioon' jne.

Baski keeles on kakskümmendsüsteem, s.t et kahekümnest (*hogeï*) suuremad arvsõnad kuni sajani (*ehun*) moodustatakse kahekümnele lisamise või kahekümne korrutamise teel: *hogeïta hamar* '30', *berrogeï* '40 (= 2×20)', *laurogeïta hamar* '90 (= 4×20+10)'.

Morfoloogia

Baski keel on aglutinatiivne keel, kasutatakse nii prefikseid kui sufikseid, mis liituvad tüvele muutumatul kujul. Nimisõnade puhul kasutatakse mõnikord tüve ja sufiksi liitmisel abivokaale, mõnel juhul on toimunud ka mitme sufiksi sulandumine.

1. Verb

Üheks eriti tuntud baski keele omapäraks on verbivormide rikkus. Selle põhjuseks on, et verb ei pöördu mitte ainult vastavalt alusele, vaid ka otse- ja kaudsihitisele. Siiski pöörduvad enamasti vaid abiverb ja põhiosa baski keele verbivormidest moodustatakse analüütilisel teel, s.t abiverbidega, ning põhiverb väljendab vaid

aspekti. Verbe, mida pööratakse ilma abiverbita, nii et prefiksids ja sufiksids liituvad otse verbitüvele, on tänapäeva baski keeles vaid 11 (sh neli intransitiivset: *egon* 'olema', *joan* 'minema', *etorri* 'tulema', *ibili* 'käima' ja seitse transitiivset: *eduki* 'omama', *jakin* 'teadma', *ekarri* 'tooma', *eraman* 'viima', *esan* 'ütlemä', *iruditu* 'näima' ja *iritzi* 'arvama'). On teada, et varem oli baski keeles rohkem sünteetiliselt pöörduvaid verbe. Tänapäeval kasutatakse eelnimetatud verbidest ka analüütilisi vorme, kuid siis on neil teine tähendus.

Eesti keeles pöörduv tegusõna vastavalt aluse kolmele isikule ja kahele arvule (kokku kuus vormi), ent baski keeles tuleb lisaks teise isiku kaks sugu ja mitmuse teise isiku kaks vormi, lihtvorm ja viisakusvorm, ning otsesihitise kaheksa isikut ja kaudse sihitise kaks arvu. Teoreetiliselt peaks oleviku kindlas kõneviisis kokku olema niisiis 200 verbivormi; tegelikult on neid 136, sest osa vorme ("sina teid", "sina sind", "meie mind") puudub. Kui lisada veel neli kõneviisi (indikatiiv, subjunktiiv, potentsiaal, imperatiiv) ja kaks aega (olevik, minevik), on verbivorme kokku umbes tuhat. Lisaks on analüütilistel verbidel veel kolm põhiverbi vormi, mis väljendavad aspekti (nt *hurbildu* 'lähenema', imperfektiivne; *hurbiltzen*, perfektiivne, *hurbilduko*, futuurne, s.t veel toimumata tegevus). Ei tasu arvata, et intransitiivsete verbide pööramine palju lihtsam oleks: sageli on neil kaudne sihitis, mis avaldub ka verbi muutevormides. Näiteks *hurbildu* 'lähenema, juurde tulema' > *hurbildu hatzaigu* 'sa oled tulnud minu juurde'. Õigem oleks seega rääkida kahe- ja kolmevalentsetest verbidest. Mõned verbid muudavad tähendust vastavalt sellele, kas kasutada neid transitiivse või intransitiivse abiverbiga, nt *hil da* 'olen surnud', aga *hil du* 'olen surmanud'. Mitme prefiksi ja sufiksi liitumisel võivad verbivormid päris pikaks venida, nt *eman geniezazkizukeen* 'me oleksime võinud need talle anda'.

Isikuvormid moodustatakse, kasutades samaaegselt nii prefikseid kui sufikseid. Prefiksids väljendavad intransitiivse verbi subjekti või transitiivse verbi otsesihitist, sufiksids aga kaudset sihitist ja transitiivse verbi subjekti, näiteks:

Gezurra esan zeniguten. Te valetasite meile (ütlesite meile valet).

Egia esan genizuen. Me ütlesime teile tätt.

2. Noomen

Nimisõna võib olla determineeritud (artikkel *-a*) või indetermineeritud, nt *seme* 'poeg (= ingl. *a son*)', *semea* '(see) poeg (= ingl. *the son*)'. Käändeid on 20–23 (teatavaid käändeid kasutatakse ainult elusolendeid, teatavaid ainult elutuid objekte tähistavate nimisõnade puhul). Käänete erinev arv eri allikates on tingitud sellest, et mõnede käänete kasutusala on väga kitsas või kasutatakse neid lihtsalt väga harva. (Umbes samasugune olukord on ungari keeles.) Nimisõnad võivad olla ainsuses ja mitmuses (tunnus *-k*). Grammatiline sugu puudub. Tundub, et käänete nimetustes ei ole veel kokkuleppele jõutud, sest igas grammatikas on neil mõnevõrra erinevad nimetused või ei ole neile üldse nimetusi antud. Mõnede käsitluste kohaselt on kohakäänete asemel tegemist hoopis postpositsioonidega. Olgu siinkohal toodud paari sõna ainsuse paradigma.

Kääne:	A:	B:
absolutiiv	<i>mutil</i>	<i>mutila</i> 'poiss, poissi'
ergatiiv	<i>mutilak</i>	<i>mutilak</i> 'poiss'
daativ	<i>mutili</i>	<i>mutilari</i> 'poisile'
partitiiv	–	<i>mutilik</i> 'poissi'
genitiiv	<i>mutilen</i>	<i>mutilaren</i> 'poisi'
destinatiiv	<i>mutilentzat</i>	<i>mutilarentzat</i> 'poisi jaoks'
sotsiatiiv	<i>mutilekin</i>	<i>mutilarekin</i> 'koos poisiga'
instrumentaal	<i>mutilez</i>	<i>mutilaz</i> 'poisiga'
inessiiv	<i>etxetan</i>	<i>etxean</i> 'majas'
ablatiiv	<i>etxetatik</i>	<i>etxetik</i> 'majast'
illatiiv	<i>etxetara</i>	<i>etxera</i> 'majja'
allatiiv	<i>etxetarantz</i>	<i>etxerantz</i> 'maja poole'
terminatiiv	<i>etxetaraino</i>	<i>etxeraino</i> 'majani'
genitiiv 2	<i>etxetako</i>	<i>etxeko</i> 'maja'
destinatiiv 2	<i>etxetarako</i>	<i>etxerako</i> 'maja jaoks'
inessiiv 2	<i>mutilengan</i>	<i>mutila(ren)gan</i> 'poisis'
allatiiv 2	<i>mutilengana</i>	<i>mutila(ren)gana</i> 'poisi poole'
ablatiiv 2	<i>mutilengandik</i>	<i>mutila(ren)gandik</i> 'poisi poolt'
motivatiiv	<i>mutilengatik</i>	<i>mutila(ren)gatik</i> 'poisi pärast'
prolatiiv	–	<i>mutiltzat</i> 'poisiks'

A: determineerimata; B: determineeritud.

Süntaks

Baski keele lauseliikmete tavaline järjekord on: alus, sihitis, öeldis. Samas on võimalikud ka kõiksugu muud järjestused olenevalt sellest, millist lauseliiget rõhutada tahetakse. See lubab baski keelt pidada vaba sõnajärgiga keeleks. Piiranguid on väga vähe, üheks neist on see, et abiverb ei saa esineda lause absoluutses alguses.

Baski keel erineb indoeuroopa ja uurali keeltest ergatiivse lauseehituse poolest. Ergatiivsed keeled ei ole tegelikult sugugi haruldased, siia kuuluvad näiteks tšuktši, eskimo, sumeri ja mõned kaukaasia keeled. Ergatiivsus on keele süntaktiline omapära: transitiiivse verbi otsesihitis on samamoodi markeeritud kui intransitiivse verbi alus ja samas erinevalt transitiiivse verbi alusest. Kõige paremini ilmneb see süntaksi erinevus, kui kõrvutame baski ja eesti keele lauseid:

Emakumea *joan da.*

Emakumea *ikusten dut.*

Emakumeak *ogi bat eman*
dit.

Naine on läinud.

Ma nägin **naist**.

Naine andis mulle ühe leiva.

Eitust väljendatakse partikli *ez* 'ei' lisamisega vahetult abiverbi ette, abiverb tõstetakse omakorda põhiverbi ette, nt *emakumea ez da etorri* 'naine ei ole tulnud'.

Possessiivsufikseid baski keeles ei ole, kasutatakse possessiivpronomeneid nagu eesti keeleski: *nire behia* 'minu lehm'. Erinevalt omadussõnadest ja näitavatest asesõnadest eelnevad need põhisõnale.

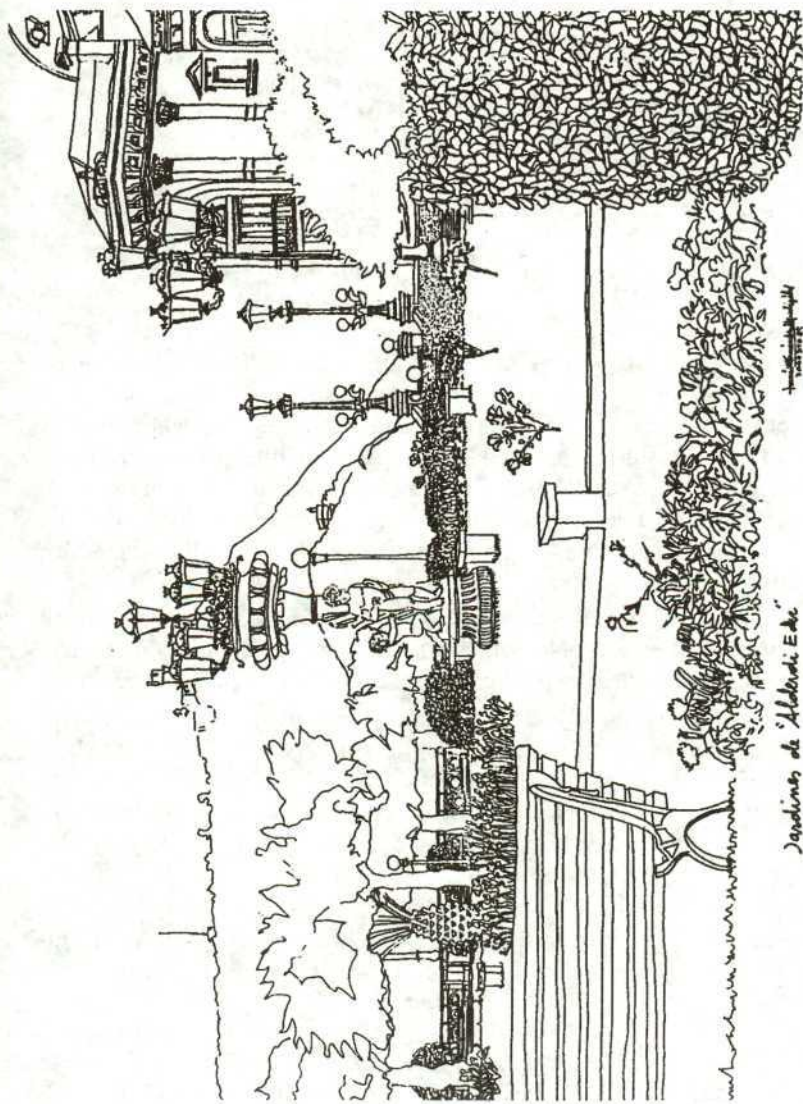
Baski keeles kasutatakse palju postpositioone, nt *gabe* 'ilma': *dirurik gabe* 'ilma rahata', *aurrean* 'ees': *zure aurean* 'sinu ees', *artean* 'vahel': *liburu artean* 'raamatute vahel'.

Nimisõnafraasis järgneb omadussõna nimisõnale, neile omakorda järgnevad artikkel või näitav asesõna, nt *neska gazte hau* 'see noor tüdruk'. Muud modifitseerijad (omastavad asesõnad, relatiivlauseid, arvsõnad) eelnevad nimisõnale. Käändelõpp liitub vaid nimisõnafraasi viimasele liikmele, nt *neska gazte honekin* 'selle noore tüdrukuga'.

Liitlausetest moodustatakse rindlauseid sidesõnade (*eta* 'ja', *baina* 'aga', *edo* 'või') abil, põimlauseid aga enamasti sufiksitega, mis liituvad pealause lõpus olevale abiverbile, nt *Etxean dagoela uste dut* 'Ma arvan, et ta on majas'.

SVEN-ERIK SOOSAAR (sünd. 1973) lõpetas klassikalise filoloogia erialal Tartu ülikooli 1995, on ennast täiendanud Gröönimaa ülikoolis ja Helsingi ülikoolis (sealt M. A. uurali keelte alal 1998), praegu Tartu Ülikooli uurali keelte doktorant.

TOMÁS HERNÁNDES MENDIZÁBAL.
Alderdi Ederi aiad

SISSEJUHATUSEKS BASKI KIRJANDUSSE

Ibon Sarasola

Tõlkinud Ruth Lias

Luis Villasante, Baski Keele Kuningliku Akadeemia (*Real Academia de la Lengua Vasca*) hiljutine president, tavatseb jutustada, et kord bussisõidul mööda Hispaaniat ei suutnud tema kohanaaber varjata imestust, nähes teda lugemas raamatut, mis oli kirjutatud baski keeles, see tähendab keeles, milles selle mehe arvates “ei kirjutata”. Lugu on muidugi äärmuslik, ent siiski tõepärane. Pole raske kohata inimesi, kes ilmutavad baski keele või kirjanduse suhtes märksa suuremat ignorantsust, kui võiks oodata.

Selles olukorras on otstarbekas alustada mõningatest üldistest andmetest baski keele ehk euskaara kohta, et aidata mõista baski kirjanduse aspekte, mis muidu võiksid tunduda hämmastavad.

Euskaara on olnud möödunud aegadel ja on ka tänapäeval keel, mida räägib üsna väike kogukond, kus nähtavasti pole varasematel aegadel kunagi olnud üle 600 või 700 tuhande kõneleja. Keskajal hõlmas see kõik baski provintsid, välja arvatud *Bizkaia* (Vizcaya)* läänetipp ja *Nafarro Eribera* (Navarra Ribera), ning ulatus mõne sajandi jooksul isegi Rioja Alta ja Burgose põhjapoolsetele aladele. Toonastest alates on baski keele areaal pidevalt kahanenud. 18. sajandil kaotas see olulise osa *Araba* (Álava) tasandikust ja 19. sajandil Kesk-Navarra. Tänapäeval hõlmab tema

---

A modo de introducción a la literatura vasca. (Eessõna Bernardo Atxaga teosele *Obabakoak*, 1995.) Teksti on veidi lühendatud.

*Edaspidises antakse Baskimaa kohanimed nii baski- kui hispaania-pärasel kujul (viimane sulgudes); isikunimede puhul eelistatakse baski kujusid. *Toim.*

kokkutõmbunud territoorium suure osa *Bizkaiast*, *Gipuzkoa* (Gipuzcoa) tervenisti, *Aramaio* (Aramayona) oru *Araba* põhjaosas, *Nafarroa* loodeala ja kogu *Iparraldi* (Prantsuse Baskimaa) territooriumi, välja arvatud linnaaglomeratsioon, mille keskuseks on *Baiona* (Bayonne). Kuigi möödunud aegadel oli euskaara peamine ja paljude piirkondades samahästi ainus keel baskide areaalis, ei saa seda öelda nüüdisaja kohta. Tänapäeval oskab euskaarat Baskimaal, kaasa arvatud baskide piirkond, vähemus: ainult neljandik kogu maa ja pisut alla poole baski piirkonna elanikest tunneb seda keelt.

Selle tagasimineku peamiste põhjustena viidatakse repressioonidele ja massilisele immigratsioonile, mis viimase saja aasta jooksul on maad tabanud. Minu meelest piisab Kataloonia olukorra vaatamisest jõudmaks järeldusele, et mainitud tegurid ei saanud olla määravad. See ei tähenda, nagu oleksid need tühi- sed, aga ma kalduksin arvama, et on teisi asjaolusid — tõik, et kultuuriliselt polnud maa kunagi olnud kuigi heal järjel, et baski keeles vahendatava kultuuri tähtsus on peaaegu olematu jms —, mis on praeguse olukorra teket mõjutanud hoopis rohkem, kui arvatakse. Sellele tuleks lisada, et tegemist on väikese ja oluliselt isoleeritud keelega ning et see on jäänud kõrvale romaniseerimisest, see tähendab tsivilisatsioonist selle sõna etimoloogilises tähenduses, — äärmused, mis nähtavasti on otsustavaiks põhju- siks, miks maa haritud ringkonnad on, vähemalt uusaja algusest peale, osutanud nii vähest lugupidamist rahva keele vastu.

Olukord on halvem, kui vaadelda keele kasutamist: see ju mää- rab selle juurdumist ja tegelikku kaalu rohkem kui selle tundmine. Ainsad üle 12 000 elanikuga omavalitsuspiirkonnad, kus tänavail- gi domineerib euskaara, on *Azpeitia* ja *Ondarroa*. Igal pool mujal kasutab seda harilikult vaid üsna tühine vähemus. Väiksemates asustuskeskustes varieerub olukord paikkonniti märgatavalt, kuid pole harvad ka need asulad, kus enamuse väljendab end tavalisel hispaania või prantsuse keeles. Üksnes puhtpõllumajanduslikel aladel, eeskätt *Gipuzkoas* ja *Bizkaias*, on euskaara peamine suht- luskeel.

Ametlikult peetakse euskaara napi kasutamise põhjenduseks suurt hulka baske, kes ei oska seda keelt, mis romaani keelte kõnelejaile on täiesti arusaamatu ning teeb selle tarvitamise või-

matuks, kui vestlejate seas on neid, kes seda ei valda. Ilmselt on sellel asjaolul oma kaal, kuid õige on seegi, et täiesti loomulikult võib kohata selliseidki baski keele kõnelejaid, kes omavahel räägivad harilikult hispaania (või prantsuse) keelt. Võin näiteks tuua tõsiasja, et küllalt paljud isikud, kes minuga räägivad euskaarat, vestlevad omavahel hispaania keeles. Ja maa mis tahes asulas võib hõlpsasti täheldada inimeste rühmi, kes räägivad hispaania keeles ning siirduvad euskaarale, kui kõnetavad lapsi. Sest meie erilise lingvistilise situatsiooni üheks iseloomulikuks jooneks ongi see, et kuigi keele kasutamine on märgatavalt taandunud, jätkatakse üldiselt selle edasiandmist lastele, vähemalt *Gipuzkoas* ja *Bizkaias* ja eriti neil juhtudel, kui isa ja ema on mõlemad baski keele valdajad.

Igal juhul on olemas tegur, millest ei saa selles üldises kirjelduses mööda minna. Tähtis lingvist Wilhelm von Humboldt, kes 19. sajandi alguses külastas Baskimaad ja oli haaratud huvist baski keele vastu, aitas üpris tõhusalt kaasa sellesse puutuva informatsiooni levikule ning kuulutas ette baski keele hääbumist lähima saja aasta jooksul. Tema ennustus oleks täitunudki (vahest küll pikema aja vältel), kui eelmise sajandi lõpus poleks puhkenud rahvuslikku liikumist, mida juhtis **Sabino Arana Goiri**: tema pidas esmaseks ülesandeks rahvuskeele päästmist unarusse, millesse see oli langenud, ja temal õnnestuski sisendada oma järgijatele keeleteadlikkust, mida tolle hetkeni samahästi kui olemaski ei olnud. Sellest ajast alates on rahvusliku ideoloogiaga inimesed olnud keele arengu edendajad ja selle säilimise peamine tugi, ning rahvusliku mõtte uuenemises kuuekümnendail aastail tuleb näha tollest ajast peale toimunud märkimisväärse lingvistilise teadvustumise ja taastumise protsessi liikumapanevat jõudu. Seda seika, mis minu arvates on halb keele tulevikule — sest keel peaks olema, nii nagu ta on Kataloonias, ühine pärusvara niihästi rahvuslastele kui ka mitterahvuslastele —, ei saa eirata. Tuleb siiski lisada, et baskimeelse vähemuse oluline rahvuslus ei tähenda, et natsionalism kui säärane, olgu siis tervikuna või ükskõik missuguse mõõdukama või radikaalsema suunaga, oleks efektiivne praktikas. Tegelikult on rahvuskeel natsionalistlikule ideoloogiale või ideoloogiatele midagi niisugust nagu heategevus ametlikule kirikule: seda jutlustatakse tingimata, kuid selle täit-

matajätmisse suhtutakse sallivalt. Lihtne on näha, et niisugune olukord soodustab iga liiki teesklust ning demagoogilisi hoiakuid, ja oletatavad keele kaitsmise taktikad võivad varjata nende kasutamist ja nendega manipuleerimist erakondlikes huvides.

Enne kui hakkam rääkima euskaaras loodud kirjandusest, pean viitama diskussioonile, mis tekib periooditi meie maa meedias: mida mõista *baski kirjanduse* all? Isegi Bernardo Atxaga satatus (usun, et täiesti vastu oma tahtmist) hiljutises telesaates ühte tobedasse vaidlusse sel teemal. Vähemalt minul — ja ma ei ole muidugi ainus, kes niimoodi mõtleb — pole midagi selle vastu, et kasutataks terminit *baski kirjandus*, märkimaks “kirjandust, mille on loonud Baskimaa kodanikud hispaania või mõnes muus keeles” või “kirjandust *baski teema* kohta”, muu hulgas ka sellepärast, et vältida liiga pikki nimetusi.

Baski kirjanduse ajalugu on küllaltki erinev teiste lähemate väikeste kirjanduste ajaloost, ja rohkem kui ühe aspekti poolest. Kõigepealt tekkis baski kirjandus võrdlemisi hilja ning tal puudub keskaegne kuldajastu. Teisest küljest, nagu võib mõista lugeja pärast tutvumist seda kirjandust vahendava keele heitliku saatusega, on see olnud marginaalne kirjandus, mis pole kunagi väljendanud baski rahva kogu elu, nagu korduvalt on täheldatud. Mis puutub meieni jõudnud suulisse pärimussõnakunsti, siis kinnitatakse üsnagi üksmeelselt, et kuigi see pole liiga rikas ega mitmekesine, pakub see ikkagi märkimisväärset huvi.

Kirjasõnaline literatuur tekib 16. sajandil, see tähendab, samal ajal kui albaania ja teised Euroopa kirjandused, langedes ühte trüükikunsti levikuga. See saab alguse 1545. aastal Bordeaux's trükitud *Benafarroa* (Alam-Navarra) vaimuliku **Bernat Etxepare** luuleraamatuga, mis on omamoodi lühike *Hea armastuse raamat** puhtrahvalikus teostuses omasuguse kirjandusliku väärtusega. Sellest samast sajandist pärineb teiste, väiksemate teoste kõrval **Joanes Leizarraga** juhitud rühma tööna Uue Testamendi tõlge ja kalvinistlikke kirjutisi. Joanes Leizarraga lõi murdeülese kirjakeele, mis oli määratud Püreeneede põhjapoolse nõlva baskidele, keda Navarra kuninganna Huana de Albret üritas pöörata

---

*Hita ülempreestri Juan Ruizi värssteos (1330), hispaania keskaja kirjanduse suurimaid saavutusi. *Toim.*

kalvinismi. Tegemist on religioosse ja arhaiseeriva keele imetlusväärse näidisega, mis aga suhtlemiskeeleks ei kõlvanud. Kõigest hoolimata on viimastel aastakümnetel tehtud ettepanek võtta see kirjandusliku standardkeele aluseks, kusjuures idee esitanud kirjanikud näivad segi ajavat kultuurkeele olemuse ja esoteerilise ülevuse.

17. sajand on baski kirjandusele midagi kuldajastutaolist. Vastureformatsioonist ajendatud uuenduste õhinas arenes *Lapuri* (Laborti) alal, kus tollal kujunes omamoodi baski Toscana, viljakas luule- ja proosalooming, mis mõnel puhul küündis üsnagi tähelepanndava kirjandusliku kvaliteedini ja intellektuaalse kõrguseni ning kehtestas suure väljendusjõuga normaliseeritud keele mudeli, mis oli poolel teel liialdatud kõrgelennulisuse ja rahvalikkuse vahel ning Leizarraga mudelist märksa mõõdukam latinismide hulga poolest. Nagu on näidanud Itziar Mitxelena, oli neil vähestel teostel võrdlemisi arvukas kodanlusest lugejaskond, kes elas *Donibare Lohizune's* (San Juan de Luzis) ning selle mõjupiirkonnas ja nautis lahedat majanduslikku seisundit. Selle vaimulike loodud kirjanduse tähtsaim esindaja on **Pedro de Axular**, baski klassikalise kirjanduse juhtnimi.

Alates 18. sajandist algab kaksikprotsess, mis ei peatu enne 19. sajandi lõppu. Kirjasõna pideva kvantitatiivse kasvu juures toimub baski kirjanduse kultuuriline vaesumine, millega kaasneb kirjakeele üha suurenev murdepärastumine. Euskaara funktsionaalne sfäär aheneb ja piirdub peaaegu eranditult lihtrahva religioosse kasvatusena. Ei puudunud katsed olukorra parandamiseks. Kõige tähtsamad nende hulgas on *Gipuzkoa* jesuiidi **Manuel de Larramendi** tööd. Ta oli baski keele apoloogia (1728), grammatika (1729) ja ulatusliku hispaania—baski—ladina sõnaraamatu (1745) autoriks ning taotles euskaara muutmist kultuurkeeleks. Oma eesmärgi ta ei saavutanud, sest maa haritud kihid jätkasid hispaania (või prantsuse) keele kasutamist kirjaliiku väljendusvahendina, kuid tema mõju oli otsustav Baskimaa kirjanduse ergutamisel ja väärtustamisel; seni polnud seda õieti olemaski olnud, oli vaid truualamlikke koopiaid. Larramendile on ette heidetud, et ta täitis oma sõnaraamatu väljamõeldud sõnadega, mida tema järgijad pole — täiesti põhjendatult — oma teostes kasutanud. Kuid see pole päris õige. Tema neologis-

me polnud vaja jutluste-, katekismuse- ja palveraamatuis, mis, nagu eespool märgitud, moodustasid euskaarakeelse kirjanduse kogu rakendusala, ent see vähene, mis euskaaras on kirjutatud 20. sajandi alguseni kultuuri või tehnika alal, kannab ilmselget Larramendi sõnaraamatu pitsarit.

Olukord hakkab põhiliselt muutuma 1880. aastate paiku. Täpsem mõttes kirjanduslik looming, mis eelnenud kahe sajandi jooksul oli piirdunud poole tosina teosega, millest mõnel ei puudunud huvitavuski, suureneb nüüd märgatavalt: luulelooming lakkab olemast sporaadiline nähtus, hakatakse viljelema teatrit ja ajakirjandust ning ilmuvad esimesed katsetused jutustava proosa vallas. Viimase arendamisel tõusevad esile kahtlemata kõige suuremad raskused, eriti Pürenee poolsaare kirjanike hulgas. Ilukirjanduslik proosa sai alguse folkloorses "Lillemängude" (*Juegos Florales*) õhkkonnas* — mis oli suuresti innustanud ka luulet — ajaloolis-legendaarsete teemade matkimisega, mis toona oli menukas hispaaniakeelses baski kirjanduses. Tegemist oli üldiselt üpriski konarliku proosaga, milles andis tunda eepilise traditsiooni puudumine. Lisada tuleks ka, et puudus lugejaskond, sest selle kirjandusliku liikumise käivitajad ei suutnud muuta baski keele kõnelejate harjumusi, kes ei lugenud üldse või siis lugesid hispaania keeles kõike seda, mis polnud palveraamat või mõni vihikuna välja antud rahvajutt.

Rahvusluse puhang, mis, nagu oleme näinud, avas uued perspektiivid keele tulevikule, mõjutas tuntuvalt baski kirjanduse kulgu. Nagu igasugune rahvuslus, nii oli ka **Sabino Arana Goiri** oma otsustavalt puristlik keelekõnne. Ent igal juhul oli tema reformikatse vähem radikaalne kui teised, näiteks eestlase Johannes Aaviku uuendused, kes pealegi ju saavutas oma "häbeliste" ettepanekute mõjulepääsu eesti kirja- ning isegi kõnekeeles! Ainus, mis Arana Goiril ja tema järgijatel õnnestus saavutada, oli teadvustamine, et "euskaara fiktsioon" on olemas, väga sarnasena "kreeka fiktsiooniga", mis oli välja mõeldud selleks, et luua kogu teaduslik terminoloogia: nii et neologismid, nagu *sendi* 'vesinik' või *ikurriña* 'elektron', ei erine oma etümoloogilise

---

* Samasuguseid pidustusi on korraldatud Kataloonias ja Provence'is; kaudselt on need meie laulupidusidki mõjutanud. *Toim.*

tekke poolest sellistest sõnadest nagu kreeka-ladina *hydrogenium* või *elektron*; neid termineid olid omal ajal hurjutanud hellenistid, näiteks F. Egger, kuid sellegipoolest võeti need ilmselt kõikjal tarvitusele. Ja nagu osutab leksikograaf A. Rey, "kaaluvad 10 või 100 000 tehnikut ja inseneri, kes peavad looma oma tegevusala kõnepruugi, rohkem mõnekümnest normeervast terminoloogist või puristlikust kriitikust, kui viimastel puuduvad tõhusad vahendid sekkumiseks". Baski keele puhul lähtus kriitika (ja ka kaitse) Arana Goiri ettepanekute lingvistilisest "ebakorrektsusest". On ilmne, et küsimus oli asetatud nii, et õigus jäi neile, kes pidasid Arana neologisme ebakorrektsuks. Ent õige on seegi, et küsimus oli selles mõttes halvasti püstitatud, et mingi termini "korrektsus" pole põhimõtteliselt oluline selle rakendamisel, vähemalt seal, kus pole õnnetust olla konservatiivsete lingvistide kontrolli all. Kõigest hoolimata ei olnud Arana koolkonna ettepanekud üldiselt eluviidavad teistel põhjustel: nii radikaalset reformi poleks saadud teostada, kontrollimata haridust ja kommunikatsioonivahendeid, samuti mitte oma emakeeles kirjaoskamatu ja kasina lingvistilise teadlikkusega elanike hulgas. Selle ainus tagajärg võinuks olla väikesearvulise eliidi ja rahvamassi radikaalne eraldumine, nii nagu see osalt toimuski.

Tegelikult kirjutati suurem osa baski kirjandusest selle sajandi esimesel poolel enam-vähem rangelt Arana koolkonna ettekirjutusi järgides. See tähendas sideme katkemist varasema kirjandustraditsiooniga, mida eirati, sest see oli rikutud hispaania mõjudest, ja ka larramendiliku purismi likvideerimist, mida rünnati uuesti lingvistilise õigsuse seisukohalt. Asja taga olid tegelikult poliitilised põhjused: Arana Goiri ja tema järgijate silmis oli Larramendi hispanofiil.

Enne vabariigi kehtestamist ei edenenud luule peaaegu üldse, dramaatikud ilmutasid suuremat kutseaktiivsust ja ambitsioone ning proosas andis parima **Domingo Aguirre**, eelmise põlvkonna preester. Alles vabariigi päevil tekib esimest korda baski kirjanduse ajaloos oma seisundist teadlike literaatide põlvkond ja hoogustub kultuuriline liikumine, mis püüab tekitada lugejaskonda, kes muudaks uue loomingu eluvõimeliseks. Algas see luulest, mis **Lauaxeta** ja eeskätt **Orixe Lizardi** teostes saavutab uue kvaliteedi. Julma kodusõja tagajärjed nurjasid selle liikumise enne,

kui oleks ilmnenud, mida see võib endast anda eepilise proosa alal.

Pärast süngeid aastaid, mille jooksul ellujäänutel — ja nende teened ei olnud väikesed — õnnestus lipp kõrgel hoida, alustab uus põlvkond 1950. aastatel uuendamist. Tegemist on radikaalsete uuendustega, mille eesmärgiks oli lahendada kõik lahtised küsimused. Esmajoones küsimuse leksikaalsest purismist, mida ründas armutult uuendusmeelse põlvkonna kõige radikaalsem osa, esitades veel kord ebakorrektsuse põhjendeid, millel oli suur menu. 1958. aastal vastu võetud Baski Keele Akadeemia deklaratsioon toetas üldjoontes neid seisukohti — mis tollastes rasketes tingimustes oli muidugi kõige mõistlikum —, kuid piisava ebamäärasusega, et probleemi ei lükataks täielikult kõrvale, millega ilmutati ühtlasi kiiduväärt ettevaatlikkust.

Teisena võeti vaatluse alla unifitseeritud kirjakeele loomise probleem. Käesoleva sajandi alguses jagunes kirjakeel neljaks dialektiks, milles omakorda oli lõputu hulk murrakuid. Ehkki sõjaeelse rahvusliku liikumise kõige helgemad pead olid teadlikud tõsisest probleemidest, mis johtusid unifitseeritud kirjastandardi puudumisest, läks arastlik koolkond tervikuna küsimusest mööda. Paradoksaalselt oli Baski Rahvusliku Partei võitlev veteran **Koldo Mitxelena**, kultuuriaktivist süngedel aastatel, ülemaailmselt tuntud suurim autoriteet baski lingvistika alal ja üks kõige silmapaistvamaid isiksusi, keda meie maa on kogu oma ajaloo kestel andnud, see, kes Akadeemia ülesandel pani kirja unifitseeritud standardi teoreetilised alused ja juhtis 1968. aastast alates selle kehtestamise mitmesuguseid etappe. Igatahes need, kes tegid teoks esimesed unifitseerimiskatsed ja kavandasid selleks esimesed meetmed, kuulusid uuenduspõlvkonda. Mitxelena ja Akadeemia töötasid sellel eelnevalt rajatud alusel. Esitatud mudelile, mis põhines keele tegeliku kasutuse ja kirjandustraditsiooni tasakaalul, vaidlesid vastu eelkõige vana natsionalistliku kaardiväe liikmed, kuid mudel aktsepteeriti asjaosaliste ülekaaluka enamuse poolt ilma suuremate probleemideta. Tuleb märkida, et esimese Baskimaa valitsuse unifikatsiooni toetav kindel hoiak oli määrav lõplikuks konsolideerimiseks.

Kolmas lahendust ootav küsimus oli baski kirjanduse avamine kaasaegse Euroopa ideoloogilistele ja kirjanduslikele vooludele.

Kui sõjajärgne uuenduspõlvkond alustas tegevust, oli tegelikul Baskimaal vähe ühist selle kuvandiga, mille temast andis ametlik baskimeelne ideoloogia. Juba sõjaeelsel ajal oli raskusi kirjanike ja lugejate häälestamisega ühisele lainele, kuid 1950. ja 1960. aastatel tekitas lõhestatus tõsist muret. Jäämurdjaks sai, kulutades küll tublisti energiat, mitmesugust päritolu, erineva kirjandusliku tee ja ideoloogiaga kirev kirjanike seltskond, mida oleme nimeetanud "uuenduspõlvkonnaks" ning mida ühendas ainult ametliku liini tagasilükkamine. Nende hulgast väärib esiletõstmist **Gabriel Aresti**, poleemiline figuur, ideoloogiliselt ja kirjanduslikult vastuoluline isiksus (kõik see kajastub ka tema loomingus), kelle roll meie poolt kommenteeritud radikaalse uuendusliikumise väljapaistva juhina oli kaugelt suurem sellest kuulsusest, mille ta oli "sotsiaalse" poeedina saavutanud kodu- ja välismaal. Peale selle oli Aresti suunajaks või taustpunktiks uuele kirjanike rühmale, kes alustas tegevust 1960. aastate teisel poolel ja kindlustas baski kirjanduse läbimurde nüüdisaega.

Kogu selle protsessi tulemusena kasutasid baski kirjanikud 1970. aastate alguses küllaltki normaliseeritud keelt ja viljelesid kirjandust, mis oli "nagu teised", see tähendab, milles kajastusid tehnikate mitmekesisus ja kaasaegse euroopa kirjanduse probleemid. Teisest küljest, kuigi keele normaliseerimine ei hoidnud ära esitamiskõlbmatute raamatute jätkuvat väljaandmist, soodustas see terve rea kahtlemata kõrgekvaliteediliste luule- ja isegi proosateoste avaldamist. Ilmuvad esimesed "eksporditavad" teosed, mille hulgas tõuseb esile **Ramón Saizarbitoria** romaan *Sada meetrit* (Ehun metro), mis on tõlgitud hispaania, inglise ja itaalia keelde, kuid ometi ei leidnud Pürenee poolsaarel seda vastukaja, mida ta vääris.

Niisuguse olukorraga puutusid kokku autorid, kes alustasid kirjutamist 1970. aastatel. Igatahes ei olnud kõik selles üldplaanis positiivne. Keele unifikatsioon pakkus kirjanduslikuks väljenduseks tõhusamat vahendit kui murretel põhinevad mudelid, kuid selles oli paratamatult teatud kunstlikkust ja jäikust. See peegeldus jutustavas proosas, mis on alati olnud baski kirjanduse nõrk koht. Oldi õppinud kirjutama enam-vähem korrektselt, kuid pööramata vähimatki tähelepanu esituse ladususele. Ja esmajärje-

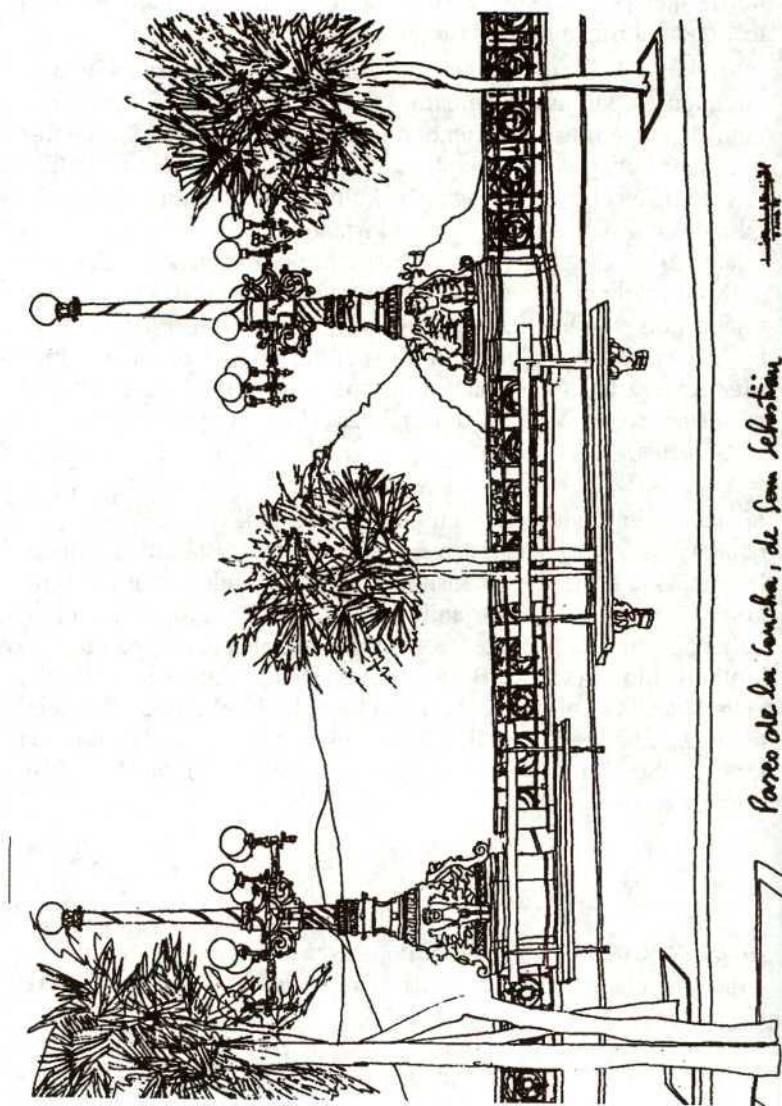
korras paistis silma küpsuse probleem, mis on sedastatav iga oma teekonda alustava kirjanduse puhul.

Sellesse kirjanike rühma, kes alustasid avaldamist 1970. aastate alguses, kuulub **Bernardo Atxaga**. Tema üsnagi tavatu kirjandusandega liituvad pühendumine kirjanikukutsele ja mitte just iga päev kohatav töödistsipliin. Kõik see, lisaks peen tundlikkus tänapäeva baski kirjanduse ja kultuuri probleemide suhtes, on teinud tema senise panuse baski kirjandusse sõna otseses mõttes määravaks. Kirjanduslikku traditsiooni uurides ja kasutades osavalt murretel põhinevat rahvajuttude varamut, on Atxaga osanud rajada kõige sujuvama ja tõhusama jutustava proosa tänapäeva baski kirjanduses. Ühtlasi on ta suutnud rakendada oma märkimisväärseid teadmisi Lääne-Euroopa kirjanduse loomeprotsessi mõtestamisel, mis on aidanud tal saavutada autentset loomingulist küpsust.

Atxagat on kritiseeritud muide selle eest, et ta võttis vastu *hispaania* kirjanduse riikliku preemia. Ometi tuli see kasuks tänapäeva baski kirjanduse seadustamisele: esimest korda tunnistas lugejatest ja kriitikutest koosnev professionaalide kvalifitseeritud kogu võistluses teiste kirjanduste aasta parimate teostega kõige väljapaistvamaks baski teose. Me ei tohi unustada, nagu on märkinud Koldo Mitxelena, Bernardo Atxaga loomingu suur imetleja, et "rahvas, kes kultuuri alal midagi loob, loob selle iseenda ja teiste jaoks, ning see, kes ei loo teiste jaoks, ei loo midagi ka iseenda jaoks". See on väljakutse tänapäeva baski kirjandusele. Kõik muu on teisejärguline.

IBON SARASOLA (sünd. 1946) on baski luuletaja ning prosaist, ka kirjandusloolane, kelle peateoseid on *Luulekunst* (Poemagintza) ja *Baski kirjanduse ajalugu*.

Paseo de la Concha, de San Sebastián

T.M.

TOMÁS HERNÁNDEZ MENDIZÁBAL.
Paseo de la Concha, San Sebastián

TÄNAPÄEVA

BASKI JUTUSTAV PROOSA

Elisa Martínez de Marañón

Tõlkinud Melitón Kriegg

Euskaarakeelse proosakirjanduse sünni ja arengut saab kõrvutada proosakirjanduse arenguga eesti ja muudes keeltes: seegi on alguse saanud mitteilukirjanduslikest teostest. See on olnud väga aeglane protsess, mis algab Joanes Leizarraga osalise Piibli-tõlkega 16. sajandil (terviktõlke teeb Louis Lucien Bonaparte, Napoleon I vennapoeg, kaks sajandit hiljem). Kui välja arvata mõningad usulise ja usuõpetusliku sisuga teosed, millest räägime allpool, ei olnud jutustavat proosat enne 19. sajandit õieti olemaski.

Pedro Daguerre Azpilikueta (*Axular*)* avaldab oma ainsa raamatu *Pärast* (Gero) aastal 1643. See sisaldab nõuandeid ja õpetlikke eeskujusid kristlasele õigema elu elamiseks. Axulari peetaksegi baski kirjanduse alustajaks. Esimene euskaarakeelne grammatika avaldatakse 1729. aastal tähendusriikka pealkirja all *Võidetud võimatu*. Samalt autorilt pärineb esimene kolmkeelne, nimelt hispaania, baski ja ladina keele sõnaraamat. 19. sajandi kestel võrsub usulise kirjanduse eeskujudest romaan: 1800. aastal kirjutab Juan Antonio de Mogel (*Peru Abarca*) selgelt õpetliku sihiga dialoogide kogumiku, mida mõned peavad esimeseks baski romaaniks. Ent esimese baski romaani selle sõna õiges tähenduses kirjutab alles Txomin Aguirre 1898. aastal

---

Tõlgitud hispaaniakeelsest käsikirjast.

*Ees- ja perekonnanime(de) järel on siin ja edaspidi sulgudes ja kursiivis kirjanikunimi. Teoste pealkirjad antakse eesti tõlkes ja selle järel sulgudes originaalkeeles. *Toim.*

Mis lüürikasse puutub, siis võib öelda, et esimeseks euskaara-keelseks luuletajaks on Bernat Etxepare 16. sajandil. Oma ainsa säilinud raamatu *Lingua vascorum primitiae* eessõnas väljendab ta hämmingut selle üle, et veel ükski bask enne teda ei ole üritanud kirjutada oma keeles.

Sellest hoolimata on baskidel rikkalik, kvalitatiivselt mis tahes teise rahva omaga võrreldav suuline pärimus. Kirjaliku traditsiooni tekkepõhjused aga on pigem keelelist laadi. Võib-olla on kunstluule süünd (ehkki too ei välju oma arengus religioosse teemaatika raamidest) mitu sajandit enne proosakirjandust seletatav just suulise pärimuse rikkusega. Ja kui 19. sajandi lõpul hakkab arenema baski romaan, toimub see poliitilis-kultuuriliste taotluste kontekstis, olles baski keele arengu soodustamiseks sobivam vahend kui luule ja rahuldades rahva vajadust oma keelt õppida ja viljelda. Baski romaani tekke tingivad seega keelelised eesmärgid ja vajadused. Ent see soodus kultuuriline kontekst piirab ühtlasi romaani arengut stiili ja loovuse osas.

19. sajandi lõpus on euskaara keelest saanud keskne väärtus rahvusliku identiteedi aluseks olevas ning poliitiliste taotluste objektiks muutumas väärtussüsteemis. Noil päevil hakkavad ilmuma ka euskaarakeelsed perioodilised väljaanded. 1885. aastal asutatakse *Euskaldun gazeta* (Baski ajakiri) Los Angeleses (USAs), 1887. aastal nädalaleht *Euskalduna* Bayonne'is (Prantsuse Baskimaal). Sel ajal tekib baski kostumbristlik romaan, mis ei peegelda mitte niivõrd selleaegset tegelikkust kui just baski ideaali. Sellel ajajärgul ilmuvad ka hispaania kirjandusteoste tõlked baski keelde. Mis puutub euskaarakeelsesse originaalkirjandusse, siis on üldine arvamus, et seda pole võimalik käsitada millenagi, mis tõuseks kõrgemale folkloorisest.

1930. aastail kirjutab Nicolás Ormaetxea (*Orix*) poeemi *Baskid* (Euskaldunak), mis on loodud selliste eeposte eeskujul, nagu on näiteks eestlaste *Kalevipoeg*; tulemus valmistas aga pettumuse ning poeem jäigi avaldamata.

1950. ja 1960. aastail hülgab baski kirjandus oma senise doktrinaarse eesmärgipärasuse ja muutub põhiliselt esteetiliseks. Seda soodustavad 1960. aastate sotsiaalmajanduslikud tingimused: *ikastola*'de (euskaarakeelsete koolide) teke, kiire üldine areng ja jõudsalt kasvav majandus, samuti ühtse euskaara kirjakeele loo-

mine. Baski kultuuris leiab aset uuenemisliikumine. Kirjanikel, kes selles liikumises osalevad, on järgmised ühisjooned: enamik neist on *euskaldun berria*'d, sõna-sõnalt 'baskimaalased', see tähendab, et euskaara keele on nad omandanud väljaspool perekondlikku konteksti; paljudel puudub kõrgharidus, mille puudumist püütakse korvata intensiivse ja süsteemitu ilukirjandus-, sotsiaalteaduslike ja filosoofiliste teoste lugemisega.

José Luis Álvarez Emparantza (*Txillardegi*) ja Ramón Saizarbitoria on need, kelle romaanides esimesena see uus väärtussüsteem peegeldub. Esimesest Txillardegi romaanist *Leturia salajane päevik* (Leturiaren egunkari eskutua, 1957) leiame baski romaani temaatilise kaasajastamise alused. Romaani peategelaseks pole idealiseeritud baski mees, nii nagu olid seda seniste baski (kostumbristlike) romaanide peategelased, vaid nukrameelne ja meelegeitel nooruk, kelle lugu antakse edasi päevikuvormis. Ja erinevalt kostumbristliku romaani külaproosalikkusest peegeldub siin juba linnakultuur. Selles ja järgnevates romaanides jääb Txillardegi truuks oma idee, et intellektuaali kohus on kaasa lüüa oma ajastu võitlustes. Tema ise osales relvastatud liikumise ETA loomises.

1969. aastal avaldatakse Saizarbitoria *Sest see algab iga päev* (Egunero hasten delako), millega baski eepiline proosa astub pöördumatult modernsusse, mis ei tähenda mitte ainult lakkamatuid reaalsuse, vaid ka selle kirjandusliku peegeldamisviisi ot-singuid. Selles kasutab autor objektivistlikku jutustamistehnikat, tegevustiku suhtes välist ja ideoloogiliselt neutraalset vaatepunkti, kaasab fragmente reaalsusest (juhuslikult kuulnud kõnelusi, ajaleheudiseid). Järeleandmised sisemise diskursuse osas on minimaalsed. Selle romaani ilmumine põhjustas temaatika tõttu (neiu, kes soovib aborti teha) mõningates teabevahendites suure skandaali.

Need kaks autorit on baski jutustava proosa uuenemise algatajad selles osas, mis puudutab vanast lahtiütlemist, uuenenud maailmanägemist ja selle maailma kirjeldamist: nad jätavad kõrvale vähemalt käesoleva hetke vajaduste seisukohalt napi ja abitu kirjandustraditsiooni ning hakkavad kaasaege reaalsuse väljendamiseks sobivaid eeskujusid otsima peamiselt Ameerikast ja Euroopast. Eriline vastukaja on olnud selle sajandi teise poole

Ladina-Ameerika romaanil ja sellel, mida on nimetatud "maagiliseks realismiks": põimuvad reaalsus ja fantaasia; seda võib leida mõne 1980. aastate eriti mõjuka kirjaniku juures, nagu Angel Lertxundi või Juan Mari Irigoien.

Teiseks on baski jutustava proosa uuenemist iseloomustanud tegelikkuse problemaatilisust ja keerukust väljendada suutvate edastustehnikate ja -viiside areng, uudsete jutustamisviiside esinemine, mitmeplaanilise tegevustiku, anakroonia ja introspektionitehnikate ilmumine.

1970. aastatest alates kasvab nii kirjanike kui euskaara keeles avaldatud romaanide arv. Uued autorid esindavad sellist modernsuse astet, nõudlikkust ja esteetilist kvaliteeti, mida baski kirjanduses polnud kunagi varem esinenud. Ilmuvad romaanid, mis esindavad väga erinevaid žanreid: kriminaal-, ajaloolist, psühholoogilist romaani, samuti avaldatakse eksperimenteerivaid teoseid. Ilmneb paljudele baski kirjanikele omane mina-vaatepunkt, jutustamine pigem isiklikust kogemusest kui ajaloolises ja sotsiaalses plaanis vaadeldavast reaalsusest lähtudes. Kaldutakse pigem lüüriliste kui eepiliste jutustamisviiside poole, ja selle tulemuseks on lüüriline romaan. Nii nagu kostumbristlikku romaani ei saa pidada tegelikkuse kroonikaks idealismi tõttu, ei saa selleks pidada ka lüürilist romaani selle intiimsuse tõttu.

Neil aastail avaldati Saizarbitoria *Sada meetrit* (Ehun metro, 1976), milles kujutatakse politsei eest põgeneva baski võitleja viimast sadat meetrit, enne kui ta tabatakse ja maha paisatakse. Romaan püüdis üht kindlat probleemi objektiivselt kujutada, ent seda võeti kui terrorismi apoloogiat ja teos pandi võimude poolt "luku taha". Neil aastail ilmus ka Arantxa Urretabizkaia *Miks, mu laps?* (Zergatik panpox?, 1979) — ema monoloog lapsele, milles peegeldub armusuhte maailm. Need kaks romaani on 1970. aastate lõpule ehk kõige iseloomulikud. Mõlemas kujutatakse tegelikkust, välist maailma, peategelase tunnete, meelte, mälestuste kaudu. Ka mõjuvad mõlemad lühiromaanid, nagu enamik selle aja teoseid, skeemina mõne suurema romaani tarvis, mida kirjanik pole kas osanud või julgenud lõpetada.

Kaasaja baski kirjanduse antoloogia eessõnas toob Jesús María Lagabaster esile tõiga, et ilma traditsioonita, millele toetuda, on uus baski romaan pidanud astuma romantismist otse

avangardi, püüdes kähku, korralikult läbi mälumata, omastada kõige erinevamaid ja moodsamaid jutustamistehnikaid. Või nagu ta teisel ütleb: “Baski romaanil puudub realistliku romaani kogemus, ta on pidanud tegema hüppe eelrealismist — teatavat laadi kostumbrismist, mida mõned uurijad peavad olemuselt ebaromaanilikuks — kõige moodsamate ja isegi avangardsete roomaanikäsituste juurde.”

1976. aastal ilmuvad esikteosena Bernardo Atxaga *Linnast* (Ziutateaz) ja Koldo Izaguirre *Seks et on vaja* (Zergatik bai). Atxaga romaani autobiografism on veel liiga ebaküps, kuid Izaguirre on täiuslikult teostanud tegelase teadvusvoolu kujutamise. Need kaks autorit asutasid kirjastuse ning hiljem asutas Atxaga koos teiste kirjanikega ajakirja *Fiasko* (Pott), mis oli 1970. aastate baski kirjanduses keskse tähtsusega. Nad suhtusid põlglikult sotsiaalse angažeerituse ideesse ja kaitsesid kirjanduse iseväärtust. *Pott* lõpetas tegevuse 1980. aastal, kui tema põhieesmärgid tundusid olevat saavutatud. Tõepoolest lakati baski kirjandust võtmast kui vahendit ja ühtlasi oli ta muutunud võrdlemisi sõltumatuks oma senisest rollist euskaara keele normeerijana.

Keele normeerimisest rääkides tulebki mainida, et üks suurimatest baski jutustava proosa probleemidest on keel ise. *Euskaltzaindia* (Baski Keele Akadeemia) loodud euskaara kirja-keel (*euskara batua*) on avanud uue horisondi ja loonud alused kogu kultuuri arenguks. Ent *euskara batua* on keelena olnud teoreetiline ja loodud õigekirja-, hääldus-, sõna- ja lausemoodustusreeglitele järeleandmise tulemusena; reaalsuseks on selle muutnud ja sellele vajaliku sügavuse andnud alles tegelik kasutamine. Kaasa on aidanud — ning tõenäoliselt väga olulisel määral — ka kirjanikud, seda pidevalt juurde luues ja suupärasemaks muutes.

Baski kirjanikele nii spetsiifiline keeleproblemaatika avaldub erinevais mõtmeis. Nagu ütleb Jon Kortazar (*Insula*), kujundavad narratiivsed maailmad lugeja harjumusi, ning kui 15 aastat tagasi, mil tekkis euskaara keelne televisioon, panid vaatajad imeks euskaara keelt rääkivaid indiaanlasi ja hiinlasi, siis romaani puhul leidis aset sama fenomen. Näiteks polnud *Sajas meetris* Saizarbitorial lihtsalt võimalik lasta politseinikel kõnelda euskaara keeles, ent Bernardo Atxagal on see võimalus juba täiesti olemas. Teine mõõde on keeleline, kuivõrd euskaara keeles kirjutav kirjanik

kasutab tööriistana *euskara batua*'t — mis on loodud alles hiljuti. Tegu on ühishnormiga kirjutatava keele jaoks, sest kõnekeel on siiski erinev. Euskaara keele puhul on sellel protsessil kaks tahku — ühelt poolt kirjutatud keele vastandumine kõneldavale keelele, teiselt poolt keelenormi ja dialekti vastandumine. Kolmas mõõde on baski keele tegelik kasutus eri ühiskonnakihtides ja selle taustal autori taotlus taasluua euskaarakeelsena need situatsioonid, kus euskaara keelt tegelikult ei kasutata.

Selle probleemi kõrval, mis on omane võib-olla vaid euskaarakeelsele kirjandusele, on teisi asjaolusid, mis kujundavad ehk isearanis romaani alates 1980. aastatest. Kõigepealt tõlgete arvu suurenemine. Tõlke puhul ei näe eeskujud otsiv autor üksnes romaani aluseks olevat abstraktset struktuuri ja tehnikat, vaid ka keelelist vormi ning tõlkijapoolset keelekäsitlust. Ta võib kesken-duda mõnele keelekasutusele, vaadelda selle stilistilist arengut, ent ka jääda eelistama keelekasutust, mis on tekkinud vastuolust tema enda stiilikäsituse ja selle vahel, mida talle pakub tõlkija.

Viimastel aastatel on pöördutud sõnade, süntaksi ja stiilivõimaluste otsingul ka sajandi alguse ja keskpaiga kostumbrismist kaugemal seisva traditsiooni poole, hinnates oma juuri, laskumata siiski puristlikku liialdusse. Pärast kiiret moderniseerumist on meeled kainenunud, autorid teoretiseerivad jutustamismanee-ride üle, ning lubatakse keelekasutust, mis ulatub normatiivsest talurahvakeelsuseni ja kõrgstiilist euskaara-õppijate slängini.

Hoolimata euskaarakeelsete trükiste arvu suurenemisest on baski kirjandus vajunud 1990. aastate alguses teatavasse madal-seisu. Kirjastused on muutunud nõudlikumaks keele ja kunstilise taseme osas, "vanad olijad" — küpsed kirjanikud — jätkavad küll avaldamist, ent nii mõnedki lootustandnud noored on silmapiirilt kadunud.

1980. aastail kirjutati ja avaldati palju, ning just alates 1983. aastast kasvas hüppeliselt jutustava proosa hulk. Seda ajastut tähistab kõige paremini Bernardo Atxaga *Obabalased* (Obabakoak), kui mitte ka kõige tuntum, loetum ja auhinnatum, siis ometi vähemalt üks tuntumaid, loetumaid ja auhinnatumaid selle küm-nendi romaane. Pärast selle raamatu menu tekib aga mõningane vaakum. Olgugi et kirjanikud on endiselt olemas ja kirjutavad, pole baski kirjandusel õnnestunud endale välismaailma jaoks selgeid

piirjooni kujundada. Atxaga ja teiste tema põlvkonna kirjanike järel (Sarrionandia, Joxe Mari Iturralde) ilmusid 1980. aastate kirjanikud (Laura Mintegi, Mikel Hernández Abaitua, Paco Aristi, hiljem ka Ignacio Mujika Iraola, Juan Luis Zabala jt). 1990. aastate kirjanikel, kellest mõned on koondunud ühendusse "Lubaki", on mõningaid ühisjooni, millest kõige olulisem on nende loomulik suhe euskaara keelega: see on olnud nende õpingute keeleks osana neid ümbritsevast keskkonnast. Ka on ümber orienteerutud žanriliselt: kui 1980. aastail oli baski kirjanduse menukaimaks žanriks jutustus, siis 1990. aastail kujuneb selleks romaan.

MÕNINGAID BASKI KIRJANIKKE

RAMON SAIZARBITORIA (sünd. 1944) pole mitte ainult kirjanik, vaid ka sotsioloog. Võib öelda, et tema looming on euskaara-keelse romaani uuenemisel olnud keskse tähendusega. Alguses oli ta mõjutatud Hispaania üleminekuaja sotsiaalpoliitilisi nõudmisi esitavast õhustikust, ehkki tema puhul väljendus see keelevalikus, mitte poliitilises suundluses.

Tema kolm esimest romaani avaldati 1970. aastatel; need muutsid põhjalikult tolle aja kirjanduslikku panoraami. Need olid *Sest see algab iga päev* (Egunero hasten delako, 1970), *Sada meetrit* (Ehun metro, 1976) ja *Ah, Jeesus* (Ene Jesus, 1976). Saizarbitoria jaoks on romaan vahend otsimaks, kogemaks ja ütlemaks midagi uut. Teoste temaatika on väga erinev, kuid neid ühendab tegelaste sisemaailma esiletõstmine, vastupidiselt välismaailmale, mida tunnetame vaid tegelaste subjektiivse pilgu vahendusel ning mis romaanis *Ah, Jeesus* on peaaegu olematu, piirdudes ainult pooltühja toaga.

1995. aastal avaldab Saizarbitoria *Lugematud sammud* (Hamaika pauso), milles erakordse intensiivsusega kirjeldab ühe tegelase katseid jutustada üht lugu, ja loo järkjärgulist põimumist tema enda looga romaanis. Autori viimane romaan on *Kaks südant: Sõjakroonikad* (Bihotz bi: Gerrako kronikak), mis räägib inimese tugevaimatest tunnetest: armastusest ja vihkamisest.

JOSEBA SARRIONANDIA (sünd. 1958) sai magistrikraadi baski kirjanduse alal, tegutses mõned aastad foneetikaõpetajana ning

vangistati 1980. aastal, süüdistatuna ETAsse kuulumises. Viie vangla-aasta jooksul jätkas ta kirjutamist ja avaldamist. 1985. aastal põgenes vanglast. Paos on ta tänini, kuigi jätkub tema teoste avaldamine kodumaal. Tema looming hõlmab esseid ja uurimusi, luulet ja jutustavat proosat, põhiliselt novelle.

Avaldanud ka raamatuid, mida on raske millegi alla liigitada ning mille kaante vahel on üheskoos esseed, kommentaarid-arvustused, kirjanduskriitika ja poeetilise proosa lühipalad. Sellised on *Ma ei ole siit* (Ni ez naiz hemengoa, 1985), *Marginaalid* (Marginalia, 1988), *Me ei kuulu iseendile* (Ez gara gure baitakoak, 1989), *Kirjad Ainhoale* (Ainhoari gutunak, 1990), *Olen siin, olles ohnud seal* (Han izanik hemen aniz, 1993), *Sõnade vastumeelsus* (Hitzen ondoeza, 1997). Nendes loob kirjanik fantastilise, autori ja lugejate tavareaalsusest erineva maailma. Tema jutustused viivad minevikuaega ja -ruumi. Oma lugudes annab Sarrionandia väga eredalt edasi nukruse-, kaotuse- ja saatusetunnet. Tema keelt ja stiili iseloomustab tugev lüürilisus, talle kui kirjanikule on omane eriline õrnus, peenus, kosmopoliitsus, sügav haritus ning ta tunneb hiilgavalt baski kirjanduse klassikuid. Tema esimene jutustava proosa kogumik on *Jutustused* (Narrazioak, 1983). Poeetilise lühiproosa raamat *Pähklikoore sees* (Intxaur azal baten barruan, 1983) kõneleb otsesõnu vanglakogemustest. Hilisemate raamatute pealkirjad on *Trumm ja viha* (Atabala eta euria, 1986), *Tädi Mariasuni jutud* (Izeba Mariasunaren ipuinak, 1989) ning *Põhja tunnid* (Ipar aldeko orduak, 1990).

BERNARDO ATXAGA (sünd. 1951), kodanikunimega Joseba Irazu, on saanud nii hispaania- kui euskaarakeelsete lugejate hulgas enneolematu omaksvõtu osaliseks. Ta on kõige suurema euskaarakeelse läbimüügiga, kõige auhinnatum, kõige tõlgitum, kõige eksporditum kirjanik ja üks vähestest vabakutselistest kirjanikest. Vähe on selliseid kultuuri- või isegi ühiskondlikke üritusi, kuhu teda ei kutsutaks. Küllap sobibki ta väärikalt lõpetama käesolevaid vaatlusi.

Atxaga alustas oma loometeed 1970. aastate lõpul, seega ajal, mil euskaarakeelne kirjandus end esteetilise naudingu allikana lõpuks ometi õigustama hakkas. Võitnud 20-aastaselt kirjandusvõistluse, avaldas ta oma esimese jutustuse 1971. aastal. 1970. aastail ilmus temalt postavangardistlikke ja eksperimen-

taalset laadi jutte ja luulet. 1980. aastail ilmusid raamatud *Sain väga lühikese aja jooksul kaks letter'it* (Bi letter jaso nituen oso denbora gutxian, 1984), *Kaks venda* (Bi anai, 1985) ja *Obabalased* (Obabakoak, 1988); viimane on fantastilist laadi juttude kogumik, mida on tõlgitud 21 keelde ja korduvalt auhinnatud. Raamat on olnud pöördepunktiks, baski moodsat kirjandust kaheks jagavaks teoseks — “enne seda” ja “pärast seda”. *Ühe baski lehma mälestusi* (Behi euskaldun baten memoriak, 1991), arvatavasti Atxaga parimat noorteraamatut, on samuti korduvalt välja antud ning see on tõlgitud seitsmesse keelde. Autori laste- ja noorsooraamatuist nimetatagu veel *Chuck A. ühe hambaarsti pool* (Chuck A. ranberri dentista baten etxean, 1982), sarja pealkirjaga *Siberi rongi jutud ja laulud* (Siberia treneko ipuin eta kantak, 1984) ja *Mees nimega Sara* (Sara izeneko gizona, 1996). Kõiki neid iseloomustab huumor ja fantaasia. 1993. aastal ilmub Atxagalt — hiljem 12 keelde tõlgitud ja mainekaid preemiaid saanud — *Mees oma üksilduses* (Gizona beren bakardadean). Kaks viimast mainimisväärsset teost on *Taevad* (Zeruak, 1995), suure tundejõuga ja väga intiimne romaan, ning *Uus Etiopia* (Nueva Etiopia) — raamat, milles põimuvad luule, muusika ja maalikunst.

ELISA MARTÍNEZ DE MARAÑÓN (sünd. 1971) on pärit Euskal Herri (Baskimaalt), lõpetanud Baskimaa Ülikooli toiduainete tehnoloogia alal 1994; praegu õpib Tartu Ülikoolis eesti filoloogiat.

KOLM LUULETUST

Bernardo Atxaga

Tõlkinud Ain Kaalep

ROOSTE

Roostekarva kurb
udu on rüütamas sügisest linna,
kõrguste kõrvelaanes
on kõngemas viimane kuukiir.
On kajakapesad kui kerjaste taskud
ja töörahva köökide sinakad tuled
kui ööde hiiglamüüri silmad
ja iidset sillal
on üks ajalehemüüja vahtimas jõge
nagu sõnaraamatut, tulvil tundmatuid sõnu.
Bussijuhid kõnelevad surnud poksijast,
rööpad röövivad rongidelt mälu,
aja tikitud lina on see, mis õhtu on kinni katnud.
Tänavanurkadel kohmakaid igatsuslaule kaigub
ja taamal näeb joomareid,
uksehoidjate kollaseid kuubi,
üht teistki silda, prostitute.

Bernardo Atxaga raamatust *Poemas e híbridos*, 1990. Originaalide pealkirjad: "Herdoilarena", "Negukoa", "Trikuarena".

Peale autori enda hispaania versioonide olen eestindamisel kaatanud Elisa Martínez de Marañóni lahket abi. *Tõlkija*.

TALVINE

Nii otsa üheteistkümnes kuu sai, talvekuu:
Lõunasse lendavate metshanede laulus.
Ja seal sina seisid, silmad taevasse sihitud, ise öeldes nii:
Oleksid minulgi tiivad, mina katsuksin ka
Leida mõnd vastset maad, ja ma jätaksin maha
Oma laagri sel rannal, mis täis on kollaseid lippe;
Vahest aeg siis lahkemalt läheks
Ja ma unustaksin ära
Selle linna müürid ja rahva.

Ja, kas mäletad, seda ainsat ma küsisin sinult:
Miks me oleme nii õnnetud?
Tulgu surm või samas, ikka
Lumehelbed me esikus oleksid sul nähtud.

Ja siis tulidki tumedad inglid
Ja õhtuga koos sinu viisid ära.

Nii otsa üheteistkümnes kuu sai, talvekuu:
Lõunasse lendavate metshanede laulus.

SIIL

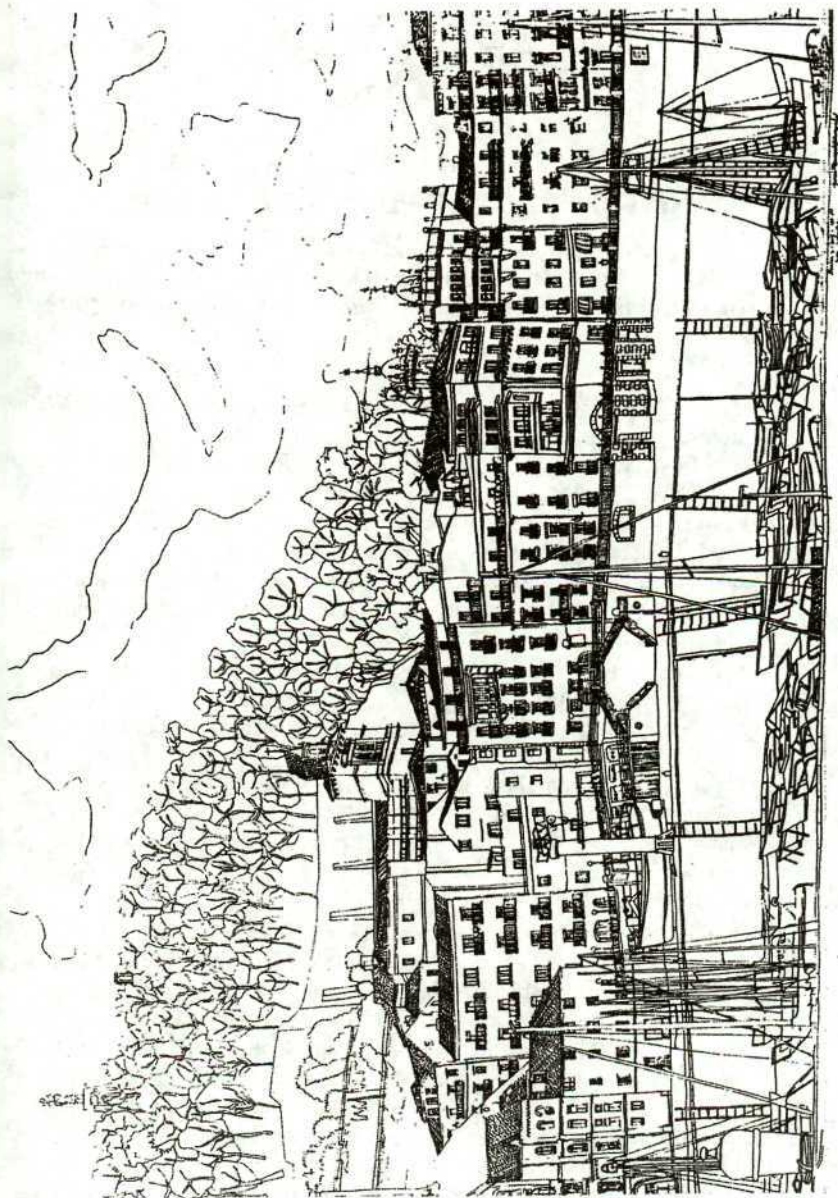
Ärkab siil oma kuivadest lehtedest pesas
ja tuletab meelde kõik sõnad, mida teab:
neid on umbes kakskümmend seitse, verbid seal hulgas.

Ja ta mõtleb edasi: Talv on läbi,
mina olen siil, kaks kotkast lendab mu kohal;
oh Tigu, Vihmauss, Vagel, Ämblik ja Konn,
kus lombis või urus te peidate end?
Seal on oja, See on minu riik, mul on Nälg.

Ja ta mõtleb veel: See on minu riik, mul on Nälg,
oh Tigu, Vihmauss, Vagel, Ämblik ja Konn,
kus lombis või urus te peidate end?

Ent ta paigale jääb, kuiv leht nagu isegi oleks,
sest on keskpäev ja keelab iidne seadus
talle päikse ja taeva ja kotkad.

Aga öö tuleb, kotkad kaovad ja siil,
oh Tigu, Vihmauss, Vagel, Ämblik ja Konn,
jätab oja ja läheb üles mäest,
ise kindel oma okaste peale
nagu oma kilbi peale Sparta või Korintose Sõdur;
ja äkki ta astub üle piiri
heinamaa ja uue maantee vahel,
üheainsa sammuga saabub minu ja sinu aega,
ja et tema sõnavara pole mitte suuremaks saanud
viimase seitsme tuhande aasta jooksul,
meie auto tulesid ta ei märka,
oma surma lähedust ta ei tunne.

TOMÁS HERNÁNDES MENDIZÁBAL.
San Sebastián sadam

ARVUSTUS

UUS EESTI AJALOO REVISJON VÕI SINI-MUST-VALGE-PUNANE ROSOLJE?

Õie Elango, Ants Ruusmann, Karl Siilivask. *Eesti maast ja rahvast: Maailmasõjast maailmasõjani*. Tallinn: Olion, 1998. 462 lk.

Pärast Vene okupatsiooni ideoloogilisest kammitsast vabanemist on elavnenud ajalooaineliste teoste publitseerimine, millega tahetakse valgustada Eesti Vabariigi aega mitmekülgselt, kui see oli varem võimalik. See on kõigiti tervitatav, ent jääb arusaamatuks, miks kirjutavad neid teoseid osalt needsamad ajaloolased, kes varem kommunistliku partei truude sulastena seda vabariiki maha tegid ja iseseisvusest kõnelesid jutumärkides. Nad on ju aastakümnete jooksul omandanud mõttelaadi, mis pärineb kommunistliku partei võimuvahetustele järgnenud partei lühiajaloo revisjonidest.

Viimane näide on Eesti Vabariigi 80. aastapäeva puhul välja antud ülevaade ajavahemikust 1914–1940, mis on suureõnaliselt pühendatud kõigi nende eestlaste mälestusele, kes langesid Esimeses maailmasõjas ja Eesti Vabadussõjas. Selle peaautoriks on Karl Siilivask, kes on peamiselt tegelnud ainult enamlaste 1917. aasta tegevuse uurimisega; Oktoobrirevolutsiooni ajaloo eest sai ta koguni ENSV akadeemikuks. Tema oli ka kahekõitelise ametliku ajaloo *Revolutsioon, kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis (1917–1920)* (Tallinn, 1977–1982) peatoimetajaks ja -kirjutajaks.

Nüüd on ta nähtavasti vahepeal veel kord lugenud Eduard Laamani *Eesti iseseisvuse sünni* (Tallinn, 1936–1938) ja teisi tema kirjandusviidetes loetletud Eesti Vabadussõda (ilma jutumärkideta) käsitlevat kirjandust, muutes, mahendades ja kohandades oma esialgseid vaatekohti ning ülistades Eesti Vabariiki, seejuures kahetsedes enamlaste rumalat hoiakut selle tekkimisel, millega nad kaotasid rahva poolehoidu. Ta on siiski leidnud mõne trumbi, mida varem ei tohtinud välja mängida, näiteks et Otto Tief oli Eesti Sõjaväelaste II kongressil 1918. a jaanuaris enamlaste fraktsiooni liige (lk 110). Saab ka natuke lohutust, kirjeldades rahva poolehoidu teistele vasakpoolsetele parteidele, kuigi nende sihiks

oli iseseisev Eesti. Pole vist siiski enam viisakas korrata EKP lootust 1920. a veebruaris, et “enese vabaduse võidab Eesti töörahvas ainult siis, kui ta kõigi maade töölistega ühise klassivõitluse väerinde loob. . . ja oma võidu korral kõige lähemasse liitu astub Venemaa Nõukogude Vabariigiga”, millega lõpeb eelmine suurteos.

Võrreldes vaadeldavat teost pisteliselt eespool mainitud kahe teosega, on ilmne, et põhiallikaks on jäänud tema enda toimetatud teos. Näitena võib tuua Asutava Kogu valimised 1918. a algul, mille kirjeldus üldjoontes järgib J. Saadi versiooni selles teoses, nimelt et valimiste katkestamise põhjuseks olevat olnud balti parunite ja eesti kodanluse vandenõu relvastatud väljaastumiseks nõukogude võimu vastu (*Revolutsioon. . . I*, lk 302). See muutub nüüd baltisakslaste (ja kodanluse) vandenõuks, mille süüdistamine polevat siiski paika pidanud (oli järelikult ettekääne?), ja mööndakse, et Eesti iseseisvust toetavad parteid said enamuse (lk 121, 123). E. Laaman kirjeldab seda teiste nüanssidega, mainides muuseas ka G. Suitsu ja H. Kruusi märgukirja Eesti töövabariigi asjus Venemaa rahvakomissaride nõukogule, kusjuures läbirääkimistel (ka rahvuskomissar Staliniga) selgus, et nõukogu vahepeal oli pooldanud erapooletu vaheriigi loomist, nüüd aga sellest loobunud. J. Anvelt andis nõukogudele käsu: need kandku hoolt, et Eesti Asutavasse Kogusse valitaks ainult selliste parteide esindajaid, kes oleksid nõukogude valitsuse poolt ja Venemaast lahku lüüa ei taha. Laaman lisab, et läbikukkumine oli nii rabav, et seitsaadi enamlased loobusid jäädavalt katsetest oma diktaatuuripoliitikat kaitsta demokraatlike hääletamisega (lk 206–207). Seda püüab siiski kaitsta see ajalooramat.

Oma eelmisest teosest on Karl Siilivask üle võtnud ka kirjelduse Pätsi kohtumisest Tallinna linnavolikogu liikmena kindral Seckendorfiga 1. märtsil, sama sõrendusega: see tõstab esile soovi rahu ja korda luua, mis vastavat täielikult “meie püüetele” ja mispärast tahetakse selles suhtes sõjaväevalitsusele abiks olla (lk 133, vrd *Revolutsioon. . . II*, lk 87). Piirdutakse algul nende viisakusväljenditega okupatsioonivõimu aadressil, alles hiljem mainides läbirääkimisi (lk 136), mida kirjeldab E. Laaman: et taheti küll korra jaluleseadmisel abiks olla, kuid linnavalitsus olgu valitav, vastaku rahvuste arvulisele vahekorrale ja eesti keelele antagu ühed õigused saksa keelega. Läbirääkimised lõppesid oluliste tulemusteta (lk 253–254).

Nii on selle raamatu üldine tendents: see rajaneb suures osas vahepealsetele tõekspidamistele, mida kohandatakse taasvabanenud Eesti Vabariigi tarbeks. Tuttav termin on ka “klassivõitlus”, mis juhatab sisse lõigu punasest ja valgest terrorist (lk 180). Punaste ohvreid olevat olnud mõnevõrra rohkem, millele viitavat Eesti omavalitsusasutuste protestid

valge terrori liialemineku vastu (lk 182). See on pigem tõend demokraatia funktsioneerimisest. Tuuakse jubedaid näiteid valge terrori kohta. Tendents on sama nagu praegu viimase Vene okupatsiooni puhul: kommunistid tapsid tollal küll inimesi, aga nende vastased eestlased polnud paremad! Metsavennad olid ka vähemalt sama hullud mõrtsukad kui neid jälitavad julgeolekumehed! Seejuures unustatakse, kes mida esindas!

Lenini tsitaadid on küll suurelt osalt välja roogitud, aga vana arm ei roosteta, nii et positiivseid on siiski sisse jäetud. Näiteks polevat Lenin olnud nõus Trotski ettepanekuga viia Nõukogude väed pärast Vene valgete vägede purustamist Eesti territooriumile (lk 197). Miks aga ründasid need väed nii tugevalt rahuläbirääkimiste ajal ja tungisid osalt ka üle Narva jõe? Siilivask loobub siiski Edgar Mattiseni väitetest, et Punaarmee pealetungioperatsioonid taotlesid ainult Loodearmee lõplikku purustamist (*Revolutsioon...* II, lk 500, korratud teoses *Tartu rahu*, 1989, lk 368), ja möönab, et nende eesmärgiks oli mõjutada rahuläbirääkimiste käiku (lk 198).

Ajavahemikku 1920–1940 käsitleb A. Ruusmann. Silmatorkavalt põhjalikud on andmed kommunistliku partei tegevuse kohta nii vabaduses, põranda all kui vanglas, kuigi selle liikmeskond ju oli väike ja poliitiline osatähtsus tühine. Proportsioonid on lihtsalt paigalt ära. See peaks ju olema Eesti ajalugu, mitte uus EKP ajaloo lühiversioon! Loetakse üles tabatud ja mahalastud kommuniste, aga tasa ja targu vaikitakse Tallinna garnisoni ülema kindralmajor Johan Undi tapmisest 1930. a. Eesti punastel poliitvangidel olevat siiski olnud palju inimväärsemad tingimused kui N. Liidu vangilaagrites (lk 249), aga seda konstateeris juba vana kommunist Hendrik Allik. Mainitakse reetur J. Eltermanni, kes olevat 1935. a võimude poole üle läinud ja kõik välja andnud (lk 294), aga mitte tema mõrvamist Taanis 1936. a, millest võttis osa EKP juhtiv tegelane Karl Säre. Oma reetliku tegevuse tõttu Saksa okupatsiooni ajal on ta küll partei ajaloost välja puhastatud — aga kas ei peaks ta ikka jääma Eesti ajalukku? Selles teoses teda aga ei eksisteeri.

Vabadussõjalaste liikumist on ka kirjeldatud üsna üksikasjaliselt — neile ei anta armu ja 1934. a riigipöördesse suhtutakse osalt mõistvalt-ki. Vaikivat ajastut ei nimetata enam diktatuuriks, vaid autoritaarseks. Mainitakse selle meetmeid, muuseas rahvuslikkuse ja isamaaluse propagandat, mis olevat taktikalistel kaalutlustel üle võetud vapsidelt, kuna Päts ja Laidoner polnud seda igal sammul demonstreerinud: Pätsi ema oli venelanna, Laidoneri naine poolatar (lk 288).

Ainult lühidalt öeldakse, et aastail 1936–1938 hävisid stalinlike repressioonide käigus EKP keskorganid N. Liidus ja enamik sealsetest

juhtkommunistidest hukati (lk 294), aga vastupidiselt Eestis hukatutele ei mainita neist kedagi, isegi mitte hiljem rehabiliteeritud Jaan Anvelt.

Järeldused on tihti lihtsustatud. Erinevus autoritaarsete (Pätsi) valimiste ja nõukogude valimiste vahel seisnevat selles, et esimesel juhul olevat taotletud otsustavat enamust, teisel juhul aga üle 99% tulemust (lk 302) — ent missuguste abinõudega?

Välispoliitika osas väidetakse, et valitsevate poliitikute hirm olevat olnud suurem N. Liidu ees, mistõttu olevat toimunud teatav lähenemine Saksamaale, kuna intelligents ja rahvas olevat kartnud rohkem Saksamaad (lk 316). Seejuures vaikitakse täielikult sündmustest 1938. aasta algul, kui vastuseks 19. jaanuari intsidendile, mille käigus sai surma kaks Nõukogude piirivalvurit, viisid punaväelased kaks Eesti piirivalvurit ja nende küüdimehed Peipsi järvel üle piirijoone ja tapsid nad seal. Kas see ei andnud põhjust N. Liidu kartmiseks?

Kuigi käsitluse lõppaastaks on märgitud 1940, lõpeb kirjeldus suurelt osalt juba 1939. aastaga. Pole sõnakestki Molotovi—Ribbentropi paktist, räägitakse ainult puhkenud sõjast ja N. Liidu poolt pealesurutud paktist, lisades, et rahva meeleolus oli 1939. aasta sügisest märgatav teatav kalle vasakule (lk 305–306). Rõhutatakse eriti vasaksotside panust ja edu. Seejärel lõpeb nähtavasti Eesti Vabariik, pole midagi näiteks baltisakslaste ümberasumisest, Soome Talvesõjast ega 1940. aasta juunisündmustest.

Vabanduseks võiks ju väita, et teose allpealkirjaks on *Maailmasõjast maailmasõjani*, s.t 1914. kuni 1939. aasta 1. septembrini? Ants Ruusmann pealkirjastab aga oma esimese osa “Eesti Vabariik (1920–1940)” ja selle eelviimase lõigu “Autoritaarne Eesti (1938–1940)”, mis on ka loomulik jaotus, kuigi sisu ei vasta pealkirjale. Tuleb leppida J. Uluotsa valitsuse koosseisuga (lk 462), peale selle on 1940. aastast andmeid mõne kommunisti kohta. Näiteks, et Karl Selteri mandaadi Riigikogus võitis jaanuaris kommunist V. Jaanus, et O. Sepre samal kevadel sai EKP Illegaalse Büroo liikmeks (lk 306) ja et Neeme Ruusi karskusselts “Idee” suleti 20. märtsil (lk 308) — need on kõige raiumimisväärsamad sündmused? EKP mängib Eesti ajaloos kesket rolli?

Need on ainult üksikud näited. See on väga kummaline ajalookäsitlus. Ühest küljest tõstetakse esile Eesti Vabariigi edusamme ja jagatakse mõnikord ülevoolavat kiitust Pätsile, Laidonerile ja Eenpalule (näiteks lk 367), autoritaarne Eesti olevat isegi olnud väga edukas majanduses, sotsiaalolukorra parandamisel, sisemise stabiilsuse ja ühtsuse tagamisel ja rahvuskultuuri toetamisel (lk 299). Teisest küljest vaikitakse N. Liidu käitumisest, valmistades nagu ette õigustust 1940. a juuni sündmustele. Püütakse esile tõsta kommunistide tegevust ja leida näiteid rahva

kommunismi-sümpaatiast, aga selle vähesuse tõttu abiks võttes teiste vasakpoolsete ja radikaalsete suundade tegevuse kirjeldamist. Need eksisteerivad kõigis demokraatlikes riikides ja ei soovi tavaliselt lasta end lüüa ühte patta kommunistidega. Kõige selle taustal tundub lõppjärel-dus, et "kui poleks olnud kahe suurriigi — N. Liidu ja Saksamaa vallu-tusiha ning Teist maailmasõda, oleks väike Eesti riik võinud tänapäeval seista arenenud riikide hulgas" (lk 458) otse öeldes silmakirjalikuna, nagu ka eespool mainitud pühendus.

Loomulikult võib demokraatlikus riigis normaalselt avaldada igasu-guseid arvamusi ja kaitsta neidki, kes on olnud süüdi Eesti ja eestlaste kurvas saatuses. See peaks aga jääma isiklikuks asjaks. Käesolev teos on otsekui autoriseeritud: antud välja põllumajandusministeeriumi ja kultuuriministeeriumi toetusel, mõeldud kõigile ajaloo huvilistele, eriti õpetajatele ja üliõpilastele, samuti Riigikogu liikmetele ja teistele tä-napäeva poliitikutele. Seejuures pole autorid selle ajastu faktide puhul nähtavasti isegi kasutanud Sulev Vahtre kronoloogilist ülevaadet *Eesti ajalugu* (Tallinn, 1994). Jääb mulje, et endisele punasele rosoljele sini-must-valget lisades arvavad autorid, et on leidnud uue kuldse kesktee.

Või on see lihtsalt oleviku tundemärk? Eesti Teaduste Akadeemias esindab kaheksa aastat pärast Eesti taasvabanemist ajalooteadust rahvus-vahelisel tasemel sama meeskond, kes varem halvustas Eesti Vabariiki ja kes nähtavasti peab end endiselt kutsutuks ja seatuks revideeritud Eesti ajaloo kirjutamisel, nii nagu varem komparteilise võimuvahetuse järel revideeriti partei ajalugu. Nüüd ei kaitse neid nende varemate publikatsioonidega tutvumise eest erifond, on võimalus võrrelda ja kri-tiseerida. On kahju neist ajaloolastest, kes nüüd püüavad oma endisi arvamusi revideeritult taasesitada. Seda poleks ju vaja — nad on lihtsalt ajaloo kulgedes sattunud sellele poolele, kes küll nautis kaua oma võitu ja võimu, aga lõpuks siiski kuristikku maandus. Miks püüavad nad kangekaelselt esindada ka vaba Eesti ajalooteadust, miks ei tõmbu nad tagasi ega lepi pensionäri saatusega? Keegi ju neid taga ei kiusa ega Siberisse saada, pole isegi karta suu sulgemist, mida nad omal ajal ise praktiseerisid.

Kas tahavad nad nagu mõned poliitikud veel uuel aastatuhandel olla gerontoloogiliseks kinnistäheks Eesti ajaloo täevavõlvil? Nii on vist loomulik, et Eesti ajalugu kujuneb jälle rohkem vana hea kommunist-liku partei ajalooks, kuigi selle esindajad nüüd — nagu Eesti Vabariigi ajalgi — suurelt osalt varjuvad teiste parteinimede taha, ja et lisaks "va-nale heale Rootsi ajale" tuleb "vana hea Kåbini aeg", nagu võis lugeda tema nekroloogidest. Sel puhul on vaja külgeharjunud vaikimisvalet,

mida kasutatakse ohtralt ka selles teoses, kuigi seda püütakse varjata Eesti Vabariigi kiitmise taha.

David Vseiovi arvates seisneb ajalooteaduse (ja siit tuleneva ajalooõpikute kirjutamise) probleem selles, et uurimisobjekt — ajalooline minevik — on oleviku pantvang (*Sirp*, 12. XI 1999). Loomulikult sõltub ajalookirjutus olevikust, iga põlvkond kirjutab oma ajalugu, aga normaalses ühiskonnas rajaneb see eelkäijate uurimustel. Eesti puhul on eriti lähiajalugu kaua olnud okupatsioonivõimude teenistuses, mis on vajutanud tugeva pitseri selle tõlgendamisele, nii et selle teenrid on veelgi mineviku vangid. Üleminekuaja tunnusmärgiks on ajaloolased, kes kasutavad oleviku tarkust mineviku kahtluste ja teadmatuse hindamisel, kirjutavad ajalugu tagurpidi, lähtudes kaasaja olukorrast ja poliitilisest korrektsusest, mis raskendab varemate osalejate motiivide mõistmist. Ajalugu on aga protsess, mis ei lõpe meiega ja mille mõistmise eelduseks on põhjalik analüüs ja püüe mõista tausta ja motiive, mis tihti erinevad oleviku vastetest.

Uue Eesti ajaloo jaoks on vaja uut ajaloolaste põlvkonda, kes on saanud mitmekülgse ettevalmistuse, ja normaalseid uurimisvõimalusi. Selle juurde kuulub elav mõttevahetus koos arvamiste ristumisega, vabade arutlustega, mis ei sõltuks poliitilistest dogmadest ja ettekirjutustest, millega on varjutatud paar viimast Eesti ajaloolaste põlvkonda ja mille mõju on tugevalt tunda ka kõnealusel teoses.

Tuleb leppida sellega, et lõpliku tõeni ei jõua me kunagi, sest osalejate tegevus on tihti komplitseeritud ja mitmeti tõlgendatav. Mahavaikimisest hoolimata ei saa aga faktidest üle, ümber ega mööda. Ajaloo uurimise eesmärgiks pole ka mõista kohut, vaid pigem püüda mõista — ja vahendada seda mõistmist lugejatele. Ajalugu ise jätkub muutumas ja arenevas maailmas — selle lõpp on ka inimkonna lõpp.*

Vello Helk

---

* Arvustuse algvariant, mida on rohkesti täiendatud, ilmus väljaandis *Eesti Päevaleht* (Rootsis) ja *Vaba Eesti Sõna*.

Русская печать в Эстонии. 1918–1940. Био-библиографические и справочные материалы к изучению культурной жизни русской эмиграции: в двух выпусках. Составитель: Ольга Фигурнова. Москва: ИМЛИ-Наследие, 1998. 462 стр. 500 экз.

See on väga vajalik raamat. Ma olen teda juba näinud bibliograafide ja kirjandusteadlaste laual, ent kasutada on seda raamatut väga raske isegi Eestis. Teatmaterjali tuleb kogu aeg üle kontrollida, et mitte rumalasse olukorda sattuda. Ilmselt on veel palju raskem nende teadlaste seisund, kes elavad riikides, kus pole Eestis ilmunud venekeelseid ajalehti, ajakirju ja raamatuid ja on olemas vaid bibliograafilisi materjale nende kohta.

Asume raamatu enda juurde. Tegelikult on igas tema osas jämedaid vigu. Alajaotus "Raamatud" sisaldab puudulikku teavet. Näonda on Z. Dormidontova kaheksast raamatust arvestatud vaid kahte. Kõrvale on jäetud tema õpikud ja lugemikud *Азбука* (Aabits), *Первопуток* (Esimene reetee), *Родиноведение* (Kodulugu), *Краткий курс истории русской литературы* (Vene kirjanduse ajaloo lühikursus), *Русская грамматика по новой орфографии* (Vene grammatika uue kirjaväsi järgi), *Синтаксис русского языка* (Vene keele süntaks). Ilmselt tulnuka märkida, et Dormidontova lugemikku *Колокольчики* (Kellukesed) anti aastail 1920–1926 välja neli korda. Koostaja on kirjeldanud N. Troitski lugemikku *Русская хрестоматия* (Vene lugemik), ent ei mainita tema õpikuid *Русская азбука* (Vene aabits) ja *Русская грамматика* (Vene grammatika). O. Figurnova pole arvestanud ka kaht A. Makarovski raamatut: *Учебник истории для IV класса начальных школ Этии* (Ajaloõ õpik Eesti algkoolide IV klassile) ja *Учебник истории для V класса начальных школ Этии* (Ajaloõ õpik Eesti algkoolide V klassile). Kirjas on B. Štšutskoi raamatud *Бой* (Võitlus) ja *Рок* (Saatus), ent puudub tema kirjutatud *Были* (Lood). Vahele on jäetud ka VI. Guštšiku brošüür *Наш президент Константин Яковлевич Пятс* (Meie president Konstantin Jakobi poeg Päts). Raamatut *У родных святынь* (Kodumaiste pühamute juures) pole kirjutatud L. Zander (kes oli üksnes selle raamatu toimetaja ja koostaja), vaid A. Ossipov. Teos on Ossipovi kirjutatud raamatute nimestikus, mis on avaldatud tema teose *Кино и нравственное воспитание* (Kino ja kõlbeline kasvatus) lõpus (ent mitte "õigeusklik" kasvatus, nagu ekslikult on märgitud 25. leheküljel). Anonüümses brošüüris *Чья вина?* (Kelle süü?) ei räägita "meeleoludest" (настроения) Tallinna Niguliste koguduses, vaid "korralagedustest" (нестроения). Kirjeldus on teinud

brošüüri kaks korda õhemaks. Selles on 56 ja mitte 24 lehekülge. Reklamiprosppekt *Русская частная торговая школа* (Vene erakaubanduskool) seevastu on muutunud kolm korda paksemaks (70 lehekülge 21 asemel). Millegipärast on kadunud selle eestikeelne tiitel, ent kuskilt on juurde tulnud liitsõna “ja” (и). Luulekogu *Северное* (Põhjamaine) autoriks pole G. Sorogin, vaid Sorgonin. Aleksandr Kuprini raamat *Звезда Соломона* (Saalomoni täht) ei ilmunud Tallinnas, vaid Soomes. Segamini on aetud ka numeratsioon ja Nikolai Gumiljovi raamat *Шатер* (Telk) esineb kahe numbri all.

Peatükki “Ajakirjad” on ühendatud trükitud ja käsikirjalised ajakirjad. Need peaksid olema antud eraldi. Kogumiku kaanel on osutatud vaadeldavale perioodile 1918–1940, ent koostaja on hõlmanud 1917. a ilmunud ajakirju ja ajalehti. Teiselt poolt on rubriiki “Ajakirjad” sattunud koguni kalendrid.

Alajaotuses “Ajalehed” on palju ebatäpsusi. *Всходы* (Tõusmed) ilmus vaid üks kord — 1928. a —, mitte kaks korda. Publikatsioonide autoreid on kirjeldatud lohakalt. Näiteks polnud ajalehes *Вести дня* (Päevauudised) avaldatud luuletuse autoriks A. Žarov, vaid see oli tema tõlgitud Marie Underi luuletus. Pole meessoost isikut V. Zapolskit, siinkohal on tegemist Igor Severjanini vabaabiellunaise Veera Zapolskajaga.

Alajaotusse “Ühingud ja seltsid” on sattunud kool. “Narva emigrantlikud kursused” on 1920. a (ja mitte 1926. a) rajatud Narva emigrantlik gümnaasium. Segi on aetud linnu, kus ühingud paiknesid. Näiteks ei asunud Heategevuslik Ühing “Tilk Piima” mitte Tartus, vaid Tallinnas. Üliõpilaskorporatsioon “Sororitas Oriens” on ekslikult paigutatud naiseltside alla, aga mitte alajaotusse “Üliõpilasseltsid ja -korporatsioonid”. Vene Õpetajate Keskliidu toimel ei avatud vene osakonda pedagoogilises instituudis, vaid pedagoogiumis. “Kõrgemate õppeasutuste” osas teatatakse, et Jurjevi ülikooli (1920. ja 1930. aastail oli ta nimeks siiski Tartu ülikool) asutas Aleksander I Jurjevis. Me teame, et Aleksander I taastas 1802. a Rootsi kuninga Gustav Adolfi poolt 1632. a asutatud ülikooli Tartus (Депт) ja mitte Jurjevis (linna nimetati Jurjeviki XI sajandil ja pärast 1893. aastat). Vene Üliõpilaste Selts ja Tartu Ülikooli Lõpetanud Vene Üliõpilaste Ühing on omavahel segi aetud. VÜSi asutajad olid 1920. a arstiteaduse üliõpilased D. ja I. Solomentsev, M. Šamardin ning loomaarst I. Preobraženski. K. Arensburger-Ivanov oli VÜSi esimees 1930. ja mitte 1920. aastal. Gümnaasiumidega on teatmikus üldse täielik segadus. Narvas oli kaks vene gümnaasiumi: riiklik ja emigrantlik. Ühingu “Vene Kool Eestis” eragümnaasium asus Tallinnas, mitte Narvas. Millegipärast pole raamatusse sattunud Tallinnas 1920. aastast

kuni 1930. aastateni töötanud O. Amoretti vene eragümnaasium. Tartu vene gümnaasium asutati tõepoolest 1919. a erakoolina, kuid sai 1928. a riiklikuks kooliks.

Teises osas on loetletud publikatsioonid Eesti venekeelses ajakirjanduses. Biograafilised andmed autorite kohta kubisevad vigadest. Professor E. Berendts on aetud segi raamatu *Очерки истории Эстии* (Lugusid Eesti ajaloo) autori E. Berentiga. Kõige raskemaks pähklikks on koostajale osutunud publikatsioonide autorite Eestisse tuleku täpsed daatumid. Siin algab tõeline kohvipaksu pealt ennustamine. Kõige eredamaks näiteks on poet Ivan Beljajev, kes saabus Eestisse kaheksa aastat enne oma sündi. Samuti on segamini aetud saabumisaajad professor E. Berendtsil (1918, mitte 1922), P. Pilskil (1922, mitte 1920), Jüri Ivaskil (1920, mitte 1927) ja teistel. Samasugused raskused on ka lahkumisajaga. B. Nartsissov ei läinud Austraaliasse 1930. aastate lõpul, vaid alles pärast sõda. S. Stein lahkus Eestist 1928. a pärast ebaõnnestunud katset kaitsta doktoriväitekirja, ehkki koostaja teades kinnitati ta juba 1924. a detsembris slaavi filoloogia doktoriks. O. Figurnoval on raskusi ka linna määratlemisega, kus publikatsiooni autor elas. Kooliõpetaja Dmitri Suigusaar (mitte Suigusaarom!) elas Petseris, mitte Tallinnas. Segi on aetud eesti kirjaniku Valmar Adamsi sünniaasta (1899, mitte 1898), kuigi Adamsi kohta võib andmeid leida igast eestikeelsest entsüklopeediast.

Publikatsioone Eesti venekeelseis ajalehtedes on registreeritud napilt. Näiteks on arvestatud juhtkirjaniku P. Pilski artikleid ajalehes *Последние известия* (Viimased uudised), kuid pole märgitud tema kaastööd ajalehele *Вести дня* 1926. a. Proosakirjanik V. Guštšiku bibliograafias on osutatud viiele artiklile, mis avaldati üldpealkirja all "Sajandite udus", ent 1933. a avaldas *Вести дня* 20 sellist artiklit. B. Semjonov polnud lihtsalt Vene Haridus- ja Heategevusseltside Liidu liige, nagu teatab O. Figurnova, vaid oli palju aastaid liidu instruktoriks. Ajakirja *Вестник Союза Русских Просветительных и Благотворительных Обществ* (Vene Haridus- ja Heategevusseltside Liidu Teataja) veergudel ilmus enam kui 20 tema publikatsiooni ning mitte kolm, nagu on öeldud teatmikus.

O. Figurnova vigadele lisanduvad küljendaja T. Mišutini trükivead. Tulemuseks on säärased pärlid: B. Agapov on "vene ühiskonnategelane Eestis ... 1820. aastail" (lk 140). Palju vigu (või trükivigu?) on geograafilistes nimedes: Tatur (Tartu), Rekvere (Rakvere), Piirisaa-re (Piirisaar), Skorjatino (Skarjatino = Karjati).

Kahjuks sunnib retsensiooni maht meid andma väljaandele vaid lühiseloomustuse. Üksikasjalikult tutvustab seda Sergei Issakov "Balti arhiivi" (Riia) 5. köites.

Selle arvustuse lugejail tekib mõistagi küsimus: kas saab nii lohakalt koostatud raamatut üldse kasutada? Mulle näib, et siiski saab, ent seda tuleb teha väga suure ettevaatusega, pidevalt kontrollides andmestikku, sest see pole niivõrd "teatmaterjal" kui halvasti kontrollitud mustand. Ja kahjuks pole see niivõrd teaduslik, vaid pigem teaduslik-fantastiline väljaanne, ehkki nähtavasti olid tema koostajal ja seda tööd finantseerinud Maailmakirjanduse Instituudil tõsisemad kavatsused. Moskva instituudis ei usaldata endiselt Eesti bibliograafe, saates norra filolooggi Olga Figurnova kulukaisse komanderinguisse venekeelse trükisõna kirjeldamiseks Eestis.

Galina Ponomarjova

Tõlkinud Jaan Isotamm

EDITORIAL NOTE

Academician Hans Trass, professor emeritus of Tartu University, uses his own speciality, vegetation ecology, as an example to discuss the concept of paradigmatic school in science. More than seventy schools have been mentioned in the development of this branch of science; the author describes some of the most significant of them. Hans Trass doubts whether the scientific school is a universal social psychological phenomenon in the history of science that emerges everywhere where people creatively tackle problems of science. There are several reasons for his doubts — a great number of research teams have eclectic views; many groupings of scientists are short-lived. The notion of the school is inadequately defined. There is an obvious shortage of contacts between research teams (for example, between Anglo-American and Russian scholars). On the one hand, researchers are scattered; on the other hand, there is the possibility of close and quick contact over the Internet. Still, there is a unifying feature, namely the growing number of joint publications by several authors. This does not mean consolidation of scientists' groupings into schools as the teams have an episodic and ephemeral character (joint work of a team of authors is usually limited with the duration of a grant or project). If we still consider the school a phenomenon that is really functioning, or at least has functioned in the past, and not fiction, then the author sees three options. (1) The school should be defined according to certain features or characteristics and given an evaluation. (2) The school could remain a general notion that is not strictly defined. In ecology there are several very broad, undefined notions that still function very effectively, for example, ecosystem, a notion applied by Arthur Tansley in 1937 for a natural complex. (3) This vague notion should be abandoned altogether, and a new, more fitting term for denoting socio-psychological teams of scientists should be found.

Historian Viktor Niitsoo starts a series of articles on the activities of the Estonian National Independence Party (ENIP) from 1988–1991. In the first part the author describes the political events prior to the formation of the party and the preparations for the foundation of the ENIP. On 23 August 1987 the Estonian Group for Disclosing the Molotov—Ribbentrop Pact (EGD-MRP) arranged a meeting in Hirvepark in Tallinn to commemorate the Estonians who had perished in consequence of the agreement between Hitler and Stalin. This was the first political demonstration in Estonia not followed by direct political repressions. As competitors to the EGD-MRP, a number of intellectuals, mostly rank and file members of the Communist Party, were convinced that the only possible way for political activity was through the organs of the Soviet regime. Their aim was to infiltrate the Soviet organs in order to liberalise them. On the television programme *Let's Give It Thought!* on 13 April 1988, Edgar Savisaar, then researcher at the Planning Committee of the Estonian SSR, proposed forming the Popular Front in support of *perestroika*. An appeal was made to establish support groups of the Popular Front at workplaces. The central authorities in Moscow approved of the foundation of Popular Fronts all over the Soviet Union. Their obvious aim was to channel people's radical demands into a relatively restrained and controllable mass movement. On the other hand, the relatively modest programme of the Popular Front encouraged political activity in a great number of people who considered the aims of the EGD-MRP too radical. In this atmosphere of political vivacity, the EGD-MRP, who had been the only open political opposition, began to lag behind the development of events. The group had neither fixed statutes nor a definite programme. On 21 April 1988 a statement was made about the foundation of the Organising Committee of the ENIP, and the constitutive meeting of the ENIP took place on 20 August.

The concept of civil society acquired a central role in the international sociological discussion in the early 1980s. This meant a sphere of social activities where self-organised groups, movements and persons, relatively autonomous from the state, try to express their values, form associations, assert solidarity and promote their interests. Citizens' associations that are independent

from the state form part of the "social capital" necessary for a functioning democracy. Naturally, this does mean that social conflicts would disappear. We should recognise the inevitability of various conflicts in the political process and understand that the dialogue between the state and citizens' organisations is necessary and recommendable. Mikko Lagerspetz, professor of sociology at the Estonian Institute of Humanities, Rein Ruutsoo, professor of political science at Tartu University, and Erle Rikmann, researcher at the Estonian Institute of Humanities, set as one of the aims of their study to assess the readiness of civil society for such a dialogue in Estonia. The authors are interested in the prospects for mutual influence and joint development of the economic sphere, the public sector and civic initiative.

Urmas Petti, DD from Basel, gives an overview of the history of research of Martin Luther's life and spiritual legacy. We could summarise the studies of Luther's earlier thinking around three problems: when and how did the presumable theological breakthrough take place; what is the focus of all the further reformational theology, and what is its actual content? After which point in Luther's biography can we speak about the essential difference of his teaching from medieval theology, about the formation of his idiosyncratic "reformational" theology? What are its original features that we cannot meet in the medieval tradition prior to Luther, in his contemporaries. . . or maybe even later? It is also essential to ask how the abandonment of the traditional, clerically accepted system happened. How should it be described: as a continual process, a gradually disclosing result of theological (systematic or exegetic) research; discovery of a new underlying principle, sketching of a brilliant conception followed by deriving further and further consequences? Was it perhaps a revelational vision, a conversion, a religious experience that drastically altered Luther's personality and left a unique imprint of piety on his creation, no matter what its historical and formal connection with earlier Christian heritage?

Popular treatment usually associates the 16th-century Protestant Reformation with two major religious movements — first, with Lutheranism, and consequently with Martin Luther and his teaching, and second, with Reformed Church, whose most impor-

tant representatives are Huldrych Zwingli, Martin Bucer and Johann Calvin. At the same period other groupings of reformational Christians appeared as well. They organised new congregations and seceded from the organisational and sacramental system of the Roman Catholic Church. These small congregations joined neither the Lutheran nor the Reformed Church. Both the Roman Catholic and the reformed protestant churches began to call them Anabaptists. This is the theme of the article by Rev. Ants Rebane.

In Estonia the project of mapping the gene pool of the whole population is gaining momentum. As a background to this impressive plan we publish a chapter from the book *Unweaving the Rainbow: Science, Delusion and the Appetite for Wonder* by Professor Richard Dawkins of Oxford University. In the book the author views the attempts of zoology to study the features of the species' primeval habitats. Dawkins states that genes contain a description of primeval times only in a very oblique way. Directly they describe, after being translated into the parallel language of molecules of proteins, instructions for the embryonal and postnatal development of a concrete individual. The habitats of primeval ancestors mould the integral gene pool of a species, not the genes of an individual. Therefore one might state that a species is like a computer that calculates mean values. In this indirect sense it is really possible to say that our DNA contains descriptions of the worlds where our forebears lived.

The following three articles disclose the Basque identity through language and literature. Sven-Erik Soosaar, doctoral student of Uralic languages at the University of Tartu, concentrates on the uniqueness of the Basque language (also called the Eusko language or Euskara). The Basque language is the only one in Western Europe that has survived the invasion of Indo-Europeans. Nowadays the Basque language is considered an isolate, i.e. its relationship to any other language has not been convincingly proved. The Basque identity is very strongly connected with the language. In the Basque language a Basque is called *euskaldun* — a speaker of the Basque language. Nowadays about 700,000 people speak that language. The Basque poet, prosaic and literary historian Ibon Sarasola gives the reader an introduction to Basque literature. The history of Basque literature is quite different from

the histories of other small literatures. Basque literature appeared relatively late and it lacks a medieval golden age. Due to the restless fate of the language in which this literature is written, it has been a marginal literature. As repeatedly stated, it has never expressed all aspects of Basque life. Written literature emerged in the 16th century, like Albanian and some other European literatures, simultaneously with the spread of printing. It began with a book of poetry by the Benafarroa (Lower Navarre) cleric Bernat Etxepare, printed in Bordeaux in 1545. The 17th century is something like a golden age for Basque literature. From the 18th century a dual process begins which does not stop before the end of the 19th century. Constant quantitative growth of literature is accompanied by cultural impoverishment of Basque literature and increasing dialectisation of written language. The functional sphere of Euskara narrows, being almost without exception confined to religious education of common people. In the 1880s the situation begins to change. Poetry ceases to be a sporadic phenomenon; theatre and the press emerge, and first attempts at narrative prose are published. This is described in greater detail by Elisa Martínez de Marañón. The birth and development of prose literature in the Euskara language are comparable to its development in Estonian and other languages: it had its beginning in non-fiction books. It was a very slow process that began with a partial translation of the Bible by Joanes Leizarra in the 16th century. The first Basque novel in the proper meaning of the word was written as late as 1898 by Txomin Aguirre. The development of the Basque novel since the late 19th century has proceeded in the context of political and cultural endeavours; it has been the main catalyst for the development of the Basque language. It was favoured by the socio-economic conditions of the 1960s: foundation of *ikastola*'s (Euskara-language schools), rapid development in general and high growth rates of economy, creation of a unified literary language. Since the 1970s both the number of authors and of novels written in the Euskara language have been growing. New authors represent a level of modernity, refinement and aesthetic quality never seen in Basque literature before. A lot was written and published in the 1980s, and namely from 1983 the amount of narrative prose has grown. The best example from this

period is Bernardo Atxaga's *Obabakoak*, one of the most popular novels of the decade, which has won a number of prizes. We end our introduction to Basque culture with a few poems by Atxaga.

In the section of book reviews honorary doctor of Tartu University Vello Helk criticises Õie Elango, Ants Ruusmann and Karl Siilivask's book on Estonian history from 1914–1940. Galina Ponomaryova reviews Olga Figurnova's collection about Russian-language books and press in Estonia from 1918–1940.

The issue ends with Part 4 of the metaphysical contemplation *Was ist des Esten Philosophie* by the Estonian writer and philosopher Madis Kõiv.

From vegetation to participation? The present and future of civic initiative in Estonia

Mikko Lagerspetz, Rein Ruutsoo, Erle Rikmann

The concept of civil society has acquired a central role in the discussion on the development of post-socialist societies. Very different future tasks have been envisaged for civil society. For example, it should complement democracy or replace the state as a provider of certain services.

The article gives an overview of earlier studies on civic initiative carried out in Estonia. It is difficult to compare them as these studies use different definitions of the object of research. Generally, in the 1990s participation in citizens' associations seems to have decreased. Russians residing in Estonia seem to be considerably less active than ethnic Estonians. Concerning the activity of rural and urban population, the opinions of earlier researchers differ.

In 1998 the authors of the article carried out a mail survey in order to get an overview of really active associations, their fields

of activity, geographical distribution and material, organisational and human resources at their disposal. The broader aim of the study was to find how able the civic initiative sphere of Estonia is to participate in the development of democracy. After an attempt to contact 3371 officially existing organisations, we managed to get responses from 779. In the authors' opinion, these form the most active part of citizens' organisations. The responses revealed a great difference between the potential of the organisations operating in rural areas and in major cities. The organisations in rural areas possessed less than average of nearly all the resources under observation. Organisations operating in different fields also proved to be clearly stronger and weaker as far as their resources were concerned. In conclusion we can state that the potential of civil society in Estonia is weaker and more unevenly distributed than estimated before. We also fear that the political and economic elite of Estonia is not interested in citizen's associations as dialogue partners but as "subcontractors" in the state's social sphere.

**WAS IST DES ESTEN
PHILOSOPHIE**

Metafilosoofiline mõtisklus

Madis Kõiv

IV

(Väljavõtted vihikutest T121–T125.)

Nüüd — sõna kui selline mingis keeles, sõna, millele ei ole valitud spetsiaalset funktsiooni, peale oma tavalise, keelesisese: missugune on *automaton*, millele tema on sisend.

Et vastata, tuleb alustada teatud sõnatüübist. Alustame pärisnimest — näiteks Napoleon B (NB).

Et arutlust lihtsustada, kitsendame näidet veel — olgu jälle klassiruum, olgu kaasaeg ja olgu parajasti ajaloo tund.

Selles tunnis teatud hetkel üteldakse (häälitsetakse) sõna "NB". Selle häälitusega avatakse selles keskkonnas, sellel hetkel osutus.

Mida tähendab, avatakse osutus?

Mis on siin üleüldse *automaton*, *device* matemaatilise mudeli keeles? Esimene kõige lihtsam vaateviis — *automaton* on üksikinimene klassis, see, kes mingil enam-vähem kindlal moel reageerib häälitsetud sõnale. Üksikinimesele lisandub "mingi asetus, kuhu inimene on pandud".

Kui "NB" on lihtsalt parool, võime teda vaadata oma vä-rava avamise kontekstis. Vä-rava taga seisab inimene, kes reageerib sellele paroolile ja avab ukse, inimene on siin ainult osa *automaton*'ist.

Kuid näide on väga umbkaudne, sest kuidagiviisi ei mängi nime osutus. Klassitunni näites osutus kuidagi mängib.

Võibolla on lihtsam alustada teisest näitest — Viini õukond enne Austerlitzi. Sisend "Napoleon B" kutsub esile reaktsiooni, mis on seotud nime osutusega. Üteldes "NB", mõteldakse teatavat inimest, ning seda sõna kuuldes mõeldakse samuti sellele inimesele.

Ütleme, et avatakse "dialog teemal NB" (teemal "NB" osutus).

Ütleme, et dialog on *autokrator*'i väljund (kuna ei ole tegu tehnilise konstruktsiooniga, räägime *automaton*'i asemel *autokrator*'ist). Mille väljund, mis on see "seadeldis", mis annab selle väljundi?

Milline ka "seadeldis" poleks, oluline on see, et väljund antakse automaatselt (autokraatselt) — pole tarvis midagi "teha", et "dialogi" kätte saada, piisab sisendist.

Võtmega ukse avamisel pole tarvis "ust avada" vägivaldselt. Vägivaldne on avamine, mis läheb võtmest mööda.

Uks on see "asi", mida "võtmega avatakse" (parooliga jne), ükski teine avamisviis ei ole ukse jaoks loomulik, ei ole ukse jaoks "mõeldud", ukse kui *automaton*'i jaoks — täpsemalt, *automaton*'i jaoks, millesse alalise osana kuulub üks.

Mida tähendaks dialoogi näites "vägivaldne avamine"?

Sõna "Napoleon B" on võti dialoogi-*autokraton*'i avamiseks. Kuid antud näidet ei ole võimalik analüüsida ainult selle sõna abil.

Autokraton ei tööta ainult sellel sõnal. Harva, kui midagi olulist avatakse a i n u l t temaga. Sisendeid, kus esineb "Napoleon B", võib olla väga mitmeid ja dialooge, mida nende abil avatakse, on väga mitmeid.

Autokraton on siin ülimalt keeruline ja näide ei tohi olla liiga lihtne, näide peab olema lahtine.

Olgu näide nagu oli — dialoog, mis avatakse üksnes nimega "Napoleon B". K u i dialoog selle sisendiga tõesti tekib — ei ole väga tõenäoline, et ta paljalt selle nimega tekib, kuid on siiski võimalik, et tekib ja muutub ka sisukaks —, siis näide kaotab kohe oma lihtsuse, sest lähevad käiku vahesisendid ja kaob üldse ülevaade sisenditest ja väljunditest. Lihtne matemaatiline *automaton* ei ole ligilähedaltki enam esindav.

Kui dialoogi mõista nagu tavaliselt sõnavahetusena, siis iga sõna (lause) selles vahetuses on jälle sõna, mida tuleks vaadata sisendina, tekib sisendite ja väljundite laviin.

Kui "süsteem" on "lahtine", ei saa sisendi järgi midagi enustada väljundi kohta. Tuleb kas süsteem "sulgeda", või mõista sisendit teisiti.

Kuid küsime nii: mida e i saa mõne teise sõnaga? Mida ei saa teisiti kui s e l l e sõnaga? Mida ei saa, piiritleb selle, mida saab, ja see on *automaton*'i (*autokraton*'i) "piirkond".

Astudes piletikassa juurde, võin ma mitmel moel küsides saada pileti Reolasse. Kuid igas küsimuses peab figureerima sõna "Reola", vastasel korral ma ei saa seda piletit. Üteldes "üks" saan ühe pileti, üteldes "kaks" saan kaks piletit.

Võin ütelda mitut moodi:

"Üks Reolasse!"

"Palun üks pilet Reolasse!"

"Ma soovin ühe pileti Reolasse" jne.

Võimalik on muidugi saada piletit Reolasse ka üteldes: "Üks pilet sinna peatusse, mis tuleb kohe pärast Uhtit". Siin mängib sõna "Reola" tähendus.

Oluline on selles näites, et sõna ei ole lihtne parool, tal on osutus ja tähendus.

Selles näites lihtne *autokraton* siiski käivitub.

Piletikassa, kui mingi *automaton*'i (*autokraton*'i) sõlmseadeldis: siin on sõna "Reola" tõesti võetav sisendina ja *automaton*'i (*autokraton*'i) konstruktsioon on üsna lihtne.

Kuid me ei saavuta tulemuseks dialoogi.

Tuleks otsida teisi sõna "Reola" kasutusi, mis annaksid dialoogi.

Kuid enne vastus küsimusele: mida ei saa ühegi teise sõnaga peale "Reola"?

Kui järele mõtelda, siis on võimatu vastata, mida ei saa, kuid saame ütelda järgmist: et rääkida kohast, mida tähistab nimi "Reola", tuleb kasutada seda sõna või mõnda teist kasutusel olevat paralleelnime või mõnda kirjeldust — (asula Tartu-Petseri raudteel, Tartust neljanda peatuse ümber jne).

On aga võimalik piirata konteksti nii, et "Reola" on tõesti ainus, millega saab: inimeste hulgas, kes ei tunne ühtki teist sellele kohale osutavat nime, ega tea ühtegi p i i s a v a t kirjeldust selle koha jaoks.

Selles kontekstis on "Reola" ainus sõna, mis avab dialoogi teemal "koht nimega "Reola"". Või ütleme parem — v õ i b avada.

Pole olemas mingit valmis-justeeritud seadeldist selle dialoogi jaoks.

Ilmselt tuleb vaadata *automaton*'ite (*autokraton*'ite) hierarhiat. Midagi avab "Reola" automaatselt (autokraatselt), midagi teist ta ei ava automaatselt (autokraatselt), see teine nõuab ka teisi sõnu.

On tegu automaatide (autokraatide) hierarhilise süsteemiga, kus alama taseme avab "Reola", kõrgemate tasemetega avamiseks läheb vaja "teisi sõnu". "Reolata" me ei jõua üldse dialoogini (antud kitsendatud kontekstis), ta on sisendi tarvilik, kuid (arvatavasti) mitte piisav osa.

Mis on aga üldse kõnelus-(dialoog)-kohast-Reola, mille avab sisend (automaatselt (autokraatselt))?

Mis mõttes saab lugeda dialoogi *autokraton*'i tulemuseks? Küsimus on raske sellepärast, et selline kõnelus ei ole midagi, mis oleks hästi piiritletud, mis oma "nimega" (kõnelus-kohast-Reola) oleks kuidagiviisi antud (osutatud). Kuid et tegemist millegagi siiski on, näitab see, et kui üteldaks "eile oli meil kõnelus kohast Reola", siis ütleb see teade mulle siiski midagi ka ilma lisaseletusteta. Ma suudan endale luua mingi pildi sellest, mis eile toimus.

Me võime seda nimetada sündmuseks (ilma taotluseta anda mingit (analüütilist) sündmusteteooriat). Või vestlus-sündmuseks.

Sündmus on keeleline, kuid see ei ole ta ainus aspekt — keeleline on *v õ r e*, millele sündmus — teatud ajal, teatud kohas (?) — asetatakse keelevälisena. See oluliselt keeleväline sellel võrel on tulemus. Mis see keeleväline oleks, jäägu praegu lahtiseks (see võib olla psühholoogiline, inim-vahekorraline jne). Oluline on see, et teatud tingimustes on võimalik teda esile kutsuda; leidub *autokraton*, mis selle toodab.

Autokraton on muidugi hierarhiline, tal ei ole standardset sisendit, kuid tal on standardsed tarvilikud sisendielemendid.

Nüüd aga, tulemus ise on "mäng *autokraton*'il", s.t. ei ole mitte ainuüksi *autokraton*'i produktsioon, vaid on ise *autokraton*'i-mäng, mille paneb käima põhiautokraton.

Kuna tegu on mänguga *autokraton*'il, siis loomulikult produtseeritakse ka laviine. Kuid laviin ei ole kaootiline, on olemas teatav kord ja organisatsioon. Lisaks sellele, sündmus sellisena ei ole "lõpp-tulemus", avaneb midagi muud. Avaneb vestlejatele koht nimega "Reola". Sellel omakorda võivad olla tagajärjed — on võimalik retk Reolasse, on võimalik humanitaarabi Reolale, on võimalik õhurünnak Reolale jne.

Need on samuti "lõpptulemused", kuid keeleliselt *autokraton*'ilt lähtuva kõrgema *autokraton*'i omad.

(Filosoofia on üks selliseid kõrgemaid.)

Vaatame oma vestlus-sündmust, mis toimub teatud kohas *L* (telefoni- või raadiovestlus ei lase küll kohta määrata), teatud ajavahemikul (*ta, tl*): Tullakse kokku, räägitakse kohast nimega "Reola" ja minnakse laiali. Ka muud võidakse rääkida, kuid kokkuleppeliselt on vestluse "teema" antud.

Kuid niisugusel püstitusel on oma häda. Sündmus on ainult osalt vestlus-sündmus. Võidakse kirjeldada kokkutu-

lektu kohas *L* vastaval ajavahemikul ja ainult muuseas märkida, et räägiti ka Reolast. Alus võib olla teine — kokkutulek.

Niisiis loobume sellest lihtsustusest, me ei räägi midagi kokkutulekust kui sündmusest — kokkutulek ja koosolemine on ainult kontekst, milles sündmus sünnib.

Vestlus on sõnavahetus. Lihtsuse mõttes vaatame esmalt kahe inimese kõnelust.

Olgu ta midagi sellist:

A: Ma tahtsin sinuga rääkida kohast nimega “*R*”.

B: Jah, palun, mida sa tahtsid rääkida kohast nimega “*R*”?

A: Kas sa oled seal käinud?

B: Jah, alles möödunud nädalal käisin.

Kas *A* esimene lause on võetav “sisendina”, mis avab dialoogi antud teemal? Dialoogi tahaksime vaadata kui *autokraton*’i produktsiooni (väljundit).

Ometi kutsub ta vahetult esile ainult *B* vastulause.

Vastulause kutsub esile vastulause vastulause jne. Kõik nad on sisendid.

Kas on esimesel lausel “kaugmõju”, nii et ta ei ava mitte ainult järgmise vastulause, vaid avab terve dialoogi kui sündmuse (mis ise on sündmuste kogum) — kuidas ta saaks seda teha?

Mis teeb sellest kogumist entiteedi, terviku, mida sündmuse-na saame vaadata kui *autokraton*’i produkti?

Esimene lause avab soodsal juhul *B* valmisoleku (nõusoleku) rääkida antud teemal (“Jah, palun...”).

Lihtne mänguautomaat annab võimaluse analoogiaks, automaat avab mängu mingi algkäigu puhul, s.t annab nõusoleku mängu jätkata ning esitab omad tingimused.

Niisiis vaadatud näites tähendab “kaugmõju” seda: *automaton* (*autokraton*) avab oma all-*automaton*’i (all-*autokraton*’i) (mis omakorda kujutab endast *automaton*’ite (*autokraton*’ite) süsteemi), s e l l e *automaton*’i (*autokraton*’i), mis mängib “ettenähtud mängu”. Sisend, avades selle, avab võimaluse mängida mäng lõpuni, selles seisneb kaugmõju.

Analoogia mänguautomaadiga on muidugi äärmiselt puudulik. Dialoogi puhul puudub mänguri ja automaadi vastasseis, dialoogist osavõtjad, *A* ja *B*, on mõlemad ise *autokraton*’i osad.

Kuid intuitsioon ütleb siiski, et sisend tuleb väljastpoolt. Kui nii, kuuluvad *A* ja *B* vaadeldavasse *autokraton*'isse vaid osalt.

Et sellest aru saada, tuleb vaadata veel lihtsamat näidet —
m õ t l e m i n e .

Inimene mõtleb omaette. Mingit teist “aparaati” protsessis ei osale. Kui miski on siin *autokraton* — mõtlemis-*autokraton*, siis on see mõtlev inimene ise — “materiaalselt” vähemalt. “Mittemateriaalselt” võib siin olla lisaks paljugi.

Mõtlemine võib alata sellega, et mõtleja küsib endalt küsimuse — kui palju on ruutjuur 2-st, kui palju on 24 567 549 + 746 320 jne jne. Mõtlemine võib alata ka ilma küsimuseta — mõne väitega näiteks. Mõtlemine võib alata välisel ajendil, kuid seda võimalust me praegu ei vaata — meie teema on “sisemine sisend”.

Automaatika (autokraatika), mis meid siin huvitab, on see, et ma “saan oma küsimusest automaatselt (autokraatselt) aru”. Ma t e a n , kuidas sellele vastata, s.t mul ei ole tarvis midagi t e h a , et ennast mõtlema panna. Mul ei ole tarvis vägivalda tarvitada. Küsimus, mis on sõnastatud, avab selle minus endas.

Võib vastu väita: ma ei saa endalt küsida küsimust, millest ma aru ei saa, ja sellepärast polegi mingit teist (vägivaldset) võimalust.

Kuid kas ma tõesti ei saa endalt küsida arusaamatut küsimust?

Võibolla on seesama äsja küsitu üks selliseid?

Mida tähendaks endalt küsimuse küsimine, millest ma aru ei saa?

Muidugi võin korrata mõnd kuulnud arusaamatut küsimust, kuid see pole huvitav.

Kui selle kõrvale jätan, tuleb arvestada, et saan endalt küsida siiski ainult “baastasemel” arusaadavaid küsimusi.

Vaatame baastaset näitel “ruutjuur kaks”.

Ma küsin seda küsimust, lootes saada “õiget vastust”. Ütleme, et ma ei ole midagi kuulnud ruutjuurest, üldse juurtest, küll aga korrumtamisest (ja astendamisest). Ma võin mõtelda järgmist — arve astendades (ruutu võttes näiteks) saan mingi arvu. Kas kõik arvud on mõne teise arvu ruudud? Kas näiteks

2 on? Missugune on see arv, mille ruut on 2? Kõige selle juures on mul baas-arusaamine selle kohta, mida ma küsin, ehkki ruutjuure mõistet mul pole. Sellel mõistel töötav automaatika (autokraatika) mul puudub. Ma ei tea ainsatki algoritmi, mis aitaks mul seda ülesannet lahendada. Kui mul oleks see algoritm, oleks mu käsutuses lisa-*automaaton* (lisa-*autokraaton*), mis töötab ilma mõtlemisvaevata, mida nüüd pean rakendama, et ruutjuurt avada. Võrreldes valmistootatud algoritmiga, on mu "omatehtud" kalkultatsioonid "vägivaldsed".

Kas on õige seda nii võtta?

Kuid enne seda veel üks asi: Kui "sisend" on küsimus "mil-line on ratsionaalarv, mida iseendaga korrutades saame 2?", kas sel juhul võib ikkagi ütelda, et baastasemel esitan endale arusaadava küsimuse?

Arvatavasti esitan, sest tean, mida tahan "kätte saada". Tahan kätte saada ratsionaalarvu n/m , mille puhul kehtib $(n/m) \cdot (n/m) = 2$ (n ja m on täisarvud). Ma ei tea küll, s.t ma ei saa küll aru, et niisugust ratsionaalarvu pole, kuid "baastasemel" on mul arusaamine, m i d a ma küsin.

Võib muidugi vastata, et küsin olematu asja järele, aga küsides, millised olendid elavad Marsil, küsin ma samuti millegi järele, mida pole. Muidugi tuleb "baastasemel arusaamise" mõistet täpsustada, kuid jäägu see praegu tegemata.

Läheme eelmise küsimuse juurde tagasi:

Kas mu omatehtud algoritm on peetav vägivallaks samas mõttes, nagu on vägivald ukse avamine kirvega (isegi muuk-rauaga)?

Sellele ei ole lihtne vastata, sest võib ütelda, et

a) ei ole peetav selles mõttes, sest üks on *artificium*, mis on sellisena loodud, et ta on-võtmega-avatav. Ukse juurde kuulub konstruktsioonikohaselt võtmega-avamine. Mis kuulub aga ruutjuur 2 juurde konstruktsiooni järgi? Ometi mitte olla-arvutatav-selle-ja-selle-algoritmi-järgi?

b) kes ütleb, et ruutjuur kaks ei ole *artificium*, teistsugune küll, kuid siiski "inimmõtte looming"?

Et otsustada, tuleb teha mingeid metafüüsilisi oletusi. Me teeme sellise ja ütleme, et ruutjuur kaks e i ole *artificium*. Kuid me ei võta seda otsust omaks, katsetame vaid sellega kui vastamiseks kõige raskemaga.

Ometi ei pääse me sellega *artificium*’i aspektist, sest küsimus on küsitud *autokrator*’i seisukohalt ja seda peame arvestama. Me teame niipalju ruutjuur kahest, kui *m e j u s t* teame — mida me ühiselt, interpersonaalselt, teame. Kogu interpersonaalne tarkus, (meid peamiselt huvitava *autokrator*’i oluline osa) o n *artificium*. Ta on kusagil kirjas, ta on kellegi suus, kes võib õpetada, ta on asjatundjate kogemuses. Kõik, mis me *s e n i* tema kohta teame, on sellisena, teadmise “pagasina”, *artificium*; ükskõik missugune oleks ka me vaade ruutjuur kahe “olemuse” kohta.

Räägime ainult sellest artifitsiaalsest kogumist. Selles kogumis on peatükid ruutjuur kahe arvutamise algoritmide kohta. Artifitsiaalse kogumi mõttes on need algoritmid võtmed, nad on mõeldud selle kogumi juurde sellisena. Nendega arvutatakse välja mis tahes arvu ruutjuurte “väärtused teatava täpsuseni”, s.t antakse ratsionaalarvuline lähend. Kui võtame ruutjuur kahte tema arvutamise kogumi sümbolina või tema esindajana, on ta arvutamine teisiti kui kogumis antud parimate algoritmidega vägivald, nagu ukse avamine muukrauaga.

Analoogia ei lähe aga kuigi kaugemale, sest ka artifitsiaalselt e i ole ruutjuur kaks mõeldud selle kogumi märgina ja kogum on avatud uutele algoritmidele (ehkki täiustatutele ja mitte algelistele, kuid avatuse tõttu läheb võtme mõiste häguseks).

Kuid siiski tuleb seda mõttekäiku silmas pidada, sest meie ülesanne on leida vahekord mõtlemise ja nende artifitsiaalsete kogumite vahel. See vahekord peab midagi ütleva selle kohta, mida tähendab automaatika (autokraatika) inimese vahekorras iseendaga.

Mingil moel pöördun iseenda kui *t e i s e* poole, sest mu käsutuses on (või ei ole) see artifitsiline kogum, mis e i ole “minu oma”.

Oluline erinevus selles pöördumises on siiski see, et pöördumine iseenda poole e i ole mõeldav ilma baastasemel arusaamiseta.

“Teine” minus *t e a b*, “mida ma mõtlen”.

Kas see väide on õige? Ta võib ka vale olla, kuid ta *n ä i b* õige ja oluline on küsida, m i k s ta näib.

Mida ta siiski täpsemalt väidab?

Sellel käsitlusel on ometi küsitavusi, nendest kõigepealt: miski ei takista mind leidmast paremat algoritmi, kui kõik senised ja lisamast seda kogumikule. Sellega muutub ruutjuur kahe osutus. Ja nii ta polegi midagi väga kindlat, sest alati võib keegi sellele kogumikule lisada midagi, mis ei ole veel läinud interpersonaalselt käibele.

Siiski pole ka *artificium* üks kunagi midagi muutumatut, isegi mänguautomaat pole seda, ja mingit probleemi nende puhul ei teki.

Kuid erinevus nende muutuste laadi vahel on siiski selge.

Materiaalse, tehnilise automaadi puhul võime võtta teda muutumatuna senikaua, kui ta konstruktsioon ei muutu. Meie interpretatsioonis aga ruutjuur kahe "konstruktsioon" muutub.

Kuid võtame veidi teistsuguse näite. Ütleme, et ma tõestan teatavas distsipliinis lause *L*. Distsipliini võin võtta juba nimetatud kogumina — *artificium*'ina, olgu selle kogumiku nimi *D*. Kogum koosneb väga mitmesugustest "asjadest", nende hulgas püstitatud aksiomidest, tõestatud teoreemidest, leitud reeglitest jne jne.

Lause *L*, mida tõestan, ei kuulu kogumikku *D*, alles tõestatuna ja väljakuulutatuna kuulub ta sinna. Lause *L* lisamine muudab *D* "konstruktsiooni", kuigi (ütlemegi nii) mitte eriti oluliselt. Tõestamise käigus ma kasutan materjale *D*-st — teatavaid teoreeme ja teatavaid meetoodilisi reegleid. Lauseid, mida kasutan, ma ei tõesta, ma võtan neid sellisena *D*-sse kuuluvate väidete arsenalist. Selles mõttes ma kasutan neid väiteid *a u t o m a a t s e l t* (*a u t o k r a a t s e l t*), ma ei tee neid väiteid ise, nad on juba valmiskujul olemas, ma tean seda, mul on neile juurdepääs.

Ka siin mängib *autokrator* selles tähenduses, nagu meie seda mõistame. Teoreemid on *autokrator*'i elemendid.

Kas võib seda *autokrator*'it täpsemalt kirjeldada?

Olgu näitena Pythagorase teoreem: $aa + bb = cc$.

Seda teoreemi võib vaadata algoritmina, mis lubab arvutada hüpotenuusi *c* pikkust kaatetite *a* ja *b* pikkuse abil. See tähendab, sisestades sellesse "masinasse" *a* ja *b* arvulise väärtuse, annab "masin" väljundina *c* väärtuse.

Kuid iga teoreem ei ole esitatav sellise algoritmina; mida ütelda näiteks teoreemi kohta, et ermiitilise operaatori omaväärtused on reaalarvud? Mis *automaton* (*autokraaton*) selles teoreemis peitub? See teoreem on tõestatud, ma ei pea seda uuesti tõestama, ma kasutan seda *automaatselt* (autokraatselt). Mida tähendab selles lauses, selles kontekstis sõna automaatselt (autokraatselt)?

Nähtavasti ei midagi muud kui “ilma tõestuseta”. Täpsem vastus sõltub sellest, *milliks* ma seda teoreemi kasutan. Näiteks ma otsin operaatorit mingi füüsikalise suuruse kirjeldamiseks. Ma pean olema kindel, et selleks leitud operaatori omaväärtused on reaalsed. Omaväärtuste reaalsust pole mul aga vaja kontrollida, piisab, kui tean, et leitud operaator on ermiitiline. Ma kasutan seda operaatorit automaatselt (autokraatselt); ilma tõestamata, et ta väärtused on reaalsed. Ma võin ütelda ka ukse puhul, et kasutan võtit ukse avamisel “ilma tõestuseta”. Parooli “Seesam, avane” samuti; teatavat kindlat münti teatavas kindlas piletiautomaadis ka.

Metafoorid “tõestus” ja “ilma tõestuseta” vajavad siiski seletust.

Mida tähendab, ma kasutan ukse võtit ukse avamisel “ilma tõestuseta”?

Võidakse muidugi vastu väita, et sugugi ei kasutata võtit ukse avamisel “ilma tõestuseta”, enne ju proovitakse, kas võti on sobiv või mitte.

Kui proovimine on võetav analoogina tõestusele, siis võib vastuväitele vastu kosta: just sellest me räägimegi. Me ei kasuta ka teoreemi omaväärtuste reaalsuse kohta “ilma proovimata”, “proof” on ammugi tehtud sellega, et vastav lause on tõestatud ja pärineb arsenalist *D*.

Mul ei ole tarvis iga kord võtit proovida, ma usaldan vana tõestust (teoreemi teatavast kogumist) ja kannan kaasas selle ukse jaoks ainult seda ühte võtit.

Matemaatiline (matemaatika probleemide üle) mõtlemine on automatiseeritud (autokratiseeritud) mõtlemine, nagu on seda igasugune mõtlemine. See tähendab ka: iseendaga suudan ma suhelda ainult teatavate (hierarhiliste) *autokraaton*’ite kontekstis.

Üks näide veel tõestuse kohta. Proovimine on muidugi tõestuse primitiivne analoog, rohkem ütleb konstruktiiv-

ne tõestus. Ma kasutan võtit ilma tõestuseta, see tähendab, ma ei konstrueeri võtit kohapeal. Ma ei uuri luku ehitust, et uurimisest saadud teadmiste abil meisterdada midagi, mis luku lahti teeks — ma võtan valmis võtme (valmis meisterdatud, see tähendab “tõestatud”) taskust ja keeran sellega ukse automaatselt lahti.

Tõestust on võetud siin “millegi konstrueerimisena”. Teoreem omaväärtustest on niisugune konstruktsioon. Teatud väide on paratamatult (matemaatilise paratamatusega) tõene. Samuti nagu on (tehnilise paratamatusega) tõesed laused uksevõtme konstrueeritavuse kohta. Ka “Seesam, avane” automaatika (autokraatika) on tähendusega “ilma tõestuseta”, sest ma ei konstrueeri seda parooli siin ja nüüd.

Iseendaga dialoogis (mõtlemises), “ma asun” *autokraton*’is, ma arutlen ilma tõestuseta, see tähendab valmis “teoreemidega” ja ainult väga vähe ma tõestan selle (mõtlemise) käigus.

Muidugi on alus veelgi sügavamal, ma kasutan sõnu valmis-tähendusega (*meaning*). Ma ei konstrueeri nende tähendusi, ma ei konstrueeri lauseehituse reegleid jne. Kui ma ütlen “uks”, siis ma tean, mida see tähendab. See tähendab, ma võtan kogumina valmispakitud “asja”, mis on selle sõna tähendus. Ka see “asi” on *artificium*, ta on tehtud, ta on kuidagi kokku kogutud.

See, mis on kokku kogutud, püsib koos, kui ma tegutsen vastavalt sõnadele. Ma võiksin muidugi seda, mida tähistatakse sõnaga “uks”, kuidagi teisiti nimetada ja temast ka siis mõelda, kui ma sõna “uks” ei tea, kuid ma pean teadma “seda kogumikku”, mis on uks. Ma pean suutma ust asjana (nimeatava asjana) võtta automaatselt (autokraatselt). Mul peab olema võimalus moodustada teoreeme temast, teoreeme, mis on arsenalis *D* juba tõestatud, nende hulgas põhiteoreemi “uks on olemas”. Selline autokraatika on nõutav iseendaga dialoogi (mõtlemise) jaoks.

Mida tähendab “tujukas *automaton* (*autokraton*)”? *Automaton* (*autokraton*), mis produtseerib ainult siis, kui “tahab” sisendit vastu võtta, temast järeldusi teha.

Kuid mida tähendab üldse sisendi vastuvõtmine? Kas see, kui *A*-le vastatakse (dialoogis kohast nimega “Reola”) “jah, palun”, on rohkem sisendi vastuvõtmine kui see, kui vastatakse “ei viitsi”? Mõlemal juhul võetakse sisend vastu ja pro-

dutseeritakse mingi väljund. Kuigi väljund teisel juhul on negatiivne. Mis mõttes negatiivne? Mulle näib, et keeldumine ei kujuta endast erilist probleemi, kuigi "tuju" vajab selgitamist ikkagi.

Masinal ei ole "tuju": masin on hõivatud "teise ülesandega". Pole oluline, millega on masin hõivatud, piisab sellest, kui saada aru hõivatud olemise võimalikkusest. Teatud (kontrollimatu) lisasisendi mõjul, masin "huvitub" probleemist — see tähendab, heidab kõrvale muu ja võtab sisendi vastu. Mis oluline, vastuvõtt peab olema võimalik. Masin peab (huvituse korral) vastu võtma sisendi, et ta saaks produtseerida dialoogi (näiteks Reolast).

Kuid see, mida nimetame sel näitel masinaks, pole veel kõnealune kogu masin.

See on ainult osa temast, B. Ka teise osa "tuju" mängib: A peab tahtma ütelda "ma tahaksin rääkida kohast nimega "R"".

Me näeme nüüd, et "kogukond" kujutab endast võimalike masinate osade kogumikke.

Ja siin tuleb uuesti päevavalgele teema *Vaterland*. *Vaterland* kui kogukond on kogumik võimalike masinate osasid.

See on küll jämedalt formuleeritud, kuid nii peab see esialgu olema. Kogukond ei ole ise *autokrator* (vähemalt mitte sellel tasandil, millel meie *autokrator*'it vaatleme), ta on kuidagiviisi organiseeritud arsenal *autokrator*'i osasid.

Autokrator'i osad töötavad *autokrator*'itena ka "tühjalt", see tähendab iseendas (üksi), siis kui mõtlevad. See on vajalik, sest tänu sisemisele autokraatikale, on päris-*autokrator*'ite konstrueerimine neist üleüldse võimalik.

Jämedates joontes võib seda nii ette kujutada: *autokrator* koosneb iseseisvatest osadest, mis jätkavad "endist" tegevust ka siis, kui on "koost lahti võetud". On tähtis, et iseseisvalt nad jätkavad "e n d i s t" tegevust. See tähendab, mõtlemine on dialoogi amputeeritud vorm. Inimene mõtleb küll üksipäini, kuid need ei ole tema mõtted. Ta jätkab dialoogi, millest ta on välja lülitatud.

(Peame meeles, et öeldu ei ole mingi metafüüsiline tees, ta on tees teatud, juba otsustatud metafüüsilise eelduse alusel. See eeldus ei ole mingil juhul paratamatu, kuid teatud juhul on teda "otstarbekas" teha.)

Kogukond on nagu laste konstruktorikarp. Laste konstruktorikarp sisaldab mitmesuguseid detaile, millest saab kokku panna väga erinevaid ehitisi. Ta võib valida missuguseid detaile tahes ja ehitada mida tahab, kuid osa ehitisi on ometi standardsed. Need on antud klotsidele lisatud skeemide abil. Neid on lõplik hulk, kuid nad pole kohustuslikud — on võimalik teha “lõpmatul arvul” muid ehitisi. Oluline selle analoogia juures on see, et tegu on karbiga. Kastiga, milles on koos teatavat liiki detailid. Kast on *Vaterland*. Mõni teine kast ei pruugi selle kastiga kuidagi kokku sobida — vähemalt standardseid ehitisi nende kahe kasti detailidega koos teha ei ole võimalik.

Midagi siiski saab — kuid ka erinevate isamaade detailidest (inimestest) saab kõikvõimalikke “monstrumeid” kokku säädida, “õigeid asju” neist ei saa.

Muidugi on analoogia väga puudulik, aga just nii see peabki olema.

Puudulikkus viitab sellele, mis p u u d u b , mida tuleb juurde otsida.

Esimene, mida nimetada tasub, on see: klotside analoogia on vaene, klotsidel ei ole sisemist struktuuri. Ehitised, mida neist tehakse, ei produtseeri.

Tuleb vaadata mänguasjade karpi, milles on töötavad ja koos-töötavad “klotsid”.

Vaterland: me defineerimegi *Vaterland*’i ajutiselt nii: klotsikast, milles on koosmänguks võimelised klotsid. Kuid vahekord on ka vastupidine.

Otsene küsimus on selline: milline on süsteem, mis võimaldab dialoogi (olgu dialoog milline tahes, ka filosoofia võib sinna haarata)? Otsene küsimus indutseerib vastuküsimuse (pööratud küsimuse): milline peab olema dialoog, et kast oleks võimalik?

Sest ei ole mitte nii, et kast on valmis toodetud nagu tõeline vabriku mänguasjadekarp — kast loob ennast dialoogis, mille ta ise loob.

Dialoog ei ole ainult tulemus, ta reguleerib “programmi”. Pärast dialoogi ei ole süsteem enam endine, sest dialoog säilib ja mängib võimalikes *autokraton*’ites uuesti kaasa. Dialoog jääb minevikku, mis modelleerib tuleviku, sest minevik on see,

mis on valmis, mis juba töötab, et produtseerida uut minevikku, s.t (esialgu) tulevikku.

Niisuguse arutluse taustal tuleb näha *Vaterland*'i, ka seda, mida Jannsen nimetab *mo kalliks isama*'ks.

Isamaa on määratud aja-looga, mis töötab end tulevikuks, s.t uueks minevikuks.

Muidugi on loomulik piirduda esialgu otsese küsimusega, mis eeldab valmis kasti olemasolu. Kuid selle juures peab silmas pidama ka pöördküsimust. Sest just pöördküsimus on meie esialgne küsimus — mis teeb *isama* (*Vaterland*'i, kasti).

Mis on tarvis, et *isama* oleks, ja m i l l e k s on tarvis, et ta oleks?

Kuid mingem esialgu tagasi kasti juurde. Kast produtseerib dialoogi (selle erivormi, mõtlemise), dialoog produtseerib kasti jne. Teisiti: *isama* on määratud ta aja-looga ja produtseerib tulevikku, s.t uut minevikku.

Kast sisaldab *automaton*(*autokraton*)-detaile, mis kombineeruvad dialooge produtseerivateks all-*autokraton*'iteks. Ometi ei ole kast kinnine, ta võtab vastu kontrollimatul hulgal ainult osaliselt kontrollitud sisendeid. Ei ole õige (nagu ütlesime varem), et ta võtab vastu kontrollimatuid sisendeid, sest täiesti meelevaldselt ta neid vastu ei võta. On teatavat liiki sisendid, mis sellistena, sisenditena, võivad figureerida.

Mis on siiski need kasti detailid?

Esimeses lähenduses ütleme, et need on inimesed (*isama* kodanikud). Kuid esimene lähend on liiga jäme. Sest ka koodeksid ja raamatud on detailid, ka masinad ja instrumendid. Peale inimese enda mineviku (mälu, elu-loo) on ka kastil endal minevik (mälu, aja-lugu).

Vaatame näiteks mõnd produktsiooni.

Võti *A* maja uksele. Mida selline produktsioon endast kujutab? Mida tegelikult produtseeritakse? Mis dialoogiga on tegemist? Mis automaatika (autokraatika) mängib?

Sündmus *S*: *A* ei oska võtit teha, ta läheb ja tellib lukkse-palt *B* võtme. *B* valmistab *A* maja luku järgi võtme ja müüb selle *A*-le, *A* tasub *B*-le võtme eest.

Mis produtseeriti sündmuses *S*?

Räägime sündmusest $S(A, B, v, t)$; v — võti, t — tasu.

Selles sündmuses on palju automaatikat (autokraatikat), tuleb otsida *automaton*'it (*autokraton*'it).

A ei tee ise võtit, vaid läheb ja "laseb võtme teha". Ta saab võtme automaatselt. Kuid *automaton*'i produktsioon ei ole lihtsalt võti v , produktsioon on mingi "sündmus". Produtseeritakse see asjaolu, et "A saab võtme".

A-võti on produtseeritud süsteemi A ja B poolt, millesse kuulub veel ühte-teist. "A läheb B juurde" kuulub produktsiooni loomise juurde. A ei lähe lihtsalt ja ei pane sisendit (luku, tasu ja soovi) *automaton*'isse, vaid *automaton* on sellega juba töös, et A läheb B juurde. Mis paneb selle X -*automaton*'i tööle?

Asjaolu, et A võti on kadunud?

Vaatame skeemi: On tehniline *autokraton* T (*automaton*), millel on mitu ülesannet. Muu hulgas peab ta ettenähtud ajal võtma ettenähtud kohast võtme (see koht võib olla ka ukse lukuauk ise) ja sellega ukse kinni keerama; kui võtit ettenähtud kohas ei ole, T "otsib" võtit teatud piirkonnast $P(v)$. Kui T ei "leia" $P(v)$ -st võtit, võtab ta luku ukse eest ära ja viib selle *automaton*'ile T' , kes annab talle luku järgi tasu eest uue võtme. Usutavasti on selline asi tehniliselt korraldatav. Kui on, siis mis juhtus?

Kuidas mängis asjaolu "võti oli kadunud" sisendina?

Sisend on loomulikult kompleksne, T läheb näiteks ukse juurde, sest "usub, et võti on ukse ees", ta $t e a b$ seda uskuda.

Antud juhul on kriitiline sisend "võtme puudumine". Kuidas see sisend "antakse"?

See on suuresti eelloost, sest "võtme otsimine" on ise mingi produkt. Kuid praeguse lihtsa skeemi puhul jätame eelloo kõrvale. Sündmusega (asjaoluga?) "võti puudub" (tegelikult on tegu asjaolu andmise sündmusega) põrkab kokku *automaton* T .

Sündmuseks muutub tõsiasi, et ukse ees puudub võti, sellega, et " T ei leia (teatud ajavahemikul) võtit ukse eest".

Selleks, et see sündmus sünniks, peab T o t s i m a teatud ajavahemikul teatud ruumipiirkonnas.

Mis oleks see otsimine?

Väga primitiivsel tasemel oleks see "pildi tegemine" luku-august.

Kui pildil on võti, siis on see pilt sisend, millega läheb käiku protsess, mille väljund on võtme keeramine. Kui pildil on võtme kohal "auk", siis on see pilt teine sisend (alternatiivne), mis läheb käiku ja millest sünnivad "uute piltide võtmise" aktid. Pilte võetakse lähemast ümbrusest; kui ükski pilt ei näita võtit, siis pärast ümbruse läbikammimist on sisendiks "keera lukk välja" jne.

Oluline on siin see, et sündmus muudetakse sisendiks. Praktiliselt toimub see nii, et sündmus muudetakse pildiks, pildiseeriaks jne.

Pilt "võti on lukuaugus" ja pilt "võti ei ole lukuaugus" ei ole enam sündmus, pildina on ta sisend.

Mis mõttes on siis sündmus sisend? Sündmus on see, et "T teeb pildi "võti on lukuaugus", või et "T teeb pildi "võti ei ole lukuaugus".

"Teeb" tähendab siin, et teeb teatud ajal. Oluline on, et *T* on pandud tegevusse ja tegevusel on teatavad tulemused, produktid. Seega eellugu on siiski oluline: *T* on pandud tegevusse. See tähendab, talle on antud ajaseeria, milles luuakse pildiseeria. Oluline on ka näha, et mängus on kahesugused tegevused, liikumine ja pilditegemine.

T on pandud produtseerima omaenda asendeid ja pilte, mis on võetud nendest asenditest.

Pilti võime nimetada sündmuse pildiks ja sündmuse pilti võib võtta abstraktselt: pilt on see materiaalne (semantiline) objekt, mis esindab sündmust. Kui sündmustel on semantilised pildid, siis sündmused võivad olla (nende kaudu) sisendid.

Mis on selles sündmuspiltide (sisendite) produtseerimise juures teha dialoogil? Oleme rääkinud kahesugustest dialoogidest — ehtsatest ja kõdunenuist (mõtlemisest). Antud näites esineb ehtne dialoog *T* ja *T'* vahel nende kokkupuutes. Kas võib selles näites rääkida ka kõdunenud dialoogist?

Lihtsam on esialgu eeldada, et ei või.

Sündmuspildi kohta veel järgmist: peamine sündmuspildil on see, mida ma pildil näen. Seda, mida ma näen, näen ma sellepärast, et ta on mul olemas. Ma näen automaatselt (autokraatselt). Ma näen (või ma ei näe) võtit, sest võti on mul minevikus (ajaloos) olemas. Ma saan võtmest rääkida dialoogis (ehtsas ja kõdunenus), sest võti on mul seal (minevikupildis) olemas ja ma võin seda sündmuspildis näha.

Was ist des Esten Philosophie

Filosoofia mõte on olla nägemise õpetus. Nägemises ei ole võimalik kõike näha (kui "kõike" üleüldse "ongi" — see on asi, millest tuleb eraldi rääkida), on võimalik näha seda, mida on tarvis näha. Filosoofia küsib, mida on antud kastis ("isamaas") tarvis näha.

Selles abstraktses tähenduses ei pruugi "isamaa" olla territoriaalselt antud, territoriaalselt piiratud, ehkki on võimalik, et ta mõnel ajal seda on.

Analüütilise filosoofia "isamaa" ei ole territoriaalselt piiratud, aga see ei ütle veel, et tal "isamaa" puuduks.

Dialoogi käigus ma hakkam nägema — on võimalik, et hakkam, ka see on dialoogi mõte.

Seejuures ei ole iga dialoog veel filosoofia, ehkki iga filosoofia on nägemisõpetuslik dialoog.

Kuid veel kord sündmuse pildist: me võtame pilti üldisemalt, kui see primitiivses näites välja tuli. Õeldud oli, et pilt ise ei ole sündmus, ta esindab seda. Niisugune väide vajab kommentaari. Pilt on samavähe sündmus, nagu seda on väitelause "Sisalik on roheline". Ka pildil võib olla sisalik roheline. Oluline on see, et sisendeid võetakse asjakäigus vastu: pilt — uks ja võti ukse ees — ei ole tegevus. Ka asjaolu, mida pilt kujutab, ei ole sündmus. Sündmus on see, et "n ü ü d on võti ukse ees", "n ü ü d ei ole võti ukse ees" — n ü ü d, sellel kriitilisel tegevushetkel, juhtub nii, et...

Automaton (autokrator) on pandud tegevusse, ta peab reageerima hetkelisele pildile. Hetkeline pilt juhtub.

Muidugi võib leida ka teisi näiteid: *automaton (autokrator)* ei tee midagi, see tähendab, ta ei tee midagi nähtavat — ta valvab. *Automaton (autokrator) v a l v a b j a k u i j u h t u b A*, siis *automaton (autokrator)* reageerib *a*; Kui juhtub *B*, siis *automaton (autokrator)* reageerib *b* jne.

Sündmus on see, mis juhtub *automaton*'i (*autokrator*'i) ja ta töökeskkonna vahel. Selles mõttes on sündmus suhteline. Pole oluline, "kes alustab".

T võib tulla ukse juurde ja pärale jõudes näha, et võti puudub.

T võib seista ukse juures paigal ja sel hetkel, kui võti ukse eest kaob, seda näha. Ajaseeria, mis on *automaton*'ile *T* antud, loob kummalgi juhul pildiseeria. On vaja kahte pilti. Antud näites peab olema pilt, kus võti on ukse ees, ja pilt, kus

võti ukse eest puudub. T reageerib pildi vahetusele, sündmust esindab etteantud ajaseeriale vastav pildiseeria — see on sündmuse pilt.

Liikuva *automaton*'i korral *automaton* h a k k a b tühja lukuauku nägema — ka sel juhul on vaja vähemalt kahte pilti.

Dialogist: toodud lihtsas näites algab ehtne dialoog siis, kui kohtuvad *automaton*'id T ja T' ja T "küsub" T' -lt lukule võtit.

T ja T' on sel juhul all-*automaton*'id katva *automaton*'i (*autokraton*'i) K suhtes.

Kattev *automaton* K sisaldab T -d ja T' -i. Mis mõttes ta neid sisaldab? Ses mõttes, et T ja T' astuvad temas dialoogi. Dialoogi astumine on võimalik ainult m i l l e s k i ; midagi peab e e l n e v a l t valmis olema, et dialoog saaks tekkida, mingis mõttes peab dialoogiosalistel olema ühine eellugu. See, mis annab ühise eelloo, on kattev *automaton* K . T ja T' ühine eellugu võimaldab a r u s a a m i s e : T saab aru, mida T' "räägib". See tähendab, "see, mida T räägib", ja "see, mida T' kuuleb", on eelnevalt seotud arusaamisvahekorraga. Kattev *automaton* loob selle arusaamisvahekorra.

Millest T' peab aru saama? Sellest, et temalt tahetakse võtit. Võti peab m õ i s t e n a olema ühine mõlemale, see on loodud K -s. "Võti" on automaatselt (autokraatselt) mõistetav, automaatika (autokraatika) antakse K -s.

Pildiseeria ajaseeria järgi mängib muidugi ka T' -i äratundmises T poolt. Äratundmine toimub võtme alusel. T peab endalt "küsimata" (selle küsimuse produtseerib T sisendi — võti puudub — poolt käimapanud protsess) "kus on T' ?". "Kus?" ei tähenda muud kui teatavat liikumist teatavate tunnuste järgi. Oma tee lõpul peab T T' -i ära tundma.

Mida äratundmine *automaton*'i (*autokraton*'i) seisukohalt tähendab, on omaette küsimus, mida ma praegu ei vaata.

Aga v ä h e m a l t seda peab äratundmine tähendama: tuleb esitada küsimus võtme kohta, millega dialoog algab. T seisukohalt ei ole siin midagi uut. See mis T' "vastab", on võetav jälle pildina — vastamissündmuse pildisündmus — uus pilt on semantiline.

Õeldu on pilt, mis esineb sisendina ja kutsub väljundina esile vastuse. Ka siin ei ole T seisukohalt midagi uut.

Uus (laias laastus) on see, et sama kehtib ka T' kohta ja see, mis kehtib k o o s T ja T' kohta, on kehtestatud katvas *automaton*'is (*autokrator*'is) K .

Seejuures võib kattev *automaton* (*autokrator*) jätta alternatiivid lahtiseks, alternatiivid ise — liikmed — on aga a n t u d .

Mis oluline — mõned asjaolud võivad alles siin, dialoogis, muutuda antuks. *Automaton* (*autokrator*) e h i t a b (*automaton* K) end ise dialoogis üles (s.t täiendab end dialoogis).

Uus on ka see, et all-*automaton*'id (T ja T') on dialoogis võimelised õ p p i m a .

Mis on õppimine? Õppimine võib olla (meie näites) keeleõppimine, see tähendab arusaamise õppimine. Arusaamisvahetkord on antud süsteemiga K , kuid see võib dialoogis õppimise käigus muutuda. Olles õppinud mõne sõna, on automaatikas (autokraatikas) tekkinud uus võimalus.

Näiteks: T' võib anda T -le lisaks võtmele riivi. T riivi seni ei tundnud. Nüüdsest peale ta tunneb, ta saab aru, mida "riiv" tähendab. "Riivile" reageerib ta nüüdsest peale automaatselt. Ta saab aru, "riiv" on talle antud. "Riiv" on süsteemis K juba olemas. Kuid dialoogis võidakse l e i u t a d a midagi uut. Võidakse leiutada ka riiv. Tekib mõiste "riiv" ja asjad, mis on riivid. Kas ka see "riiv" oli K -s enne olemas? Nähtavasti ei olnud, sest teda polnud seni ü l d s e olemas.

Aga asi pole siiski nii lihtne. Mida tähendab "riiv" on enne olemas"? Mis tähendab "riivi" kohta, et "ta" on olemas? On olemas, see tähendab, et tuleb automaatikas (autokraatikas) ette. Ei ole olemas, see tähendab, ei tule automaatikas (autokraatikas) ette — ükski all-*automaton* (all-*autokrator*) ei reageeri sellele sõnale (märgile). Kuid kas sõna (märk) on siin otsustav?

M õ i s t e , sõltumatult sõnast (nimest), võib ju figureerida ikka: "see asi, mis on nii- ja niisugune". Ma võin seni kasutamata ja nimega ristimata mõistet seletada ja sellest saadakse aru, mõiste A seletus on siis olemas? "On olemas" selles eespool seletatud tähenduses? On ettetulev ja ette tulles arusaadav?

See ei ole lihtsalt ja ühemõtteliselt vastatav. Tuleb alustada kaugemalt ja ettevaatlikumalt. Antud kontekstis on oluline

a u t o m a a t s u s (autokraatsus), muu ei ole praegu esmäärtähtis. Seega tuleb aru saada sellest, kas mõistega *A* on automaatsus (autokraatsus) tagatud. Kui mõistame automaatsust (autokraatsust) varasemas tähenduses "ilma tõestuseta", siis, kui meil on sõna "riiv" (see tähendab, me mõistame seda kasutada ja saame sellest aru), võtame teda loomulikult "ilma tõestuseta", see tähendab, autokraatselt. Tõestus tähendaks näiteks "riivi" puhul, et antakse tema mõiste seletus. Kas seletus tema enda, see tähendab mõiste seisukohalt on autokraatne?

Olgu mõiste *a*, millel ometi puudub nimi. Ta võib küll olla antud teatava seletusega, "niisugune, et...". Mida on võimalik sel puhul öelda autokraatsuse kohta? Mille autokraatsusest me üldse räägime, mille iseenesusest? Nime puhul oleks asi justkui selge: kui mul on nimi *A* mõiste *a* jaoks, siis võin ütelda, et seda nime ma kasutan "ilma tõestuseta", ma ütlen *A* ja "see on arusaadav". Kuid kas siis ainult nimega on autokraatsus seotud? Loomulikult mitte, sest alles siis, kui "on olemas" see, mida nimi tähistab, saab rääkida autokraatsusest.

Räägime siis mõistetest (*riiv*, *koer*, *kala*) ja nimedest ("riiv", "koer", "kala" jne). "On olemas" tähendab meie jaoks esmajoones, "on automaatne (autokraatne)".

Riiv on muidugi ses mõttes olemas ka siis, kui maailmas ühtegi riivi (enam pole), nagu saurus on olemas (on autokraatne), kui ühtegi saurust (enam) maailmas pole olemas.

Niisiis, nimega on seotud autokraatsus (ses mõttes, nagu rääkisime), kuid see pole kaugeltki kogu lugu.

Milline on ülejäänud osa "kogu loost"?

Selle seletamiseks on vaja "olemasolemise" arusaama täpsustada.

Olla olemas tähendab olla autokraatne. Esiteks vajab see lähemat seletust, teiseks vajab ta mingit lisa.

Sest mõisted, enne kui nad autokraatseks saavad, "leiutatakse".

Leiutatakse mõiste *koer* (näiteks), või leiutatakse mõiste *saurus*. S.t, l u u a k s e d e t a i l (võimaliku) *autokratori* jaoks.

Koer on miski, mis haarab i s e e n d a s t teatavaid entiteete. Need entiteetid me "loome" ses mõttes, et võtame neid sellistena, et eraldame, et l o o m e s o r d i.

Võidakse vastata, et on juba loodud — kuld on sort naturaalselt, vesi on sort naturaalselt. Veed on olemas ja neil on essentsiaalne tunnus H_2O .

See võib ju nii olla (kuigi ka siin on kahtlemiseks põhjust), ei muuda aga asja meie aspektist.

Meie aspekt on autokraatika aspekt, võiksime seda vahelduseks nimetada ka traditsiooni aspektiks.

Me räägime asja olemisest, kui olemisest traditsioonis. Kuidas on võimalik, et miski on traditsioonis, on teine küsimus, mida ka tuleb ehk ses aspektis vaadata, kuid see ei ole siiski praegu esmane.

Vesi on traditsiooniline mõiste, traditsioonis on seepärast veeautokraatika võimalik.

Võib olla veel palju asju, mis võiksid traditsioonis olemas olla, kuid pole. Neid meie mõistes ei ole olemas. Traditsioonis leiutatakse teatud asju. Seepärast võivad meie aspektist olla huvitavad ka “need asjad”, mida olemas ei ole, kuid mida traditsioonis “otsitakse”, mida võidakse leiutada jne.

Kuid antud traditsiooni ajal leidub kindlasti asju (s.t asju, mis on olemas mõnes teises traditsioonis kui minevikus olnud, mida aga minevikus ei ole polnud — polnud traditsioonis), mida ei võida leiutada, s.t, millest selles traditsioonis ei saa olemasolevatena rääkida ka potentsiaalselt, kuid võivad olla mõnes teises traditsioonis. Arvatavasti “naturaalselt” on nad mõlemas olemas, kuid mis üldse on “naturaalselt olemas”, on üsna lahtine.

Ehk on võimalik ütelda, mida “naturaalselt kuidagi olemas ei saa olla”, kuid see küsimus on oma aukude ja lõksudega ja nendesse pole siinkohal — *Vaterland*'i arutluses — mingit mõtet laskuda.

Sõna “riiv”, mõiste *riiv*, (asjad riivid), seletus selline-ja-selline: “See asi, mis on selline-ja-selline” märgib mõistet *riiv*.

Mida rääkida nende kõigi olemasolu (autokraatsuse) kohta?

Mõistel võib puududa konventsionaalne nimi, kuigi üldine tendents on nime poole. Kui mingit liiki asi tuleb traditsioonis käibebe, siis saab ta ka nime, see nähtavasti on autokraatika loomulik nõue (autokratiseerimise loomulik tendents).

Kui ma olen loonud mõiste, mille kohta saab ütelda “see asi, mis on nii- ja niisugune”, siis ma olen loonud midagi dialoogi tarvis.

Ma ei pruugi seda ehtsas dialoogis (veel) kasutada (ehk üleüldse mitte kunagi), kuid ma olen selle loonud dialoogi jaoks, ma olen ta nagunii loonud kõdunenud dialoogis (mõttes). Järelikult peab see asi olema (dialoogis) arusaadav.

Kuid siinkohal vajab arusaamine spetsiaalset seletust. Ma ei mõtle ainult seda, et mu sõnadest tuleb aru saada, vaid ka seda, et asi sellisena oleks *realiseeritav*. See tähendab, et oleks võimalik luua asja, mis oleks sellisena eraldatav, et teda oleks sellena võimalik uuenä tunda. Ja äratundmine ise oleks autokraatne.

Siin on küsitavusi:

1) Probleem ei ole ainult asjades, mida me realiseerida saame tavalises mõttes, nagu riivi, koera, saurust, ja mis realiseerituina on jälle äratuntavad, küsimus on ka sellistes asjades nagu lugupidamine, transtsendentaalfilosoofia, kurjus jne jne. Kuid neilgi asjadel on oma realisatsioonid, kuigi mitte tollesamas mõttes nagu riivil, koeral jne.

Lugupidamine on teatav käitumismoodus, mille me teatavas traditsioonis autokraatselt ära tunneme. Tal on omad äratuntavad eksemplarid. Eksemplarid on äratuntavad realiseerituina käitumises, stiilis jne. Kehtib eksemplaride autokraatika.

2) Mida ütleb “äratundmine on ise autokraatne”? Kas siis äratundmine ei ole “iseendast” autokraatne? Ei pea vist olema: ma võin ära tunda seda või teist, kuid ainult “tõestuse” korral, mitte “iseendast”. Mõnikord on tarvis anda äratundmise õpetusi. Alles õpetatu võib äratuntava ära tunda.

Kuid kui nii, mida tähendab siis äsjaleiutatud asja olemasolu (autokraatsus)? Ma leiutan riivi, kuid mul ei ole ainsatki riivi, mul on ainult “idee”, täielik “nii- ja niisugune”. Mida sellises olukorras tähendab “äratuntav”? Tal on äratuntud-olemise koosseis. On olemas kontekst, kus ta on äratuntav. Ta on midagi niisugust, millele saab anda nime, nii et nime saab kasutada autokraatselt.

Siin aga tekib halb gradatsioon ja asi hägustub. Milles on õieti vahe selle vahel, mis on lihtsalt äratuntav, ja selle vahel, mille äratundmine vajab õpetust? Kas kõik asjad, mida

üleüldse $s a a b$ ära tunda, mis võivad olla äratuntavad, on niisugused, et nende äratundmist saab õpetada? Kui on, siis kaob igasugune vahe traditsioonide, see tähendab erinevate hierarhiliste *autokraton*'ite vahel. Meil läheb vaja järgmist eristust: 1) äratuntav antud traditsioonis: a) äratuntav "iseendast", b) äratuntav antud traditsioonis õpetuse korral; 2) mitte-äratuntav antud traditsioonis: ei ole äratuntav ilma traditsiooni kui objekti tundmata, õpetus ei saa toimuda antud traditsioonis, on nõutav traditsiooni-õpetus ise.

Vaatame näiteid: olgu mõiste a ja tema eksemplar $a(i)$ (millel võib olla oma pärisnimi $A(i)$ — näiteks Muri). Küsimus — kas mul on võimalik $a(i)$ kui a eksemplari ära tunda? Võib küsida isegi rängemalt: kas mul on võimalik $a(i)$ -d $e n n a s t$ ära tunda kui midagi eristatavat? Ütleme, et mulle osutatakse "see seal", kas ma võin selle seal ära tunda? Ma võin, kuid teatud juhtudel ei pruugi. Mingi eriliselt kujundatud ansambel teiste hulgas — näiteks põõsastik igasugust liiki teiste põõsaste vahel; ma ei pruugi aru saada, mis see on, millele näidatakse (et üleüldse millelegi näidatakse). Kui ma ei tea traditsioonilist tunnust, ei ole seda asja minu jaoks olemas, mingi autokraatika pole võimalik.

Ma võin mingi $a(i)$ ära õppida, kui ma olen traditsiooniga tuttav, selle traditsiooniga, milles mulle räägitakse. Kuid ma ei pruugi ühestki selles traditsioonis antud seletusest aru saada. Võimalik, et ma saan ära õppida traditsiooni enda, kuid ka selles ei saa olla kuigi kindel. Alles siis, kui a ise kui selline on eristatav, võib loota selle eristatava äratundmist a eksemplarina.

Kuidas mängib seletus nii- ja niisugune selles kontekstis? Mida tähendab nii- ja niisuguse autokraatsus? On ilmne, et kui $a(i)$ jääb antud traditsioonis eristamatuks, ei ütle mulle seletus nii- ja niisugune midagi. Autokraatika langeb iseendast ära.

Kui aga $a(i)$ eristamine on antud traditsioonis õpetatav, mida $s i i s$ ütelda nii- ja niisuguse kohta? Nii- ja niisugune ei puuduta ju otseselt $a(i)$ -d, nii- ja niisugune on a , mitte $a(i)$ seletus.

Kuid õpetus $a(i)$ eristamiseks, kas see ei sisalda endas nii- ja niisugust? Kui ma midagi tahan $m i l l e n a g i$ eristada, kui ma teda juba eristan — kas ma siis juba ei loo sorti, mille alla ta kuulub?

Mingis mõttes jah, mingis mõttes ei. Asjana pean ma teda eristama, järelikult kuulub ta asjade sorti. Kuid asja sort on väga ebamäärane. Mis "asi" oleks too varem nimetatud ansambel?

Proovime konstrueerida näidet: kuidas õpetada juba nimetatud ansambli äratundmist — eristamist?

Ma ütlen: need kollased, väikeste lehtedega pöösad, mis moodustavad seal teiste pöösaste seas "kaheksa" (8-kujulise figuuri). Ansambel koosneb pöösastest, kuid pöösaid on ümberringi (ka figuuri tühimikus) teisi, mis ei kuulu ansambelisse, seega "asja" juurde.

Kas selles kirjelduses sisaldub nii- ja niisugune? Arvata-vasti sisaldub, kuid õpetus ei kattu nii- ja niisugusega.

Nii- ja niisugune — kaheksakujuline pöösasansambel —, ei pruugi ütelda, et tegu on kolletanud pöösastega, sest ta ei määra a i n u l t kolletanuid. Pöösaste värv ei pruugi nii- ja niisuguse juures olla üldse oluline — sõltub aastaajast.

Niisiis $a(i)$ kirjeldus sisaldab rohkem kui a kirjeldus?

Ta võib, kuid ei pea, "see" koos nii- ja niisugusega arvata-vasti piisab $a(i)$ -le osutamiseks.

"See" koos käeviipega annab asja koha ruumis. Kuid mis siis, kui $a(i)$ ei ole asi ruumis, on teatav konkreetne variant transsendentaalfilosoofiast, on kindel käitumisfiguur — tervitus, kas piisab siis "see+nii- ja niisugusest"?

Käitumisfiguur teretus: Selle üks eksemplar on üks konkreetne tervitus ühel hetkel (lühikese ajavahemiku kestel), mida keegi tervitaja parajasti sooritab. On täiesti võimalik osutada "see+nii-ja-nii": see tervitus seal.

Võibolla on tarvis lisada — "mida see härra tumehallis esitab". Mida tähendab niisugune lisand? Kas võib teda "see'sse" haarata? Ma ei tea, kas võib teda "see'sse" haarata, kuid tema juurde ta kuulub. Asja puhul tuleb tihti täiendada ja anda "see+nii- ja niisugune+lisand".

Nimetame seda lisandit "see" täiendiks — $t(\text{see})$.

See kollane õun kolmandal oksal.

See — "see", õun=nii- ja niisugune, täiend=kollane, kolmandal oksal — $t(\text{see})$.

Õun ei ole küll kirjeldus, kuid võime võtta õuna ühe kirjelduse alaliigina, mis ei tähenda, et peaksime nime "õun"

kirjelduseks, vaid seda, et laiendame kirjelduse klassi nii, et nimi, mis ei ole kirjeldus kitsamas mõttes, sinna haarataks, sest antud juhul ei teki sellest mingit segadust.

Niisiis, nii asjade (materiaalsete) kui ka käitumisfiguuride puhul piisab (see, t(see), nii- ja niisugune)-st.

Kuidas oleks aga lugu teatava filosoofilise seisukohaga, mis eksemplarina mõne mõiste alla langeb (eksistentsialism jne)? Kuidas seda tunda ära millenagi? Kuid kas sel juhul on üldse tegemist millenagi äratundmisega?

Millega siis?

Vaatame *isama*'d. Milleks *isama* ja mida ta annab, mida andma peab ja mida vajab? Meie lõppväide (mida me kogu aeg ette püüame valmistada), on see, et *isama* vajab filosoofiat.

Kuid vaevalt et Jannsen oleks filosoofiat filosoofiana ära tundnud, ühte "tükki filosoofiast" sellisena. Mis tal puudus?

Kuid esialgu tuleb küsida, kuidas tema (või mõni teine) oleks selle üleüldse ära tundnud. Kuidas ta oleks teda sellisena "teha saanud"?

(Teatavat tüüpi hierarhilised *autokrator*'id (traditsioonid) peavad end kaitsma h a j u m i s e eest, võibolla otsese hävimise eest, kuid see, mis meid puudutab, on dispersioon ja selle vastu käiv protsess kondensatsioon.)

Kuid tuleb tagasi pöörduda lihtsa näite — riivi — juurde. Võib õpetada riivi ära tundma, kuid oluline on ka õpetus, kuidas riivi produtseerida.

Ka riivi produtseerimine puudutab automaatikat. Ka seda tehakse "automaatselt", "ilma tõestuseta". Selleks on tarvis reegleid ja vilumust, on tarvis k o o l i .

Peab o s k a m a ka filosoofiat ise produtseerida, "tükki filosoofiat toota", mitte ainult teda sellisena ära tunda.

Võibolla on filosoofia puhul äratundmine ja "tootmine" üks-teisega enam seotud kui riivi puhul: ei saa ära tunda, kui ei "osata toota".

Mis on tootmine?

Mis ma teen, kui toodan riivi? Mis ma teen, kui panen kaks üksteisesse sisenevat puutükki kokku üheks, et saada pikemat? On mõeldav *automaton*, mis seda teeb. Mis ta teeb, kui ta seda teeb; mis teen mina, kui seda teen?

Kõige lihtsam selline robot paneb kaks puutükki kokku, kui need temasse teataval viisil sisendada. Ta peab tegema mingeid kindlaid liigutusi. Mis poolest erineb tegevus mõtlemisest (ühis-tegevus dialoogist)?

Tuul puhub puu ümber, vesi uputab põllud. Vihm ja päike kulutavad kivid: elektronid pörkuvad ja produtseerivad gammakvante, jne jne. Kõik need on mingid toimed, "tegevused", sest üteldakse ju ka, "vee t e g e v u s e tagajärjel on kivi kulunud".

Mis asjad on need (looduslikud) tegevused?

Mis autokraatika siin valitseb? Kas üldse mingi? Kivi kukub ülevalt allapoole "iseendast", s.t "autokraatselt". Inertsiaalselt liikuv süsteem liigub iseendast, "autokraatselt". Kas selles kontekstis on sõnadel "iseendast", "automaatselt", "autokraatselt" sisu? Vähemalt seda sisu, mida neile sõnadele oleme varem omistanud? (Inglasele on sõna *dog* iseendast, autokraatselt mõistetav.)

Mis mõttes kukub kivi autokraatselt? Ses mõttes, et m e i e ei pea selleks midagi tegema, ta kukub "ilma tõestuseta"? Mis mõttes liigub inertsiaalne süsteem iseendast, autokraatselt? Kas ta liigub jõuvabalt?

Kui nii, siis kukub kivi iseendast teisiti, ta ei kuku jõuvabalt.

Kuid "jõuvabalt" on teatav mõiste teatava teooria raamides, kui kivi vaatame kukkuvat mööda maailmajoont, kukub temagi jõuvabalt — seda ütleb teine teooria. Me ei tohi end teooriatega siduda. Olulisem on see: m e i e ei pea midagi tegema, kivi kukub ise.

Meie traditsioon on mingis "looduslikus sängis", kus paljud toimub "iseendast" (looduslikult), ses mõttes, et meie ei pea selleks midagi tegema.

Mis aga tähendab "tegema"?

Kuid eeldades, et see on teada, mida võib ütelda?

Ma võin kivi üles tõsta ja käest lahti lasta — kukutada kivi, see on tegevus. Kivi toetub millelegi, ma lükkan ta sealt alla. Mis ma sellega teen?

Puu otsas kasvavad banaanid "iseendast", ma võtan nad sealt ja süüa — mis ma teen? Ma korjan päikleid ja loon päiklitagavara, ma produtseerin selle. Kas see tähendab, et ma leiutan selle?

Orav leiutab pähklitagavara (loob selle), mis traditsioonis ta seda teeb? Kas ta leiutab mõiste *pähklitagavara*, nii et pähklitagavara üks eksemplar on midagi?

Orav leiutab pähkli, nii et pähkel on tema jaoks midagi. Üksik pähkel on objekt, millele tegevus on suunatud.

Kas tuleb rääkida evolutsiooniautokraatikast?

Evolutsioon loob orava, kes niisugusena loob pähkli kui objekti, eksemplari teatavale mõistele.

Kas pähkel oli "enne" oravat olemas? Oli, sest võibolla oli keegi teine, kellele ta oli objekt.

Kuid pähkel on see asi, millest kasvab uus sarapuu — kas sellisena ei ole ta olemas "kõigist" võimalikest võtjatest sõltumatult?

Kas ta ei ole iseeneise seisukohalt olemas, sarapuude populatsiooni seisukohalt? Ka siin mängib "autokraatika" — pähkel langeb "iseenesest" maha ja hakkab "iseenesest" kasvama, keegi ei pea midagi "tegema". Pähkel kasvab sarapuuks "ilma tõestuseta".

Kas see on nii ainult "meie maailmanägemises", "teoreetiliselt"? Muidugi on ta ainult meie maailmanägemises nii, kuid see on liiga kauge maailmanägemine — me võime ta võtta eelduseks ja unustada (maailmanägemisena), kõigest ülejäänust rääkida sellest eeldusest lähtudes.

Kuid kas saab seda teha? Kas ta on nii kauge? Kas ei ole kaugusi segi aetud? Mis mille loob — kas maailmanägemine meie "olemise" mõiste või meie poolt valitud "olemise" mõiste selle maailmanägemise?

Meie näeme, et pähkel on olemas, et ta on "seeme", et temast kasvab puu, jne. Me ei saa seda enne näha, kui pole loonud pähkli olemist. Mingi halb regressioon ähvardab siin sündida.

Kuid unustame esialgu selle halva regressiooni ja küsime — tehes näo, nagu pähkel oleks "iseenesest" olemas —, mis tähendab pähkli "iseeneslik" olemine ja tema "tegevus" (põsaks kasvamine)?

Kus ja millest algab see, mida nimetame traditsiooniks (see autokratism, mis ei ole ainult pähkli kasvamine). Kas oravate pähklikogumine on traditsiooniline? Kas oravatel on traditsiooniline mõiste *pähkel*? Mille poolest ta erineb meie traditsioonilisest mõistest *pähkel*?

(Me võime oma maailmanägemise selles arutluses unustada, sest olime ta juba unustanud, kui asusime otsima *autokraton*'it, sest iga *autokraton*, mida otsime, asub maailmanägemise sees ja seepärast on viimane eeldatud (ja unustatud). Peame aga siiski meeles pidama, et kusagil võib halb regress välja lüüa.)

Küsimusele, kas oravate päklikogumine on traditsiooniline, vastatakse (tavaliselt), et ei ole, ta on autokraatne (automaatne).

Kummaline vastus, sest just traditsioonis nägime *autokraton*'it. Kas asi on selles, et orava tegutsemine on h ü p e r t r a d i t s i o o n i l i n e ja seega (hüper)autokraatne?

Mis on hüpertraditsioon?

Orav oma tegevuses ei kalkuleeri. Ei arutle: nii ja nii on hea, ta tegutseb "ilma tõestuseta", ta on nii tegutsema loodud (ütleme evolutsiooni poolt, tunnistades siinkohal vähemalt seda teooriat). Ka meie tegutseme (tihtipeale) ilma arutlemata, mitte (vist) sellepärast, et oleme nii loodud, vaid et elame selles teatavas traditsioonis. M e o l e m e õ p p i n u d . (Kuigi sööma ei ole õppinud ja ka häälitsema, ses mõttes oleme siis hüpertraditsioonilised.)

Kas hüpertraditsioon loob mõisteid? Kas orava hüpertraditsioonis päkel on mõiste? See, mille alla langevad (materiaalsed) objektid kui eksemplarid? Orav tunneb päkklit ära, tunneb eksemplarid, mis langevad selle (vähemalt meie jaoks) mõiste alla, kuid ta ei mõtle selle mõiste peale. Meie omas traditsioonis (mis ei ole hüpertraditsioon) mõtleme (ja räägime).

Me mõistame seepärast päkklit ka muuks kasutada, meile on päkel objekt l a i e m a k s tegevuseks. Me võime seoses päkkliga paljugi leiutada, mida orav ei või. Me võime päkkliga visata, teda istutada, toota päkklivõid jne jne.

Miks?

Meie traditsiooni *automaton*'id (*autokraton*'id) ei ole jäigad, nagu on hüpertraditsiooni omad. Seal puuduvad üleminekud tasemetel vahel. Ülemised tasemed ei modifitseeri alumisi. Traditsiooni *automaton*'id (*autokraton*'id) on ennast reguleerivad, hüpertraditsiooni omad ei ole.

Mis on enesereguleerimine?

Mis ta ka ei oleks, enesereguleerimine on võimalik mingi *autokraton*'i kontekstis, mingis traditsioonis. Traditsioon

m ä ä r a b eneseregulatsiooni, kuid määratud eneseregulatsioon kuulub jälle reguleerimisele ning see saab sündida (jälle) mingis traditsioonis.

Traditsioonid on ses mõttes lahtised.

Kui lahtised? Kas eneseregulatsiooni püramiid "ulatub taevani" (nagu Paabeli torn) või on ta ikkagi kinnine?

Kuid olles kinnine, me seda ei näe, olles lahtine, ei ole meil midagi (katust enne taevast) näha.

Traditsioon ulatub vähemalt ses mõttes taevani, et võime selle vastamatu küsimuse küsida, kuid ei ulatu niivõrd, et sellele küsimusele vastata (ja veel ühe küsimuse küsida, mis polegi enam küsimus, vaid midagi täiesti muud).

Kuid eneseregulatsioon siiski on ja tema alumisi tasemeid saame hinnata.

Missugused on traditsiooni eneseregulatsiooni võimalused, mis hüpertraditsioonis puuduvad?

Traditsioonid muutuvad, oravad peaaegu mitte. Siiski, mingil määral nad muutuvad, sest liigid on ju t e k k i n u d . Kui tunnistame evolutsiooniteooriat, siis võtame, et muutus on evolutsiooniline — loomulik.

Kas orava (hüpertraditsiooniline) eneseregulatsioon on ainult (looduslikult) evolutsiooniline? Kui nii, mis siis? Oravad näiteks võivad evolutsioonis luua uue mõiste — võivad hakata sööma uut vilja, mida nad seni ei tundnud, mille mõiste neil puudus.

Kuid kas selleks on vaja evolutsiooni? Rasvatihastele võib arvatavasti sööta seemneid, mida nad kunagi varem ei ole söönud ega näinud, millega kuidagi kokku ei ole puutunud. Kas neil on sellepärast selle seemne mõiste?

Arvatavasti ei ole, neil on ainult söödava mõiste.

Kas siis oravatel on ikka pähkli mõiste? Muidugi ei ole neil pähkli mõistet meie mõttes, kuid arvatavasti on pähkli mõistes siiski orava jaoks midagi rohkemat kui lihtsalt olla söödav. Mingis mõttes teeb orav arvatavasti vahet, eristades kuuseseemet sarapuuseemnest, kuigi rasvatihane ehk tõesti ei erista odratangust kaeratangust. Kuid siiski eristab rasva odratangust — mingis mõttes.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12;

1994 — 3–9, 11, 12; 1995 — 1, 2, 5 –12; 1996 — 1, 2, 3, 5–12; 1997 — 1–12;

1998 1–12 ja 1999 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 35 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu

Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2000:

USD 62, DEM 116, FIM 351, CAD 93, FRF 380, SEK 516, GBP 38, AUD 96.

Back issues for 1994 — 3-9,11,12; 1995 — 1,2,5-12; 1996 — 1,2,3,5-12;
1997 — 1-12; 1998 — 1-12; 1999 — 1-12 and single issues for 2000:

USD 6, DEM 10, FIM 30, CAD 8, FRF 33, SEK 45, GBP 4, AUD 8.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 2000

Back issues for 1999

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1998

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

		3	4	5	6	7	8	9		11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	--	----	----

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akademia@online.ee

CONTENTS

School of thought as reality or fiction: On the example of vegetation ecology	<i>Hans Trass</i>	227
Activities of the Estonian National Independence Party from 1988-1991. I	<i>Viktor Nüüsoo</i>	246
From vegetation to participation? The present and future of civic initiative in Estonia	<i>Mikko Lagerspetz, Rein Ruutsoo, Erle Rikmann</i>	269
Martin Luther's "reformational discovery". II	<i>Urmas Petti</i>	300
Anabaptist reformation	<i>Ants Rebane</i>	319
The genetic book of the dead	<i>Richard Dawkins</i>	342
The Basque language	<i>Sven-Erik Soosaar</i>	366
An introduction to Basque literature	<i>Ibon Sarasola</i>	376
Present-day Basque narrative prose ..	<i>Elisa Martínez de Marañón</i>	387
Three poems	<i>Bernardo Atxaga</i>	396
<i>Review: A new revision of Estonian history or blue-black-white-and-red medley. Õie Elango, Ants Ruusmann, Karl Siilivask. Eesti maast ja rahvast: Maailmasõjast maailmasõjani. Tallinn: Olion, 1998. 462 lk.</i>	<i>Vello Helk</i>	400
<i>Review: Русская печать в Эстонии. 1918–1940. Био-библиографические и справочные материалы к изучению культурной жизни русской эмиграции: в двух выпусках. Составитель: Ольга Фигурнова. Москва: ИМЛИ-Наследие, 1998. 462 стр. 500 экз ..</i>	<i>Galina Ponomarjova</i>	406
Editorial note. Summaries		410
<i>Was ist des Esten Philosophie. IV</i>	<i>Madis Kõiv</i>	417

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077719